OG‘IR HAYOTIY VAZIYATGA TUSHIB QOLGAN BOLALAR BILAN ISHLASH

O‘QUV QO‘LLANMA

OILA MAKTAB PSIXOLOG MAHALLA XIZMATLAR

ANDIJON – 2026

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI

MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI VAZIRLIGI

ANDIJON VILOYATI

PEDAGOGIK MAHORAT MARKAZI

LATIBJONOV RAHMATILLO ABDURASHID O‘G‘LI

SOLIYEV MIRZOXID TURSUNXO‘JAYEVICH

OG‘IR HAYOTIY VAZIYATGA TUSHIB QOLGAN BOLALAR BILAN ISHLASH

(O‘quv qo‘llanma)

ANDIJON-2026

R.A.Latibjonov, M.T.Soliyev/ Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar bilan ishlash o‘quv qo‘llanma-Andijon., 2026. -169 b.

Ushbu o‘quv qo‘llanmada og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalar bilan olib boriladigan psixologik-pedagogik hamda ijtimoiy faoliyatning ilmiy va metodik asoslari kompleks yondashuv asosida bayon etilgan. Qo‘llanmada ushbu toifadagi bolalarning yosh va individual rivojlanish xususiyatlari, ularning shaxsiy kamolotiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan biologik, psixologik, oilaviy va ijtimoiy omillar chuqur tahlil qilingan. Shuningdek, bolalarni xavf guruhiga mansubligini o‘z vaqtida aniqlash, mavjud muammolarni kompleks baholash hamda ularga mos psixologik, pedagogik va ijtimoiy yordam choralarini belgilashning ilmiy asoslangan mexanizmlari yoritilgan.

Qo‘llanmada inqirozli hayotiy vaziyatlarda bolalarni qo‘llab-quvvatlashning zamonaviy yondashuvlari, psixologik yordamni rejalashtirish va tashkil etish tamoyillari hamda mutaxassislar faoliyatini muvofiqlashtirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Mualliflar emotsional holatni baholash usullari, stress va ruhiy travmalarning bola rivojlanishiga ta'sirini aniqlash, ularning salbiy oqibatlarini kamaytirishga qaratilgan psixokorreksion va rivojlantiruvchi dasturlarni amalga oshirishning amaliy jihatlarini batafsil yoritganlar. Bundan tashqari, bola, oila, ta'lim muassasasi hamda tegishli tashkilotlar o‘rtasidagi samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, profilaktik va reabilitatsion ishlarni izchil tashkil etish bo‘yicha ilmiy-metodik tavsiyalar ham keltirilgan.

Ushbu o‘quv qo‘llanma pedagogika va psixologiya sohasida faoliyat yuritayotgan mutaxassislar, amaliyotchi psixologlar, pedagog xodimlar, qayta tayyorlash va malaka oshirish kurslari tinglovchilari, ta'lim muassasalari rahbar va mutaxassislari, shuningdek, og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni qo‘llab-quvvatlash hamda ular bilan ishlash metodikasi bilan qiziqayotgan tadqiqotchilar, talabalar va keng kitobxonlar ommasi uchun foydali ilmiy-metodik manba sifatida tavsiya etiladi.

Taqrizchilar:

Abdullayeva M.M - psixologiya fanlari nomzodi, professor

Dumarov M.X - psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)., dotsent

Parmonov B.E - psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)., dotsent

Mazkur qo‘llanma Andijon viloyati Pedagogik mahorat markazi ilmiy – metodik kengashi yig‘ilishining 2026-yil, 26-iyundagi 6-son majlisida muhokama etilib Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligining grifini olishga tavsiya etilgan.

© R.A.Latibjonov, M.T.Soliyev 2026.

KIRISH

Bugungi kunda bolalarning har tomonlama barkamol voyaga yetishini ta'minlash, ularning qonuniy huquq va manfaatlarini ishonchli himoya qilish, shuningdek, ta'lim-tarbiya jarayonida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish davlat siyosati hamda jamiyat taraqqiyotining muhim ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Mazkur vazifalarni samarali amalga oshirish bolalarning jismoniy, psixologik va ijtimoiy farovonligini ta'minlashga qaratilgan kompleks yondashuvni, ta'lim muassasalari, oila va tegishli tashkilotlarning o‘zaro hamkorligini talab etadi. Biroq ayrim bolalar turli ijtimoiy, iqtisodiy, psixologik va oilaviy omillar ta’sirida og‘ir hayotiy vaziyatlarga duch kelmoqda. Bunday vaziyatlar qatoriga oilaviy nizolar, ajrimlar, zo‘ravonlik, qarovsizlik, ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lish, nogironlik, kambag‘allik, migratsiya, favqulodda holatlar hamda boshqa salbiy omillar kiradi. Ushbu holatlar bolaning psixik rivojlanishi, emotsional barqarorligi, ijtimoiy moslashuvi va ta’lim olish jarayoniga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Og‘ir hayotiy vaziyat ta'siriga duch kelgan bolalar bilan samarali ishlash ko‘p tarmoqli yondashuvni talab etadigan murakkab jarayon hisoblanadi. Bunday faoliyat pedagogik ta'sir bilan cheklanib qolmay, psixologik, ijtimoiy va huquqiy yordamni o‘zaro uyg‘unlashtirishni ham nazarda tutadi. Shu sababli xavf guruhiga mansub bolalarni erta bosqichda aniqlash, ularning individual ehtiyojlari va mavjud muammolarini kompleks baholash, zarur psixologik-pedagogik ko‘makni ko‘rsatish hamda ijtimoiy moslashuvini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha izchil chora-tadbirlarni amalga oshirish muhim kasbiy vazifalardan biri sanaladi.

Ushbu yo‘nalishda olib boriladigan ishlarning samaradorligi ko‘p jihatdan pedagoglar, amaliyotchi psixologlar va bolalar bilan ishlovchi boshqa mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligi, zamonaviy metod va texnologiyalarni qo‘llash ko‘nikmasi hamda fanlararo hamkorlikni yo‘lga qo‘ya olish kompetensiyasiga bog‘liq. Shu bois ularning nazariy bilimlarini muntazam yangilab borish, amaliy ko‘nikmalarini takomillashtirish va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish bugungi ta'lim hamda psixologik xizmat tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Ushbu o‘quv qo‘llanma og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalar bilan ishlashning ilmiy-nazariy, metodologik hamda amaliy jihatlarini kompleks yondashuv asosida yoritishga qaratilgan. Unda mazkur toifadagi bolalarning rivojlanishiga ta'sir etuvchi psixologik, pedagogik va ijtimoiy omillar, og‘ir hayotiy vaziyat tushunchasining mazmuni hamda uning asosiy mezonlari ilmiy manbalar asosida tahlil qilingan. Shuningdek, bolalarni aniqlash va ularning ehtiyojlarini baholashning zamonaviy yondashuvlari, psixologik diagnostika vositalari, profilaktik, psixokorreksion va reabilitatsion faoliyatni tashkil etishning samarali usullari batafsil bayon etilgan. Qo‘llanmada ta'lim muassasasi, oila, mahalla va bolalar bilan ishlovchi

mutaxassislar o‘rtasidagi hamkorlikni yo‘lga qo‘yish mexanizmlari ham ilmiy-amaliy nuqtai nazardan yoritilib, ularning o‘zaro hamkorligini kuchaytirishga oid metodik tavsiyalar keltirilgan.

O‘quv qo‘llanmaning bosh maqsadi pedagoglar, amaliyotchi psixologlar, ijtimoiy soha mutaxassislari hamda qayta tayyorlash va malaka oshirish kurslari tinglovchilarini og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar bilan ishlashning zamonaviy yondashuvlari, ilmiy asoslangan metodlari va samarali amaliy texnologiyalari bilan tanishtirishdan iborat. Shu bilan birga, qo‘llanma mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalarini takomillashtirish, psixologik-pedagogik xizmat samaradorligini oshirish, bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilish hamda ularning sog‘lom rivojlanishi va jamiyat hayotiga muvaffaqiyatli moslashuvini ta'minlashga xizmat qiluvchi metodik manba sifatida ishlab chiqilgan.

1-MAVZU. OG‘IR HAYOTIY VAZIYATGA TUSHIB QOLGAN BOLALARNI ANIQLASH VA BAHOLASH

Reja:

1. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar tushunchasi va ularni aniqlash mezonlari.

2. Og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalar bilan ishlashning asosiy omillari

3. Og‘ir hayotiy vaziyatdagi bolalarni aniqlash va kompleks baholashning diagnostik yondashuvlari

4. Baholash natijalari asosida bolalarni qo‘llab-quvvatlash va individual yordam rejasini ishlab chiqish.

Mavzuning qisqacha mazmuni

Mamlakatimizda ta'lim tizimini izchil takomillashtirish, pedagog kadrlarning kasbiy salohiyatini oshirish hamda bolalarning qonuniy huquq va manfaatlarini ishonchli himoya qilish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlari sifatida belgilangan. Ushbu yo‘nalishda amalga oshirilayotgan islohotlar ta'lim jarayoni ishtirokchilari, jumladan, pedagoglar, amaliyotchi psixologlar, ijtimoiy pedagoglar va boshqa mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratmoqda. Ayniqsa, og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalarni erta aniqlash, ularning ehtiyojlarini kompleks baholash hamda o‘z vaqtida zarur yordamni tashkil etishga oid bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish ushbu jarayonning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Umumiy o‘rta ta'lim muassasalarida og‘ir hayotiy vaziyat yoki ijtimoiy xavf omillari ta'sirida yashayotgan bolalar bilan ishlash amaldagi normativ-huquqiy hujjatlar talablariga muvofiq tashkil etiladi. Xususan, bu faoliyat O‘zbekiston Respublikasining "Ta'lim to‘g‘risida"gi Qonuni, ta'lim sohasini tartibga soluvchi hukumat qarorlari, psixologik-pedagogik xizmatni tashkil etishga oid nizomlar hamda tegishli metodik tavsiyalar asosida amalga oshiriladi. Mazkur hujjatlar mutaxassislarning vazifalari, bolalarni aniqlash mezonlari, baholash tartibi va ularga ko‘rsatiladigan psixologik-pedagogik hamda ijtimoiy yordamning asosiy yo‘nalishlarini belgilab beradi. Shuningdek, og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalar bilan ishlashda ta'lim muassasasining ijtimoiy-psixologik muhiti ham muhim omillardan biri hisoblanadi. Bunday muhitni baholash faqat moddiy yoki texnik sharoitlarni aniqlash bilan cheklanmaydi. Eng avvalo, o‘quvchilar o‘zlarini xavfsiz his qiladigan, erkin muloqot qiladigan, hissiy qo‘llab-quvvatlashni his etadigan va shaxs sifatida hurmat qilinadigan psixologik makonni shakllantirish zarur.

1- Reja. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar tushunchasi va ularni aniqlash mezonlari

Jamiyatning barqaror taraqqiyoti va ijtimoiy farovonligi ko‘p jihatdan bolalarning manfaatlarini ta'minlash, ularning huquqlarini himoya qilish hamda sog‘lom rivojlanishi uchun yaratilgan sharoitlarga bog‘liq. Bolalik inson hayotining eng mas'uliyatli bosqichlaridan biri bo‘lib, aynan shu davrda shaxsning jismoniy, intellektual, emotsional va ijtimoiy rivojlanishiga asos solinadi. Shu bois bolalar uchun xavfsiz, barqaror va qo‘llab-quvvatlovchi muhitni shakllantirish davlat organlari, ta'lim muassasalari, oila hamda keng jamoatchilik zimmasidagi muhim vazifalardan biri sanaladi.

Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ayrim bolalar oilaviy muammolar, iqtisodiy qiyinchiliklar, ijtimoiy tengsizlik, ruhiy zo‘riqish yoki boshqa noqulay omillar ta'sirida og‘ir hayotiy vaziyatlarga duch keladilar. Bunday holatlar ularning psixologik barqarorligi, sog‘lig‘i, ta'lim olish imkoniyatlari, ijtimoiy moslashuvi va shaxs sifatida kamol topishiga salbiy ta'sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli bunday bolalarni erta aniqlash, mavjud muammolarini kompleks baholash hamda o‘z vaqtida psixologik, pedagogik va ijtimoiy yordam ko‘rsatish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Mamlakatimizda ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar zamirida raqobatbardosh, mustaqil fikrlaydigan, vatanparvarlik ruhida tarbiyalangan hamda zamonaviy hayot talablariga moslasha oladigan barkamol avlodni voyaga yetkazish maqsadi yotadi. Ushbu vazifalarni amalga oshirish ta'lim jarayonini zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etish, pedagog va mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalarini muntazam rivojlantirish hamda innovatsion metodlarni keng joriy etishni talab etadi.

Shu nuqtai nazardan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'lim va innovatsion rivojlanishning mamlakat taraqqiyotidagi o‘rniga alohida e'tibor qaratib: *"Bugun biz davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan yangilashga qaratilgan innovatsion rivojlanish yo‘lidan o‘tmoqdamiz... Innovatsiya – bu kelajak degani. Biz buyuk kelajagimizni barpo etishni bugundan boshlaydigan bo‘lsak, uni aynan innovatsion g‘oyalar, innovatsion yondashuvlar asosida boshlashimiz kerak"*, deya ta'kidlagan. Ushbu fikrlar ta'lim tizimini takomillashtirish, mutaxassislarning kasbiy salohiyatini oshirish hamda bolalar bilan ishlashda zamonaviy ilmiy va amaliy yondashuvlardan foydalanish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Sog‘lom turmush tarzi uchun motivatsiya yaratishga katta e’tibor qaratilmoqda. Zamonaviy maktablarda maktab o‘quvchilarining individual imkoniyatlarini baholash va ma’lumotlarni ta’lim-tarbiya jarayoniga tatbiq etish imkonini beradigan

ijtimoiypedagogik, psixologik, psixo-pedagogik metodlarning ilmiy asoslangan tizimi hali ham mavjud emas, o‘qituvchi, psixolog, psixoterapevt, shifokorlarning birgalikdagi faoliyati kompleks texnologiyasi zarur.

O‘zbekiston Respublikasida malaka oshirish va ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarining kasbiy mahoratini yuksaltirish sohasidagi qonunchilik bir qator qonunlar, qarorlar va me’yoriy hujjatlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu hujjatlar ta’lim sifatini oshirish, pedagoglar va boshqa ta’lim xodimlarining malakasini muntazam ravishda yangilab borish hamda ta’lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan. Asosiy hujjatlardan biri "Ta’lim to‘g‘risida"gi qonundir, u ta’lim sohasidagi umumiy qoidalar va talablarni belgilaydi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining va Vazirlar Mahkamasining ta’lim sohasidagi qarorlari, masalan, pedagog kadrlarning malakasini oshirish va qayta tayyorlash tizimini takomillashtirishga oid qarorlar muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi va Oliy ta’lim fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan qabul qilingan me’yoriy hujjatlar, buyruqlar va yo‘riqnomalar ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarining kasbiy mahoratini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni belgilaydi. Ushbu hujjatlar ta’lim tizimida faoliyat yurituvchi pedagoglar, o‘qituvchilar va boshqa xodimlarning malakasini oshirish, ularni qayta tayyorlash, shuningdek, ta’lim sifatini yaxshilashga qaratilgan dasturlarni amalga oshirish uchun huquqiy asos yaratadi.

Og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bola turli ijtimoiy, iqtisodiy, oilaviy yoki psixologik omillar ta'siri natijasida yoshiga mos rivojlanish ehtiyojlarini mustaqil ravishda qondirish imkoniyati cheklangan, har tomonlama qo‘llab-quvvatlashga muhtoj bo‘lgan voyaga yetmagan shaxsdir. Bunday bolalarning hayotiy sharoiti ularning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko‘rsatishi mumkinligi sababli, ularga psixologik, pedagogik, tibbiy, ijtimoiy hamda zarur hollarda huquqiy yordamni kompleks tarzda tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur toifadagi bolalar mavjud muammolarni mustaqil ravishda bartaraf etish uchun yetarli hayotiy tajriba va imkoniyatlarga ega bo‘lmaganligi bois, ularning farovonligi va kelgusidagi rivojlanishi ko‘p jihatdan ota-onalar, pedagoglar, amaliyotchi psixologlar, ijtimoiy xodimlar hamda boshqa mas'ul mutaxassislar tomonidan ko‘rsatiladigan o‘z vaqtidagi va tizimli yordamga bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli bunday bolalarni erta aniqlash, individual ehtiyojlarini baholash va ularga mos qo‘llab-quvvatlash choralarini ishlab chiqish samarali ijtimoiy-pedagogik faoliyatning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Og‘ir hayotiy vaziyat ko‘pincha bolaning nazoratidan tashqaridagi omillar natijasida yuzaga keladi. Masalan, ota-onaning vafoti, ajralishi, uzoq muddat migratsiyada bo‘lishi, oiladagi zo‘ravonlik, kambag‘allik, tabiiy ofatlar, qurolli mojarolar, nogironlik, surunkali kasalliklar yoki boshqa favqulodda holatlar bolaning

hayot tarzini keskin o‘zgartirib yuborishi mumkin. Bunday vaziyatlarda bola nafaqat moddiy, balki ruhiy va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashga ham muhtoj bo‘ladi. Og‘ir hayotiy vaziyat tushunchasi faqat moddiy ta’minotning yetishmasligi bilan cheklanmaydi. Mazkur tushuncha bolaning psixologik holati, oilaviy muhitdagi munosabatlari, ta'lim olish imkoniyatlari, sog‘lig‘i, ijtimoiy himoyalanganlik darajasi hamda atrofdagi muhit bilan o‘zaro aloqalarini o‘z ichiga oladi. Shu bois bunday bolalarni aniqlash va baholashda kompleks yondashuvni qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Psixologik nuqtai nazardan og‘ir hayotiy vaziyat bolaning emotsional barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bunday bolalarda xavotir, qo‘rquv, tushkunlik, o‘ziga ishonchsizlik, tajovuzkorlik, yolg‘izlik hissi, muloqotdan qochish yoki aksincha, me’yoridan ortiq e’tibor talab qilish kabi belgilar kuzatilishi mumkin. Uzoq davom etadigan salbiy stress bolaning shaxs sifatida rivojlanishiga, o‘qishga bo‘lgan qiziqishiga hamda kelajakdagi ijtimoiy moslashuviga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Pedagogik jihatdan bunday bolalar o‘quv faoliyatida ham muayyan qiyinchiliklarga duch keladilar. Darslarni muntazam qoldirish, fanlarni o‘zlashtirishning pasayishi, sinfdoshlar bilan nizolar, intizom buzilishi yoki ijtimoiy faollikning kamayishi og‘ir hayotiy vaziyatning dastlabki belgilaridan biri bo‘lishi mumkin. Shuning uchun pedagoglar bunday holatlarni erta aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Ijtimoiy jihatdan esa og‘ir hayotiy vaziyatga tushgan bolalar ko‘pincha tengdoshlari orasida ajralib qoladi, jamoadan chetlashadi yoki salbiy guruhlar ta’siriga tushib qolish xavfi ortadi. Ayrim hollarda ular bolalar mehnati, ko‘cha hayoti, giyohvandlik, jinoyatchilik yoki boshqa huquqbuzarliklarga moyillik kabi xavfli vaziyatlarga duch kelishlari mumkin. Shu bois og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni o‘z vaqtida aniqlash, ularga kompleks yordam ko‘rsatish va ijtimoiy himoya tizimini samarali tashkil etish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni aniqlash mezonlari

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni aniqlash – bu bolaning jismoniy, ruhiy, ijtimoiy va oilaviy holatini har tomonlama baholashga qaratilgan uzluksiz jarayondir. Mazkur jarayonning asosiy maqsadi bolaning ehtiyojlarini aniqlash, mavjud xavf omillarini baholash hamda unga o‘z vaqtida zarur yordam ko‘rsatishni tashkil etishdan iborat.

Bolani aniqlash jarayonida quyidagi asosiy mezonlar hisobga olinadi.

Oilaviy mezonlar:

Oiladagi muhit bolaning rivojlanishiga bevosita ta’sir qiladi. Shu sababli eng muhim mezonlardan biri oilaning ijtimoiy va psixologik holatini baholashdir. Quyidagi holatlar xavf omili sifatida qaraladi:

- ota-onaning vafot etganligi yoki ulardan birining yo‘qligi;
- ota-onaning ajrashganligi;
- ota-onaning xorijda uzoq muddat ishlashi natijasida nazoratning sustlashuvi;
- oiladagi doimiy nizolar;
- jismoniy yoki ruhiy zo‘ravonlik;
- ota-onaning alkogol yoki giyohvand moddalarga qaramligi;
- bolaning qarovsiz qolishi;
- ota-onalik majburiyatlarining bajarilmasligi.

Bunday oilalarda voyaga yetayotgan bolalarda xavfsizlik hissi pasayadi, emotsional beqarorlik kuchayadi va ijtimoiy moslashuv qiyinlashadi.

Oiladagi ijtimoiy-psixologik muhit bolaning shaxs sifatida shakllanishida, uning jismoniy, ruhiy va emotsional rivojlanishida hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Oila bolaning birlamchi ijtimoiylashuv muhiti bo‘lib, unda bola dastlabki hayotiy tajribalarni, axloqiy qadriyatlarni, muloqot madaniyatini hamda ijtimoiy xulq-atvor me’yorlarini o‘zlashtiradi. Shu sababli oiladagi sog‘lom psixologik muhit bolaning har tomonlama barkamol rivojlanishini ta’minlasa, nosog‘lom muhit esa uning shaxsiy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi, og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolish xavfini oshirishi mumkin. Shuning uchun bolalarning og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolganligini aniqlashda oilaviy mezonlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Oilaviy mezonlarni baholashda, avvalo, ota-onaning mavjudligi, oiladagi o‘zaro munosabatlar sifati, tarbiyaviy muhit, ota-onaning mas’uliyatni bajarish darajasi hamda oilaning psixologik barqarorligi tahlil qilinadi. Quyidagi holatlar bolaning xavf guruhiga kirishiga sabab bo‘luvchi asosiy omillar sifatida e’tirof etiladi.

Birinchi navbatda, **ota-onaning vafot etganligi yoki ulardan birining yo‘qligi** bolaning ruhiy holatiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Ota yoki onadan ayrilish bola uchun og‘ir psixologik yo‘qotish bo‘lib, unda yolg‘izlik hissi, xavotir, tushkunlik, o‘ziga ishonchsizlik va kelajakka nisbatan qo‘rquvni yuzaga keltirishi mumkin. Ayniqsa, ota-ona mehridan mahrum bo‘lgan bolalarda emotsional rivojlanishning sustlashuvi, tengdoshlari bilan muloqot qilishdagi qiyinchiliklar hamda o‘qishga bo‘lgan qiziqishning pasayishi kuzatiladi.

Ota-onaning ajrashganligi ham bolaning psixologik farovonligiga salbiy ta’sir etuvchi muhim omillardan biridir. Ajrim jarayoni davomida bolalar ko‘pincha ota-onalar o‘rtasidagi nizolarning bevosita guvohi bo‘ladilar. Natijada ularda aybdorlik hissi, ruhiy zo‘riqish, xavotir va emotsional beqarorlik rivojlanishi mumkin. Ayrim

hollarda ota-onadan biri bilan aloqaning uzilishi bolaning tarbiyasiga, ijtimoiy moslashuviga hamda shaxsiy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

So‘nggi yillarda **ota-onaning xorijga uzoq muddat mehnat migratsiyasiga ketishi** ham bolalarning og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolishiga sabab bo‘luvchi omillardan biri sifatida qaralmoqda. Ota-onaning uzoq vaqt davomida uyda bo‘lmasligi natijasida bolaga nisbatan nazorat susayadi, tarbiyaviy jarayon uziladi, bola yetarli mehr va e’tibordan mahrum bo‘ladi. Ko‘plab hollarda bunday bolalar buvi, bobo yoki boshqa qarindoshlar qaramog‘ida qoladi. Bu esa ota-onalik nazoratining kamayishiga, o‘quv faoliyatining sustlashishiga hamda salbiy tengdoshlar ta’siriga tushish xavfining ortishiga olib kelishi mumkin.

Oiladagi doimiy nizolar va ziddiyatlar ham bolaning ruhiy salomatligiga jiddiy zarar yetkazadi. Ota-onalar o‘rtasidagi muntazam janjallar, bir-birini haqorat qilish, oiladagi keskin psixologik muhit bolada doimiy stress holatini yuzaga keltiradi. Natijada bola tajovuzkor, qo‘rqoq yoki tortinchoq bo‘lib qolishi, o‘z his-tuyg‘ularini boshqarishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Bunday vaziyatlar bolaning maktabdagi o‘zlashtirishiga, tengdoshlari bilan munosabatlariga ham salbiy ta’sir qiladi.

Oilada **jismoniy, ruhiy yoki emotsional zo‘ravonlikning mavjudligi** eng xavfli omillardan biri hisoblanadi. Jismoniy jazolash, doimiy tahdid qilish, haqoratlash, kamsitish yoki mensimaslik bola ruhiyatida chuqur salbiy izlar qoldiradi. Zo‘ravonlikka duch kelgan bolalarda qo‘rquv, depressiya, o‘ziga past baho berish, ishonchsizlik, tajovuzkorlik yoki ijtimoiy yakkalanish holatlari kuzatilishi mumkin. Uzoq muddat davom etgan zo‘ravonlik esa bolaning sog‘lom shaxs sifatida shakllanishiga jiddiy to‘sqinlik qiladi.

Shuningdek, **ota-onaning alkogol yoki giyohvand moddalarga qaramligi** ham oilaviy xavf omillaridan biri sanaladi. Bunday oilalarda iqtisodiy muammolar, nizolar, zo‘ravonlik va e’tiborsizlik holatlari ko‘proq uchraydi. Natijada bola yetarli parvarish va tarbiyadan chetda qolishi, psixologik himoyasizlikni his qilishi hamda salbiy ijtimoiy muhit ta’siriga tushishi ehtimoli ortadi.

Bolaning qarovsiz qolishi ham og‘ir hayotiy vaziyatning muhim belgilaridan hisoblanadi. Qarovsiz bola oziqlanish, sog‘liqni saqlash, ta’lim olish va xavfsizlik kabi asosiy ehtiyojlarini mustaqil qondirishga majbur bo‘ladi. Ota-onaning nazorati va e’tiboridan chetda qolgan bolalarda maktabga muntazam bormaslik, ko‘cha muhitiga qo‘shilib ketish, huquqbuzarlik sodir etish yoki ekspluatatsiya qurboniga aylanish xavfi yuqori bo‘ladi.

Yana bir muhim mezon **ota-onalik majburiyatlarining bajarilmasligi**dir. Ota-onaning bolaning ta’limi, sog‘lig‘i, tarbiyasi va rivojlanishi uchun zarur sharoitlarni yaratmasligi, unga mehr va e’tibor ko‘rsatmasligi, moddiy hamda ma’naviy

ehtiyojlarini qondirmasligi bolaning har tomonlama rivojlanishiga salbiy ta’sir qiladi. Bunday holatlarda bola o‘zini oilada keraksiz his qilishi, ijtimoiy faolligi pasayishi, o‘ziga bo‘lgan ishonchi susayishi va psixologik muammolarni boshdan kechirishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, oiladagi nosog‘lom ijtimoiy-psixologik muhit bolaning ruhiy salomatligi, emotsional barqarorligi hamda ijtimoiy moslashuv jarayoniga salbiy ta'sir ko‘rsatadi. Bunday oilalarda tarbiyalanayotgan bolalarda o‘zini xavfsiz his etmaslik, tashvish va qo‘rquvning kuchayishi, emotsional beqarorlik, tajovuzkor xatti-harakatlar yoki ijtimoiy yakkalanish holatlari ko‘proq kuzatiladi. Shuningdek, o‘qishga bo‘lgan qiziqishning susayishi, maktab muhitiga moslashishda qiyinchiliklar, tengdoshlari bilan ijobiy munosabatlarni shakllantira olmaslik hamda deviant xulq-atvorning namoyon bo‘lish ehtimoli ortadi. Shu bois og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalarni aniqlash va baholashda oilaviy omillarni har tomonlama tahlil qilish, mavjud muammolarni o‘z vaqtida aniqlash hamda zarur psixologik, pedagogik va ijtimoiy yordamni yo‘lga qo‘yish muhim hisoblanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy mezonlar:

Oiladagi moddiy ahvol ham bolaning hayot sifatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Quyidagi belgilar e’tiborga olinadi:

- oilaning kam ta’minlanganligi;
- doimiy daromad manbaining yo‘qligi;
- yashash sharoitining qoniqarsizligi;
- oziq-ovqat va kiyim-kechak yetishmovchiligi;
- ta’lim va tibbiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatining cheklanganligi.

Moddiy qiyinchiliklar bolaning sog‘lig‘i, bilim olishi va kelajakdagi rivojlanish imkoniyatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Bolaning sog‘lom voyaga yetishi va har tomonlama kamol topishi faqat oiladagi ma'naviy-psixologik muhit bilangina emas, balki uning ijtimoiy-iqtisodiy sharoiti bilan ham uzviy bog‘liqdir.Oila iqtisodiy jihatdan barqaror bo‘lsa, bolaning asosiy ehtiyojlari – sifatli ovqatlanish, kiyim-kechak, yashash joyi, ta’lim, tibbiy xizmat va dam olish kabi ehtiyojlari to‘liq qondiriladi. Aksincha, oilaning iqtisodiy imkoniyatlari cheklangan bo‘lsa, bu bolaning jismoniy, ruhiy va intellektual rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni aniqlashda oilaning ijtimoiy-iqtisodiy holatini baholash muhim mezonlardan biri hisoblanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy mezonlarni baholash jarayonida oilaning daromad manbalari, moddiy ta’minlanganlik darajasi, yashash sharoiti, bolaga yaratilgan imkoniyatlar hamda uning asosiy ehtiyojlari qanchalik qondirilayotgani o‘rganiladi. Quyidagi

holatlar bolaning xavf guruhiga kirishiga sabab bo‘luvchi asosiy omillar sifatida e’tiborga olinadi.

Eng avvalo, **oilaning kam ta’minlanganligi** bolaning hayot sifati va rivojlanishiga jiddiy ta’sir ko‘rsatadigan omillardan biridir. Kam ta’minlangan oilalarda bolalarning kundalik ehtiyojlarini to‘liq qondirish imkoniyati cheklanadi. Natijada ular sifatli oziq-ovqat, zarur kiyim-kechak, o‘quv qurollari, darsliklar va boshqa rivojlantiruvchi vositalar bilan yetarli darajada ta’minlanmaydi. Moddiy yetishmovchilik uzoq davom etgan hollarda bolada o‘zini tengdoshlari bilan solishtirish natijasida ruhiy tushkunlik, o‘ziga bo‘lgan ishonchning pasayishi va ijtimoiy yakkalanish holatlari yuzaga kelishi mumkin.

Doimiy daromad manbaining yo‘qligi ham bolaning og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolish xavfini oshiradi. Ota-onaning ishsizligi yoki mavsumiy ishlarga bog‘liq bo‘lishi oilaning iqtisodiy barqarorligini izdan chiqaradi. Bunday vaziyatlarda oilaning kundalik xarajatlarini qoplash qiyinlashadi, natijada bolalarning ta’lim olishi, sog‘lig‘ini saqlash va dam olishi bilan bog‘liq ehtiyojlar ikkinchi darajaga tushib qolishi mumkin. Ayrim vaziyatlarda iqtisodiy qiyinchiliklar tufayli voyaga yetmagan bolalarning mehnat faoliyatiga jalb etilishi yoki ta'limni davom ettirish o‘rniga ishlashga majbur bo‘lish holatlari kuzatilishi mumkin.

Yashash sharoitining qoniqarsizligi ham muhim ijtimoiy-iqtisodiy mezonlardan biridir. Oilaning yashash sharoiti tor, sanitariya-gigiyena me'yorlariga mos kelmaydigan yoki xavfsizlik talablariga javob bermaydigan bo‘lsa, bu holat bolaning jismoniy sog‘lig‘i bilan bir qatorda ruhiy holatiga ham salbiy ta'sir ko‘rsatadi. Issiqlik, ichimlik suvi, elektr energiyasi yoki sanitariya sharoitlarining yetarli emasligi bolaning normal hayot kechirishi va ta’lim olishi uchun to‘siqlar yaratadi. Shuningdek, yashash joyining torligi bolaning dars tayyorlashi, dam olishi va shaxsiy rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan qulay muhitni cheklaydi.

Oziq-ovqat va kiyim-kechak yetishmovchiligi. Bola organizmining sog‘lom rivojlanishi uchun muvozanatli ovqatlanish va faslga mos kiyim-kechak zarur hisoblanadi. Yetarli va sifatli oziq-ovqat bilan ta’minlanmaslik bolalarda immunitetning pasayishi, jismoniy rivojlanishning sustlashuvi, surunkali kasalliklarga moyillik va aqliy faoliyatning pasayishiga olib kelishi mumkin. Kiyim-kechakning yetishmasligi esa bolaning maktabga muntazam qatnashishi, tengdoshlari bilan erkin muloqot qilishi va o‘zini jamiyatning teng huquqli a’zosi sifatida his etishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ta’lim va tibbiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatining cheklanganligi ham bolalarning rivojlanishiga jiddiy xavf tug‘diradi. Moddiy imkoniyatlarning yetarli emasligi sababli ayrim oilalar bolalarni maktabga tayyorlash, qo‘shimcha ta’lim to‘garaklariga jalb etish yoki zarur o‘quv vositalari bilan ta’minlash imkoniyatiga ega

bo‘lmaydi. Shu bilan birga, tibbiy ko‘riklardan o‘tmaslik, davolanishning kechikishi yoki profilaktik xizmatlardan foydalana olmaslik bolaning sog‘lig‘iga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bu esa nafaqat uning bugungi holatiga, balki kelajakdagi salomatligi va mehnat faoliyatiga ham ta’sir etishi mumkin.

Ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklar ko‘pincha boshqa muammolar bilan ham chambarchas bog‘liq bo‘ladi. Moddiy tanglik oilada psixologik zo‘riqishning kuchayishiga, ota-onalar o‘rtasidagi nizolarning ko‘payishiga, tarbiyaviy nazoratning susayishiga hamda bolalarga nisbatan e’tiborsizlik holatlarining yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Natijada bola nafaqat iqtisodiy, balki psixologik va ijtimoiy jihatdan ham himoyasiz holatga tushib qoladi. Oilaning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli bolaning hayot sifati, sog‘lig‘i, ta’lim olishi va shaxs sifatida kamol topishida muhim o‘rin tutadi. Moddiy yetishmovchilik bolaning jismoniy kamoloti, sifatli ta'lim olish imkoniyatlari, ijtimoiy faolligi va kelgusidagi rivojlanish istiqbollariga salbiy ta'sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalarni aniqlash va baholashda oilaning moddiy ahvoli, yashash sharoiti hamda ta'lim va tibbiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini har tomonlama tahlil qilish muhimdir. Bunday oilalarni o‘z vaqtida aniqlash, ularga moddiy va ijtimoiy ko‘mak, psixologik-pedagogik xizmatlar hamda davlat tomonidan ko‘zda tutilgan ijtimoiy himoya choralarini yo‘naltirish bolalarning sog‘lom rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashda muhim o‘rin tutadi.

Psixologik mezonlar:

Bolaning emotsional holati mutaxassislar tomonidan alohida baholanadi. Quyidagi belgilar ogohlantiruvchi omillar hisoblanadi:

- kuchli xavotir va qo‘rquv;
- depressiv kayfiyat;
- tajovuzkor xatti-harakatlar;
- o‘zini yakkalash;
- muloqotdan qochish;
- o‘ziga past baho berish;
- o‘z joniga qasd qilish haqida fikrlar yoki urinishlar;
- surunkali stress belgilari.

Mazkur belgilar psixologik yordam zarurligini ko‘rsatadi.

Bolaning ruhiy salomatligi va psixologik farovonligi uning sog‘lom rivojlanishining eng muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Bola o‘zini xavfsiz his qilishi, his-tuyg‘ularini erkin ifoda eta olishi, atrofdagilar bilan sog‘lom munosabatlar o‘rnata olishi va turli hayotiy vaziyatlarga moslasha olishi uning psixologik barqarorligini belgilaydi. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarda esa ushbu ko‘rsatkichlar

sezilarli darajada o‘zgaradi. Shu sababli bunday bolalarni aniqlash va baholashda psixologik mezonlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Psixologik mezonlarni baholashda bolaning emotsional holati, xulq-atvor xususiyatlari, o‘ziga va atrofdagilarga bo‘lgan munosabati, stressli vaziyatlarga moslashuv darajasi, muloqot ko‘nikmalari hamda ruhiy zo‘riqish holati kompleks tarzda tahlil qilinadi.Psixolog, pedagog yoki boshqa mutaxassislar tomonidan kuzatish, suhbat, psixologik diagnostika metodikalari hamda ota-ona va o‘qituvchilarning fikrlari asosida bolaning psixologik holati baholanadi. Quyidagi belgilar og‘ir hayotiy vaziyatning muhim psixologik ko‘rsatkichlari hisoblanadi.

Eng avvalo, **kuchli xavotir va qo‘rquv** bolaning ruhiy holatidagi salbiy o‘zgarishlarning muhim belgilaridan biridir. Bunday bolalar doimiy ravishda xavfsizlik hissining yetishmasligini boshdan kechiradilar, kelajakdan qo‘rqadilar, o‘zlarini himoyasiz his qiladilar va oddiy vaziyatlarda ham ortiqcha xavotir namoyon qiladilar. Ular notanish odamlar bilan muloqot qilishdan, maktabga borishdan yoki yangi vaziyatlarga moslashishdan cho‘chishi mumkin. Uzoq davom etgan xavotir bolaning o‘qish faoliyatiga, xotirasi va diqqatiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Depressiv kayfiyat ham og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarda tez-tez uchraydigan psixologik belgidir. Depressiv holatdagi bola doimiy tushkunlikni his qiladi, ilgari qiziqish bildirgan mashg‘ulotlarga befarq bo‘lib qoladi, quvonch hissini kam his qiladi hamda kelajakka nisbatan umidsizlik kayfiyatini namoyon etadi. Ayrim hollarda uyqu va ishtahaning buzilishi, tez charchash, o‘zini aybdor his qilish va o‘ziga bo‘lgan ishonchning pasayishi ham kuzatiladi.

Tajovuzkor xatti-harakatlar ham bolaning ruhiy zo‘riqish holatini ifodalovchi muhim mezonlardan biridir. Oiladagi zo‘ravonlik, e’tiborsizlik yoki doimiy stress natijasida bola o‘z his-tuyg‘ularini boshqara olmasligi mumkin. Natijada u tengdoshlari yoki kattalarga nisbatan qo‘pol munosabatda bo‘lishi, janjallashishi, buyumlarni sindirishi yoki jismoniy tajovuz ko‘rsatishi mumkin. Ayrim hollarda tajovuzkorlik bolaning ichki ruhiy og‘riqlarini yashirish yoki o‘zini himoya qilish usuli sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, yana bir muhim psixologik ko‘rsatkich – **o‘zini yakkalash**dir. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushgan bolalar ko‘pincha tengdoshlari bilan o‘ynashni yoki jamoaviy faoliyatlarda qatnashishni istamaydilar. Ular yolg‘izlikni afzal ko‘radilar, boshqalar bilan hissiy yaqinlik o‘rnatishdan qochadilar hamda o‘z muammolarini hech kim bilan baham ko‘rmaydilar. Ijtimoiy yakkalanish uzoq davom etsa, bolaning kommunikativ ko‘nikmalari va ijtimoiy moslashuvi sezilarli darajada pasayishi mumkin.

Muloqotdan chekinish ham bolaning psixologik holatida muammolar mavjudligini ko‘rsatuvchi muhim belgilardan biridir. Bunday holatda bola

o‘qituvchilar, tengdoshlari yoki boshqa kattalar bilan muloqot qilishga qiziqish bildirmaydi, savollarga qisqa javob qaytaradi yoki ularga umuman javob bermasligi kuzatiladi.Ba’zi hollarda u ko‘z bilan aloqa qilishdan qochadi, o‘z fikrini erkin ifoda eta olmaydi va yangi tanishuvlardan cho‘chiydi. Bunday holat ko‘pincha ruhiy jarohatlar, zo‘ravonlik yoki uzoq davom etgan stress natijasida yuzaga keladi.

O‘ziga past baho berish ham bolaning psixologik salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan muhim omillardan biridir. O‘ziga ishonchi past bo‘lgan bola o‘z imkoniyatlarini yetarlicha baholay olmaydi, muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqadi, tashabbus ko‘rsatishdan tiyiladi va o‘zini boshqalardan past deb hisoblaydi. Bunday bolalarda yangi bilimlarni egallashga nisbatan ishonchsizlik kuchayadi, tanqidiy fikrlarni og‘riqli qabul qilish holatlari kuzatiladi hamda ular o‘z erishgan natijalarini munosib baholay olmaydilar.

Eng jiddiy xavf belgilaridan biri **o‘z joniga qasd qilish haqida fikrlar yoki urinishlar** hisoblanadi. Bola tomonidan hayotning mazmunsizligi haqida gapirish, yashashni istamasligini bildirishi, o‘ziga zarar yetkazishga urinishi yoki bu haqda ishoralar berishi mutaxassislar va yaqinlar tomonidan zudlik bilan e’tibor qaratilishi lozim bo‘lgan holatdir. Bunday vaziyatlarda bolaning ruhiy xavfsizligini ta’minlash, professional psixologik va zarur hollarda psixiatrik yordamni tashkil etish muhim hisoblanadi.

Shuningdek, **surunkali stress belgilari** ham og‘ir hayotiy vaziyatning muhim psixologik ko‘rsatkichlaridan biridir. Doimiy ruhiy zo‘riqish natijasida bolalarda uyqu buzilishi, tez charchash, bosh og‘rig‘i, ishtahaning pasayishi, diqqatning susayishi, asabiylik, yig‘loqilik va emotsional beqarorlik kuzatilishi mumkin. Uzoq davom etgan stress bolaning o‘quv faoliyatiga, jismoniy sog‘lig‘iga va shaxsiy rivojlanishiga salbiy ta’sir etadi.

Psixologik mezonlarni baholashda yuqoridagi belgilar alohida emas, balki o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilinadi. Chunki bir nechta belgining bir vaqtda namoyon bo‘lishi bolaning ruhiy salomatligida jiddiy muammolar mavjudligini ko‘rsatishi mumkin. Shu bois psixologik diagnostika o‘tkazishda bolaning yoshi, individual xususiyatlari, oilaviy muhiti, ta'lim sharoiti hamda boshidan o‘tkazgan hayotiy voqealari kompleks tarzda hisobga olinadi.

Psixologik mezonlar og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni erta aniqlash va ularga o‘z vaqtida yordam ko‘rsatishda muhim o‘rin tutadi. Kuchli xavotir, depressiv kayfiyat, tajovuzkorlik, ijtimoiy yakkalanish, muloqotdan qochish, o‘ziga past baho berish, o‘z joniga qasd qilish haqidagi fikrlar hamda surunkali stress belgilari bolaning psixologik yordamga muhtojligini ko‘rsatadi. Bunday vaziyatlarda amaliyotchi psixolog, pedagog, ijtimoiy pedagog, tibbiyot xodimlari hamda ota-onalarning o‘zaro hamkorligi asosida kompleks psixologik-pedagogik yordamni yo‘lga qo‘yish bolaning

ruhiy salomatligini mustahkamlash, ijtimoiy moslashuvini yaxshilash va ehtimoliy salbiy oqibatlarning oldini olishda muhim omil hisoblanadi.

Pedagogik mezonlar:

Ta’lim muassasalari bolaning kundalik faoliyatini kuzatadigan asosiy maskanlardan biridir. Quyidagi holatlar xavf belgisi hisoblanadi:

- dars qoldirishning ko‘payishi;
- o‘zlashtirishning keskin pasayishi;
- maktab ichki tartib-qoidalarini muntazam buzish;
- sinfdoshlar bilan nizolar;
- o‘qituvchilar bilan ziddiyatlar;
- maktab tadbirlarida ishtirok etmaslik;
- motivatsiyaning pasayishi.

Pedagoglar ushbu belgilarni vaqtida aniqlasa, profilaktik ishlarni samarali tashkil etish imkoniyati ortadi.

Ta’lim muassasasi bolaning kundalik hayotining muhim qismi bo‘lib, uning bilim olishi, ijtimoiylashuvi, shaxsiy rivojlanishi va xulq-atvorini muntazam kuzatish imkonini beradigan asosiy ijtimoiy institutlardan biridir. Bola kunining katta qismini maktabda o‘tkazishi sababli uning ruhiy holati, o‘quv faoliyati va ijtimoiy moslashuvidagi o‘zgarishlar, avvalo, pedagoglar tomonidan seziladi. Shu sababli og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalarni erta aniqlashda pedagogik mezonlar alohida ahamiyat kasb etadi. O‘qituvchilar, sinf rahbarlari, maktab psixologlari hamda ijtimoiy pedagoglar tomonidan olib boriladigan muntazam kuzatuvlar bolaning muammolarini dastlabki bosqichda aniqlash va zarur yordam choralarini belgilash imkonini beradi.

Pedagogik mezonlarni baholashda bolaning o‘quv faoliyati, darslarda ishtiroki, fanlarni o‘zlashtirish darajasi, sinfdoshlar va o‘qituvchilar bilan o‘zaro munosabatlari, maktabning ichki tartib-qoidalariga rioya etishi hamda maktab hayotidagi faolligi kompleks tarzda tahlil qilinadi. Quyidagi belgilar bolaning og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolganligini ko‘rsatishi mumkin.

Avvalo, **dars qoldirish** holatlarining ko‘payishi bolaning muammoli vaziyatga tushganligini bildiruvchi muhim pedagogik belgilardan biri hisoblanadi. Bolaning uzrsiz sabablarga ko‘ra muntazam dars qoldirishi, maktabga kechikib kelishi yoki ta'lim jarayonida ishtirok etmasligi uning oilaviy, psixologik yoki ijtimoiy muammolarga duch kelganidan dalolat berishi mumkin. Bunday holatlarning davom etishi o‘quv natijalarining pasayishiga, maktabdan uzoqlashishga hamda turli salbiy ijtimoiy ta'sirlarga moyillikning kuchayishiga sabab bo‘lishi ehtimoldan xoli emas.

O‘zlashtirishning keskin pasayishi ham og‘ir hayotiy vaziyatning muhim pedagogik ko‘rsatkichlaridan biridir. Ilgari yaxshi yoki o‘rtacha o‘zlashtirgan bolaning qisqa muddat ichida o‘quv natijalari pasayishi, uy vazifalarini muntazam bajarmasligi

hamda darslarda faollik ko‘rsatmasligi uning ruhiy zo‘riqish, oilaviy muammolar yoki sog‘lig‘i bilan bog‘liq qiyinchiliklarni boshdan kechirayotganini ko‘rsatishi mumkin.Diqqatning susayishi, xotiraning pasayishi va o‘qishga qiziqishning yo‘qolishi ham o‘zlashtirish natijalariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Maktab ichki tartib-qoidalarini muntazam buzish. Bola dars jarayonida intizomga rioya qilmasligi, maktab mulkiga zarar yetkazishi, o‘qituvchilarning qonuniy talablarini bajarmasligi yoki boshqa tartibbuzarliklarni sodir etishi uning xulq-atvorida muammolar mavjudligini ko‘rsatishi mumkin. Bunday holatlar ko‘pincha ichki ruhiy zo‘riqish, oiladagi nosog‘lom muhit yoki salbiy tengdoshlar ta’siri bilan bog‘liq bo‘ladi.

Sinfdoshlar bilan nizolar ham bolaning ijtimoiy moslashuvida qiyinchiliklar mavjudligini bildiruvchi muhim belgidir. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar ko‘pincha tengdoshlari bilan kelisha olmaydilar, tez-tez janjallashadilar yoki aksincha, jamoadan chetlashib qoladilar. Ular guruhli ishlarda qatnashishni istamasligi, tajovuzkorlik namoyon qilishi yoki o‘zlarini himoyasiz his etishi mumkin. Natijada bolaning sinf jamoasidagi mavqei pasayadi va ijtimoiy yakkalanish holatlari kuchayadi.

O‘qituvchilar bilan ziddiyatlar ham pedagogik kuzatuvda alohida e’tibor talab qiladigan holatlardan biridir. Bola o‘qituvchilarning ko‘rsatmalariga bo‘ysunmasligi, ularga nisbatan qo‘pol munosabatda bo‘lishi yoki aksincha, ulardan qo‘rqishi va muloqotdan qochishi mumkin. O‘qituvchi bilan yuzaga keladigan muntazam nizolar bolaning emotsional holatidagi o‘zgarishlar yoki oiladagi muammolarning bilvosita belgisi bo‘lishi ehtimoldan xoli emas.

Muhim mezonlardan yana biri **maktab tadbirlarida ishtirok etmaslik** hisoblanadi. Bola ilgari faol bo‘lgan bo‘lsa-da, keyinchalik sinfdan tashqari mashg‘ulotlar, sport musobaqalari, madaniy-ma’rifiy tadbirlar yoki to‘garaklarda qatnashishni to‘xtatishi uning ichki motivatsiyasi pasayganini yoki ruhiy qiyinchiliklarni boshdan kechirayotganini ko‘rsatishi mumkin. Maktab hayotidan chetlashish bolaning ijtimoiy faolligining susayishiga olib keladi.

Motivatsiyaning pasayishi ham og‘ir hayotiy vaziyatning muhim pedagogik ko‘rsatkichlaridan biridir. Bunday bolalarda bilim olishga qiziqish yo‘qoladi, kelajakdagi maqsadlari noaniq bo‘lib qoladi, topshiriqlarni bajarishga intilish kamayadi hamda har qanday faoliyatga befarqlik kuzatiladi. Motivatsiyaning pasayishi ko‘pincha psixologik muammolar, oilaviy nizolar, moddiy qiyinchiliklar yoki o‘ziga bo‘lgan ishonchning pasayishi bilan bog‘liq bo‘ladi.

Pedagogik mezonlarni baholashda yuqoridagi belgilarni bir martalik holat sifatida emas, balki ularning takrorlanishi, davomiyligi va o‘zaro bog‘liqligi nuqtai nazaridan tahlil qilish muhimdir. Chunki ayrim belgilar vaqtinchalik qiyinchiliklar natijasida yuzaga kelishi mumkin, biroq ular uzoq muddat davom etsa yoki bir nechta omillar

birgalikda kuzatilsa, bolaning og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolganligi ehtimoli ortadi. Shu sababli pedagoglar kuzatuv natijalarini maktab psixologi, ijtimoiy pedagog, ota-onalar va zarur hollarda boshqa mutaxassislar bilan hamkorlikda muhokama qilishlari maqsadga muvofiqdir.

Pedagogik mezonlar bolalarni erta aniqlash va ularga o‘z vaqtida yordam ko‘rsatishda muhim diagnostik vosita hisoblanadi. Dars qoldirishning ko‘payishi, o‘zlashtirishning keskin pasayishi, maktab ichki tartib-qoidalarini muntazam buzish, sinfdoshlar va o‘qituvchilar bilan nizolar, maktab tadbirlarida ishtirok etmaslik hamda o‘quv motivatsiyasining pasayishi kabi belgilar bolaning qo‘shimcha e’tibor va yordamga muhtojligini ko‘rsatadi. Ushbu belgilarni pedagoglar tomonidan o‘z vaqtida aniqlash va tegishli profilaktik hamda korreksion ishlarni tashkil etish bolaning ta’lim jarayoniga muvaffaqiyatli moslashuvi, ruhiy farovonligi va kelgusidagi ijtimoiy rivojlanishini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tibbiy mezonlar:

Bolaning sog‘lig‘i ham muhim baholash mezoni hisoblanadi. **Jumladan:**

- nogironlik;
- surunkali kasalliklar;
- rivojlanishdagi nuqsonlar;
- tez-tez kasallanish;
- jismoniy zo‘ravonlik izlari;
- gigiyenaga rioya qilinmasligi.

Bunday vaziyatlarda tibbiyot xodimlari bilan yaqin hamkorlikni yo‘lga qo‘yish muhim ahamiyatga ega. Bolaning jismoniy salomatligi uning umumiy farovonligi, ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyati va ijtimoiy rivojlanishini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalarda esa sog‘liq bilan bog‘liq turli muammolar tez-tez uchrab turadi.

Shu sababli bolalarni aniqlash va baholash jarayonida tibbiy mezonlar alohida e’tiborga olinadi. Tibbiyot xodimlari, maktab hamshiralari, oilaviy shifokorlar va boshqa mutaxassislarning xulosalari bolaning holatini to‘liq baholashda muhim manba hisoblanadi.

Tibbiy mezonlarni baholashda bolaning sog‘lig‘i, jismoniy rivojlanishi, mavjud kasalliklari, parvarish darajasi va zo‘ravonlik alomatlari kompleks ravishda o‘rganiladi. Quyidagi holatlar xavf omili sifatida qaraladi.

Avvalo, nogironlik bolaning alohida ehtiyojlarga ega ekanligini bildiradi. Jismoniy, sensor yoki aqliy nogironligi bo‘lgan bolalar ko‘proq ijtimoiy himoya va qo‘llab-quvvatlashga muhtoj bo‘ladilar. Agar oilada bunday yordam yetarli bo‘lmasa, bola ta’lim, tibbiy xizmat va ijtimoiy hayotdan chetda qolishi mumkin.

Surunkali kasalliklar ham muhim mezon hisoblanadi. Astma, qandli diabet, yurak kasalliklari, epilepsiya va boshqa uzoq davom etuvchi kasalliklar bolaning kundalik faoliyatiga ta’sir qiladi. Davolanishning muntazam olib borilmasligi yoki dori-darmonlarning yetishmasligi bolaning sog‘lig‘ini yanada yomonlashtirishi mumkin. Shuningdek, rivojlanishdagi nuqsonlar – nutq, eshitish, ko‘rish, harakat yoki aqliy rivojlanishdagi kechikishlar – bolaning ta’lim olishi va ijtimoiylashuviga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bunday bolalar erta tashxis va maxsus pedagogik hamda tibbiy yordamga muhtoj bo‘ladilar. Tez-tez kasallanish ham bolaning parvarishi yetarli emasligi yoki yashash sharoitining nosog‘lom ekanligini ko‘rsatishi mumkin. Doimiy shamollash, infeksion kasalliklar yoki immunitetning pasayishi bolaning jismoniy rivojlanishini sustlashtiradi va maktabga muntazam qatnashishiga to‘sqinlik qiladi.

Eng jiddiy belgilaridan biri jismoniy zo‘ravonlik izlaridir. Tanadagi ko‘karishlar, kuyishlar, jarohatlar yoki boshqa shikastlanishlar bolaning zo‘ravonlikka duch kelayotganidan dalolat berishi mumkin. Bunday holatlarda tibbiyot xodimlari, pedagoglar va huquqni muhofaza qiluvchi organlar hamkorligida zudlik bilan choralar ko‘rilishi zarur.

Gigiyenaga rioya qilmaslik. Bola iflos kiyimda yurishi, tana va soch parvarishining yetarli emasligi, tishlarning qarovsizligi yoki sanitariya qoidalariga amal qilinmasligi uning qarovsiz qolganligi yoki oiladagi e’tiborsizlikni ko‘rsatishi mumkin. Bu holat nafaqat sog‘liq uchun xavf tug‘diradi, balki bolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchi va tengdoshlari bilan munosabatlariga ham salbiy ta’sir qiladi.

Tibbiy mezonlar bolaning jismoniy salomatligi va xavfsizligini baholashda muhim o‘rin tutadi. Nogironlik, surunkali kasalliklar, rivojlanishdagi nuqsonlar, tez-tez kasallanish, zo‘ravonlik izlari va gigiyena bilan bog‘liq muammolar bolaning qo‘shimcha tibbiy, psixologik va ijtimoiy yordamga muhtojligini ko‘rsatadi. Shu sababli og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni aniqlash jarayonida ta’lim muassasalari, tibbiyot tashkilotlari va ijtimoiy xizmatlar o‘rtasidagi hamkorlikni yo‘lga qo‘yish muhim ahamiyatga ega. Bu esa bolaning sog‘lig‘ini tiklash, xavfsizligini ta’minlash va uning to‘laqonli rivojlanishi uchun zarur sharoit yaratishga xizmat qiladi.

Huquqiy mezonlar:

Quyidagi vaziyatlar bolaning huquqlari buzilganligini bildirishi mumkin:

- zo‘ravonlik qurboni bo‘lish;
- ekspluatatsiyaga jalb etilish;
- bolalar mehnatiga majbur qilinishi;
- tilanchilikka yoki jinoyat sodir etishga jalb qilinishi;
- hujjatlarining yo‘qligi;
- ota-ona qaramog‘isiz qolishi.

Bu kabi holatlarda vasiylik va homiylik organlari hamda huquqni muhofaza qiluvchi idoralar bilan hamkorlik zarur.

Bolaning huquq va manfaatlarini himoya qilish har bir davlatning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Har bir bola yashash, ta’lim olish, sog‘liqni saqlash, xavfsiz muhitda voyaga yetish, zo‘ravonlikdan himoyalanish va erkin rivojlanish huquqiga ega. Ushbu huquqlar milliy qonunchilik hamda xalqaro huquqiy hujjatlar, jumladan, Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiya tamoyillari asosida kafolatlanadi. Shu sababli og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni aniqlash va baholashda huquqiy mezonlar alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur mezonlar bolaning huquqlari buzilgan yoki buzilish xavfi mavjud bo‘lgan holatlarni aniqlashga xizmat qiladi.

Huquqiy mezonlarni baholashda bolaning shaxsiy xavfsizligi, huquqiy maqomi, ota-ona qaramog‘idagi holati, ekspluatatsiya yoki zo‘ravonlikka duch kelganligi, shuningdek, uning qonuniy manfaatlari qay darajada ta’minlanayotgani o‘rganiladi. Quyidagi holatlar bolaning huquqlari buzilganligini yoki uning jiddiy xavf ostida ekanligini ko‘rsatishi mumkin. Avvalo, **zo‘ravonlik qurboni bo‘lish** bolaning huquqlari buzilishining eng og‘ir ko‘rinishlaridan biridir. Zo‘ravonlik jismoniy, ruhiy, jinsiy yoki iqtisodiy shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin. Bolaga nisbatan doimiy haqorat, tahdid, kaltaklash, qo‘rqitish yoki boshqa shafqatsiz munosabat uning jismoniy va ruhiy salomatligiga jiddiy zarar yetkazadi. Bunday holatlar aniqlanganda bolaning xavfsizligini ta’minlash birinchi navbatdagi vazifa bo‘lib, mutaxassislar tomonidan zudlik bilan tegishli choralar ko‘rilishi lozim. Yana bir muhim mezon – **ekspluatatsiyaga jalb etilish**dir. Bolaning uning yoshi va imkoniyatlariga mos kelmaydigan ishlarga majburlanishi, iqtisodiy manfaat olish maqsadida undan foydalanilishi yoki boshqa shakldagi ekspluatatsiyaga duchor etilishi uning asosiy huquqlarining buzilganligini anglatadi. Ekspluatatsiya bolaning ta’lim olishi, sog‘lig‘i va normal rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi hamda uning kelajakdagi hayot sifatini pasaytiradi.

Bolalar mehnatiga majbur qilinishi ham og‘ir hayotiy vaziyatning muhim huquqiy belgilaridan biridir. Bola muntazam ravishda og‘ir yoki xavfli mehnatga jalb qilinsa, maktabga bormasdan ishlashga majbur bo‘lsa yoki oilaning asosiy daromad manbai sifatida foydalanilsa, bu uning ta’lim olish, dam olish va sog‘lom rivojlanish huquqlarining buzilganligini ko‘rsatadi. Bunday holatlar bolaning jismoniy va ruhiy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, uni ijtimoiy xavf guruhiga kiritadi. Shuningdek, **tilanchilikka yoki jinoyat sodir etishga jalb qilinishi** bolaning huquqlarini qo‘pol ravishda buzuvchi holatlardan biri hisoblanadi. Ayrim hollarda voyaga yetmaganlar kattalar tomonidan ko‘chada tilanchilik qilishga, noqonuniy savdo bilan shug‘ullanishga, o‘g‘rilik, firibgarlik yoki boshqa huquqbuzarliklarni sodir etishga majbur qilinishi mumkin. Bunday vaziyatlar bolaning hayoti va kelajagi uchun jiddiy

xavf tug‘diradi hamda huquqni muhofaza qiluvchi organlarning tezkor aralashuvini talab etadi. Muhim huquqiy mezonlardan yana biri **bolaning shaxsini tasdiqlovchi hujjatlarining yo‘qligi**dir. Tug‘ilganlik to‘g‘risidagi guvohnoma yoki boshqa zarur hujjatlarning mavjud emasligi bolaning ta'lim olish, tibbiy xizmatlardan foydalanish, ijtimoiy himoya tizimidan foydalanish hamda boshqa qonuniy huquqlarini ro‘yobga chiqarish imkoniyatlarini cheklaydi. Shu bois hujjatlarning to‘liq va belgilangan tartibda rasmiylashtirilganligi bolaning huquqiy himoyasini ta'minlashda muhim omillardan biri hisoblanadi.

Ota-ona qaramog‘isiz qolish. Ota-onaning vafoti, bedarak yo‘qolishi, ota-onalik huquqidan mahrum etilishi, uzoq muddat jazoni ijro etish muassasasida bo‘lishi yoki boshqa sabablar tufayli bola ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lishi mumkin. Bunday bolalar alohida davlat himoyasiga muhtoj bo‘lib, ularning yashash sharoiti, ta’lim olishi, sog‘lig‘i va xavfsizligi doimiy nazorat ostida bo‘lishi zarur.

Huquqiy mezonlarni baholashda bolaning huquqlari buzilganligiga oid har qanday holat sinchkovlik bilan o‘rganilishi va zarurat tug‘ilganda huquqiy jihatdan baholanishi lozim. Bunda maktab ma'muriyati, amaliyotchi psixolog, ijtimoiy pedagog, tibbiyot xodimlari, vasiylik va homiylik organlari, bolalar masalalari bo‘yicha vakolatli tashkilotlar hamda huquqni muhofaza qiluvchi organlarning o‘zaro hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur hamkorlikning asosiy vazifasi bolaning huquqlarini himoya qilish, uning xavfsizligini ta'minlash hamda huquqbuzarliklarning takrorlanishining oldini olishdan iborat.

Huquqiy mezonlar og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalarni aniqlashning muhim ko‘rsatkichlaridan biri sanaladi. Zo‘ravonlikka uchrashi, ekspluatatsiyaga jalb etilishi, majburiy bolalar mehnatiga tortilishi, tilanchilik yoki noqonuniy xatti-harakatlarga undalishi, shaxsini tasdiqlovchi hujjatlarining mavjud emasligi yoki ota-ona qaramog‘isiz qolishi bolaning huquqlari buzilganligini bildiruvchi jiddiy xavf omillari hisoblanadi. Bunday vaziyatlarda davlat organlari, ta'lim va sog‘liqni saqlash muassasalari hamda fuqarolik jamiyati institutlari hamkorligida bolani himoya qilish, uning qonuniy huquq va manfaatlarini ta'minlash hamda xavfsiz hayot kechirishi uchun zarur kompleks choralarni amalga oshirish talab etiladi.

Bolalarni aniqlash usullari

Og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalarni aniqlash jarayonida bir-birini to‘ldiruvchi bir nechta metodlarni uyg‘un holda qo‘llash maqsadga muvofiq hisoblanadi:

- pedagogik kuzatish;
- psixologik suhbat o‘tkazish;
- ota-onalar bilan individual muloqot;
- oilaga tashrif buyurish;

- psixologik diagnostika metodlaridan foydalanish;
- so‘rovnoma va anketalar o‘tkazish;
- ijtimoiy pasport ma'lumotlarini tahlil etish;
- sinf rahbari, amaliyotchi psixolog va ijtimoiy pedagogning o‘zaro hamkorligi;
- mahalla, sog‘liqni saqlash hamda huquqni muhofaza qiluvchi organlar bilan axborot almashinuvini yo‘lga qo‘yish.

Kompleks yondashuv bolaning ehtiyojlarini to‘liq baholash va individual yordam rejasini ishlab chiqish imkonini beradi.

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni o‘z vaqtida aniqlash ularning hayoti, sog‘lig‘i va kelgusidagi rivojlanishini himoya qilishda muhim bosqich hisoblanadi. Bunday bolalarni aniqlash faqat bitta mezon yoki usul asosida amalga oshirilmaydi. Chunki har bir bolaning hayotiy sharoiti, oilaviy muhiti, psixologik holati va ijtimoiy vaziyati o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Shu sababli mutaxassislar tomonidan kompleks yondashuv asosida turli diagnostik usullarni birgalikda qo‘llash tavsiya etiladi. Kompleks baholash bolaning ehtiyojlarini chuqur tahlil qilish, mavjud xavf omillarini aniqlash hamda unga mos individual yordam choralarini ishlab chiqish imkonini beradi. Bolalarni aniqlash jarayonining samaradorligi pedagoglar, amaliyotchi psixologlar, ijtimoiy pedagoglar, tibbiyot xodimlari, mahalla faollari hamda boshqa mutaxassislarning o‘zaro hamkorligiga bevosita bog‘liqdir.Quyidagi usullar amaliyotda eng samarali diagnostik vositalar sifatida qo‘llaniladi. Avvalo, **pedagogik kuzatuv** og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni aniqlashning eng muhim va samarali usullaridan biridir. O‘qituvchi va sinf rahbari bolaning kundalik xulq-atvori, o‘quv faoliyati, sinfdoshlar bilan munosabati, emotsional holati va maktabdagi faolligini muntazam kuzatish orqali undagi salbiy o‘zgarishlarni erta payqashi mumkin. Dars qoldirishning ko‘payishi, o‘zlashtirishning pasayishi, tajovuzkorlik yoki aksincha, ijtimoiy yakkalanish kabi belgilar pedagogik kuzatuv orqali aniqlanadi.

Psixologik suhbat bolaning ichki kechinmalari, hissiy holati va muammolarini aniqlashda muhim diagnostik usul hisoblanadi. Suhbat davomida psixolog bola bilan ishonchli munosabat o‘rnatishga harakat qiladi, uning oilasi, tengdoshlari, maktabdagi hayoti va kelajak haqidagi fikrlarini o‘rganadi. Psixologik suhbat orqali bola boshidan kechirayotgan stress, qo‘rquv, xavotir yoki boshqa ruhiy muammolar haqida muhim ma’lumotlar olinadi.

Ota-onalar yoki ularning o‘rnini bosuvchi shaxslar bilan olib boriladigan muloqot bolaning hayotiy vaziyatini baholashning muhim usullaridan biri hisoblanadi. Suhbat davomida oiladagi tarbiya usullari, oila a'zolari o‘rtasidagi munosabatlar, moddiy ahvol, bolaning sog‘lig‘i, kundalik turmushi hamda uning rivojlanishiga ta'sir

etuvchi omillar haqida zarur ma'lumotlar olinadi. Shu bilan birga, ota-onalarning farzand tarbiyasiga bo‘lgan munosabati va o‘z majburiyatlarini bajarish darajasi ham baholanadi. Muhim metodlardan yana biri oilaga tashrif buyurishdir. Bu usul mutaxassislarga bolaning yashash sharoiti, oiladagi psixologik muhit, sanitariya-gigiyena holati, moddiy ta'minlanganligi va yaratilgan sharoitlarni bevosita kuzatish imkonini beradi. Ayrim hollarda uyga tashrif jarayonida suhbat davomida aniqlanmagan muammolar ham ma'lum bo‘lishi mumkin.

Psixologik diagnostika ilmiy asoslangan metodikalar yordamida bolaning shaxsiy xususiyatlari, emotsional holati, stress darajasi, xavotir, depressiv belgilar, o‘ziga bo‘lgan ishonchi va ijtimoiy moslashuv ko‘rsatkichlarini aniqlash imkonini beradi. Olingan natijalar psixologik yordamning mazmuni va yo‘nalishini belgilashda muhim o‘rin tutadi. Bundan tashqari, so‘rovnoma va anketa usullari orqali bolalar, ota-onalar hamda pedagoglarning fikrlari o‘rganilib, bolaning ta'limga munosabati, oilaviy muhiti, psixologik holati va ijtimoiy moslashuvi haqida qo‘shimcha ma'lumotlar yig‘iladi. Anketa natijalari boshqa diagnostik ma'lumotlar bilan birgalikda tahlil qilinib, yakuniy xulosalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, ijtimoiy pasportni tahlil qilish ham muhim axborot manbalaridan biridir. Ta'lim muassasasida yuritiladigan ushbu hujjat asosida oilaning tarkibi, ota-onaning bandligi, moddiy ahvoli, bolaning sog‘lig‘i, ijtimoiy himoyalanganlik darajasi va boshqa muhim ko‘rsatkichlar o‘rganiladi. Mazkur ma'lumotlar xavf guruhiga mansub bolalarni dastlabki bosqichda aniqlash imkonini beradi.

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni aniqlashda **sinf rahbari, maktab psixologi va ijtimoiy pedagogning hamkorligi** alohida o‘rin tutadi. Har bir mutaxassis o‘z kasbiy faoliyati doirasida bolaning turli jihatlarini kuzatadi va baholaydi. Ularning o‘zaro axborot almashuvi, muhokamasi hamda birgalikdagi qarorlari diagnostika natijalarining aniqligi va ishonchliligini oshiradi. Zarurat tug‘ilganda maktab ma’muriyati va fan o‘qituvchilari ham ushbu jarayonga jalb etiladi. Bundan tashqari, **mahalla fuqarolar yig‘ini, sog‘liqni saqlash muassasalari, vasiylik va homiylik organlari hamda huquqni muhofaza qiluvchi idoralar bilan axborot almashinuvi** bolalarni aniqlashning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Ayrim hollarda bola haqidagi muhim ma’lumotlar aynan ushbu tashkilotlarda mavjud bo‘lishi mumkin. Tashkilotlararo hamkorlik bolaning oilaviy, ijtimoiy, tibbiy va huquqiy holatini har tomonlama baholash imkonini beradi hamda zarur yordam choralarini tezkor tashkil etishga xizmat qiladi.

Bolalarni aniqlash jarayonida barcha ma’lumotlar xolislik, maxfiylik va professional etika tamoyillariga rioya qilingan holda yig‘ilishi lozim. Har bir bola individual yondashuv asosida baholanishi, uning sha’ni va qadr-qimmati hurmat qilinishi zarur. Aniqlangan ma'lumotlardan faqat bolaning huquq va manfaatlarini

himoya qilish, uning xavfsizligini ta'minlash hamda zarur psixologik, pedagogik, ijtimoiy va tibbiy yordamni tashkil etish maqsadida foydalanilishi lozim. Umuman olganda, og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalarni aniqlashda pedagogik kuzatuv, psixologik suhbat, ota-onalar bilan muloqot, oilaga tashrif, psixologik diagnostika, so‘rovnoma va anketa, ijtimoiy pasportni tahlil qilish, mutaxassislarning o‘zaro hamkorligi hamda tegishli tashkilotlar bilan axborot almashinuviga asoslangan kompleks yondashuv eng samarali usul hisoblanadi. Mazkur yondashuv bolaning ehtiyojlarini har tomonlama baholash, xavf omillarini o‘z vaqtida aniqlash va unga mos individual yordam rejasini ishlab chiqishga imkon yaratadi. Natijada ko‘rsatilayotgan psixologik, pedagogik, tibbiy va ijtimoiy yordamning samaradorligi ortib, bolaning sog‘lom rivojlanishi uchun qulay sharoitlar yaratiladi.

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni erta aniqlash ularning hayoti va kelajagini himoya qilishning eng muhim shartidir. Bunday bolalar bilan ishlashda faqat bitta mutaxassisning faoliyati yetarli emas. Pedagog, psixolog, ijtimoiy pedagog, shifokor, mahalla faollari, vasiylik va homiylik organlari hamda huquqni muhofaza qiluvchi idoralar o‘zaro hamkorlikda faoliyat olib borgandagina ijobiy natijaga erishish mumkin. Erta diagnostika, individual yondashuv hamda izchil ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash bolaning sog‘lom rivojlanishi, sifatli ta'lim olishi va jamiyat hayotiga muvaffaqiyatli moslashuviga xizmat qiladi. Shu sababli og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalarni aniqlash mezonlarini puxta egallash va ularni amaliy faoliyatda samarali qo‘llash har bir pedagog hamda mutaxassisning muhim kasbiy vazifalaridan biri sanaladi.

2-Reja. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar bilan ishlash jarayonidagi muhim omillar

Bolaning hayotiy vaziyatini to‘g‘ri baholash uning rivojlanish ehtiyojlarini aniqlash, mavjud muammolarni erta aniqlash hamda samarali yordam choralarini belgilashning muhim shartidir. Har bir bola o‘ziga xos individual xususiyatlarga ega bo‘lib, uning rivojlanishiga biologik, psixologik, pedagogik, oilaviy hamda ijtimoiy omillar o‘zaro uyg‘un holda ta'sir ko‘rsatadi. Shu sababli bolaning hayotiy vaziyatini baholash alohida bir mezonga tayanmasdan, barcha muhim omillarni qamrab oluvchi kompleks yondashuv asosida amalga oshirilishi zarur.

Kompleks baholash jarayonida bolaning ruhiy holati, ta’limdagi muvaffaqiyati, oiladagi munosabatlari, sog‘ligi, tengdoshlari bilan muloqoti, yashash sharoiti hamda jamiyatga moslashuv darajasi har tomonlama o‘rganiladi. Mazkur baholash natijalari bolaning individual ehtiyojlarini aniqlash, mavjud xavf omillarini baholash hamda

unga mos psixologik-pedagogik va ijtimoiy yordam dasturini ishlab chiqishda muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

“Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar”- bilan ishlashda birinchi o‘rinda **O‘zbekiston Pespublikasi Prezidentining 2024-yil 14-noyabrdagi PF-185 son “Bolalarni ijtimoiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi” farmoniga binoan.**

Bolalarni ijtimoiy himoya qilish sohasidagi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlari sifatida quyidagilar belgilangan:

- bolaning oilada tarbiyalanishini ta'minlashga qaratilgan ijtimoiy himoya mexanizmlarini rivojlantirish;
- oilalarni qo‘llab-quvvatlash va kambag‘allikni qisqartirish orqali ijtimoiy yetimlikning oldini olish;
- yetim bolalar hamda ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarni jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiya qilishga xizmat qiluvchi ijtimoiy xizmatlar ko‘lamini kengaytirish;
- ularni eng ustun manfaatlarini inobatga olgan holda muqobil oilaviy shakllarga joylashtirish;
- shuningdek, bunday bolalarni ixtisoslashtirilgan tarbiya muassasalariga joylashtirish amaliyotini bosqichma-bosqich qisqartirish va noinstitutsional yondashuvni rivojlantirish.

Bugungi kunda og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalarni ijtimoiy va pedagogik jihatdan qo‘llab-quvvatlash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bunga so‘nggi yillarda yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar sabab bo‘lib, ular yosh avlodning rivojlanishiga, ayniqsa, oila, ta'lim, dam olish va sog‘liqni saqlash kabi muhim sohalarga sezilarli ta'sir ko‘rsatdi. “Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar” tushunchasi keng mazmunga ega bo‘lib, unga ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalar farzandlari, yetim va ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalar, nogironligi yoki rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalar, favqulodda vaziyatlarni boshdan kechirganlar, zo‘ravonlikdan jabrlanganlar hamda hayotida yuzaga kelgan murakkab vaziyatlarni mustaqil yoki oila ko‘magida bartaraf eta olmaydigan boshqa bolalar kiradi. Shu sababli ushbu toifadagi bolalarning mazmun-mohiyati va ijtimoiy-pedagogik xususiyatlarini chuqur o‘rganish muhimdir.

Amaliy faoliyatda bolalarning psixologik holati va ijtimoiy moslashuv darajasini aniqlash uchun psixologik testlar, anketalar hamda kuzatuv metodlaridan foydalaniladi. Olingan natijalar asosida mutaxassislar korreksion-rivojlantiruvchi mashg‘ulotlar rejasini ishlab chiqadilar. Jumladan, “Psixologik salomatlik maktabi” dasturi doirasida umumta'lim maktablarining birinchi sinfiga qabul qilingan

o‘quvchilar bilan individual va guruh shaklidagi psixologik mashg‘ulotlar tashkil etiladi.

Bola doimiy ravishda o‘sib va rivojlanib boruvchi organizm bo‘lib, har bir yosh bosqichida ma'lum morfologik, fiziologik va psixologik xususiyatlarga ega. Har qanday bola, hayotining turli davrlarida, shuningdek, o‘ziga bog'liq bo‘lmagan omillar tufayli o‘zini topishi mumkin bo‘lgan ijtimoiy sharoitlarga qarab, qiyin hayot sharoitiga tushib qolishi mumkin va shunga muvofiq turli darajada yordam va himoyaga muhtoj bo‘ladi.

Qiyin hayotiy vaziyatni aniqlashga ushbu yondashuvlarni tahlil qilib va uning umumiy xususiyatlarini ta'kidlab, biz quyidagi formulani tuzishimiz mumkin: qiyin hayotiy vaziyat - bu o‘zini jiddiy ta'sir qiladigan vaziyatga tushib qolgan odamning xavotirini bildiradigan vaziyat· Bu holda, ularga yordam kerak. Qiyin hayot sharoitidagi bolalar, ayniqsa, yordamga muhtoj. Ular uchun yuzaga kelgan vaziyatdan mustaqil ravishda to‘g‘ri chiqish yo‘lini topish ko‘pincha murakkab kechadi. Shu bois qiyin hayotiy vaziyatdagi bolalarga ko‘rsatiladigan ijtimoiy-pedagogik yordam ularning ehtiyojlariga mos samarali qo‘llab-quvvatlash usullarini belgilashga yo‘naltirilishi zarur. Bunday yordamning bosh maqsadi bolaning yashashi, tarbiyalanishi va to‘laqonli rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishdan iborat.

Bugungi bolalarning ikkita asosiy faoliyat sohasi bor va bular ularning tarbiyasiga ta'sir qiluvchi asosiy institutlar bo‘lib tuyuladi: oila va ta'lim tizimi. Bolalar muammolarining aksariyati aynan shu ikki institutning ta'siri tufayli yuzaga keladi.

Bola uchun oila bu ularning jismoniy, aqliy, hissiy va intellektual rivojlanishini ta'minlaydigan muhit. Oilaning ijtimoiy institut sifatida bolalarni tarbiyalash va ularga g'amxo‘rlik qilishni kafolatlay olmasligi, bolalarning qiyin hayot sharoitlariga tushib qolishining asosiy omillaridan biridir. Keling, oilaviy farovonlikka ta'sir qiluvchi va bolalar uchun qiyin hayot sharoitlariga olib kelishi mumkin bo‘lgan eng muhim omillarni ta’kidlab o‘tamiz.

Oilaning yomon yashash sharoiti asosiy omil hisoblanadi. Oilaning moddiy yashash sharoitining muhim ko‘rsatkichlari ularning moliyaviy farovonligi darajasini o‘z ichiga oladi. Yomon uy-joy sharoitida yashovchi va yetarli moliyaviy resurslarga ega bo‘lmagan oilalarning qashshoqlikdan qutulish ehtimoli kam, shuning uchun ular oilaviy disfunktsiya va yetimlikning oldini olish xizmatlari mutaxassislaridan alohida e'tibor olishlari kerak.

Farovonlikka ta'sir qiluvchi ikkinchi omil mehnat bozori bilan aloqaning yo‘qolishi. Bolali oilalar yuqori moliyaviy faollikni namoyon etadilar va ish yuki tufayli kambag'al deb hisoblanish ehtimoli ko‘proq. Erkak iqtisodiy jihatdan faol bo‘lmagan to‘liq bolali oilalar qashshoqlik va natijada oilaviy disfunktsiya xavfi

yuqori. Uzoq muddatli ishsizlikdan aziyat chekkan oilalar va ota-ona ishsiz bo‘lgan bolali yolg'iz ota-ona oilalari ham kambag'allar qatoriga kiradi.

Uchinchi omil oila ichidagi nizolar va oiladagi noqulay psixologik muhit. Turli sabablarga ko‘ra kuchli nizolar orasida bo‘lgan, og'ir vaziyatlarga tushib qolgan bolalar qiyin hayot sharoitlariga tushib qolgan bolalar deb hisoblanishi mumkin. Bu bolalar, shubhasiz, yordamga muhtoj va ularning oilalari ijtimoiy yetimlikning oldini olish bo‘yicha dasturlarning maqsadli guruhiga kiritilishi kerak.

Oila farovonligiga ta’sir qiluvchi yana bir muhim omil oila ichidagi shafqatsiz munosabat. Bolalarga nisbatan zo‘ravonlikni aniqlash va oldini olishdagi asosiy qiyinchilik shundaki, oilalarning o‘zlari, ham ota-onalar, ham bolalar, bu haqiqatni yashirishadi: ota-onalar jazo va qoralashdan qo‘rqishadi, bolalar esa o‘z vaziyatlaridan uyalishlari va qo‘rquvni his qilishlari sababli.

Keyingi omil oiladagi alkogolizm va giyohvandlikdir. Alkogolizm va giyohvandlik oiladagi disfunktsiyaning sababi bo‘lmasa ham, ko‘pincha unga hamroh bo‘ladigan muammolardir. Shuningdek, bolalarning noqulay oilaviy muhiti, ajralish xavfi va bolalarni parvarish qilish majburiyatlarini yetarlicha bajarmaslik kabi omillar ham mavjud. Bolalarni parvarish qilish jamiyatga topshirilishi kerak deb hisoblaydigan ota-onalar farzandlarini tarbiyalash mas'uliyatini o‘z zimmalariga olishni istamaydilar va shuning uchun ota-onalik majburiyatlarini to‘liq bajara olmaydilar.

Oilalar uchun eng dolzarb muammolar uy-joy sharoitlarining o‘ta yomonligi va daromadlarning keskin tanqisligi, undan keyin yuqori darajadagi oilaviy nizolar va faqat shundan keyingina boshqa barcha turdagi qiyinchiliklar ekanligiga ishonish uchun asos bor. Ko‘pgina hollarda, og'ir vaziyat ushbu qiyinchilik tug'diruvchi omillarning kombinatsiyasini o‘z ichiga oladi.

Bola faoliyatining yana bir muhim sohasi - ta’lim. Bu bolalar faoliyatining asosiy sohalaridan biri bo‘lganligi sababli, bu yerda bolaning qiyin hayot vaziyatiga duch kelish ehtimoli ortadi.

Qiyin vaziyatlarda bo‘lgan bolalar duch keladigan qiyinchiliklardan biri bu ijtimoiylashuvning past darajasi bo‘lib, u cheklangan harakatchanlik, tengdoshlar va kattalar bilan cheklangan aloqa, tabiat va madaniy qadriyatlar bilan cheklangan aloqa va boshqalarni o‘z ichiga oladi. Natijada, bolalar maktabda ijtimoiy munosabatlardagi noto‘g'ri moslashuv bilan bog'liq turli muammolarga duch kelishadi. Bu muammolar birgalikda olinganda, bola uchun qiyin vaziyatga olib kelishi mumkin.

Hozirgi kunda bolalarning aksariyati ota-onalari tirikligida yetim qolganliklari sababli bolalar uylarida. Qiyin hayot sharoitlariga tushib qolgan bolalarga alohida e'tibor qaratish kerak. Bular asosan nogiron yoki sog'liqni saqlash imkoniyatlari cheklangan bolalardir. Ular sog'lom tengdoshlari uchun mavjud bo‘lgan ma'lumotlarga kirish imkoniyatiga ega emaslar: harakatchanlik va hissiy idrok etishda cheklangan bu

bolalar inson tajribasining barcha xilma-xilligini o‘zlashtira olmaydilar. Ular, shuningdek, amaliy faoliyat bilan shug'ullanish qobiliyatiga ega emaslar va o‘yinlarda cheklanganlar, bu esa yuqori aqliy funktsiyalarning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko‘rsatadi. Shuningdek, og‘ir hayotiy vaziyatda bo‘lgan olti yoshli bolalarning **maktabga moslashuvi** doimiy ravishda kuzatiladi. Moslashuv bilan bog‘liq qiyinchiliklar aniqlanganda, bolalar bilan korreksion-rivojlantiruvchi mashg‘ulotlar, shuningdek, o‘quv va ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirishga qaratilgan tadbirlar tashkil etiladi. Bu jarayonda pedagoglar va psixologlar nafaqat bola bilan bevosita ishlaydi, balki uning oilasi bilan ham hamkorlikni yo‘lga qo‘yib, individual yordam dasturi asosida ijtimoiy va psixologik qo‘llab-quvvatlashni amalga oshiradilar. Demak, og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalar bilan ishlash differensial diagnostika, individual yondashuv, psixologik baholash hamda korreksion-rivojlantiruvchi faoliyatni o‘z ichiga oladi. Mazkur yondashuv bolalarning ta'limdagi muvaffaqiyati va psixologik farovonligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Og‘ir hayotiy vaziyat (OHV) bolaning jismoniy, ruhiy, ijtimoiy va ta'limiy rivojlanishiga salbiy ta'sir etuvchi omillar yig‘indisini anglatadi. Bunday vaziyat belgilari bolaning ijtimoiy moslashuvi va ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatiga sezilarli darajada ta'sir ko‘rsatadi.

Bolalar turli sabablar tufayli og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelishlari mumkin. Jumladan, oiladagi nizolar, moddiy qiyinchiliklar, ota-onalarning ruhiy yoki jismoniy salomatligi bilan bog‘liq muammolar, tabiiy ofatlar hamda travmatik hodisalar shular jumlasidandir. Ushbu holatlarni erta aniqlash va baholash bolaga o‘z vaqtida psixologik, ijtimoiy va pedagogik yordam ko‘rsatishda muhim ahamiyatga ega. Og‘ir hayotiy vaziyatning asosiy belgilari psixologik (stress, qo‘rquv, tushkunlik), ijtimoiy-pedagogik (dars qoldirish, tengdoshlar bilan kelishmovchilik, o‘qishga qiziqishning susayishi) hamda rivojlanish va xulq-atvorga oid (diqqatning sustligi, giperfaollik, regressiv xatti-harakatlar, o‘z-o‘ziga xizmat qilish ko‘nikmalarining yetarli shakllanmaganligi) ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi.

Og‘ir hayotiy vaziyatdagi bolalarning psixologik holati odatda kuchli stress, xavfsizlik hissining pasayishi, moslashuvdagi qiyinchiliklar hamda tajovuzkorlik yoki befarqlik kabi belgilar bilan tavsiflanadi. Ruhiy jarohatlar ayrim hollarda bolaning o‘zini chetga tortishi, o‘quv natijalarining pasayishi, ijtimoiy muloqotdan qochishi yoki antisosial xatti-harakatlar orqali e'tibor qozonishga urinishi bilan namoyon bo‘ladi. Shuningdek, uyqu va ishtahaning buzilishi, uyga qaytishdan qo‘rqish, kuchli xavotir hamda kayfiyatning keskin o‘zgarishi ham muhim belgilar sirasiga kiradi. Bunday vaziyatlarda mutaxassislarning professional yordami, empatik munosabat va barqaror, xavfsiz muhitni yaratish alohida ahamiyat kasb etadi.

1. **Og‘ir hayotiy sharoitdagi bolalar psixologiyasining asosiy xususiyatlari:**

- **Hissiy reaksiyalar:** Ortiqcha xavotir, doimiy qo‘rquv, tushkun kayfiyat, chuqur yolg'izlik, o‘zini befoyda his qilish yoki aybdorlik.
- **Xulq-atvor o‘zgarishlari:** tajovuzkorlik, dürtüsellik, o‘zini chetga olish, muloqotdan chetlanish (yolg'izlik), ovqatlanish buzilishi, o‘rganishdagi qiyinchiliklar, tashqi ko‘rinishga e'tibor bermaslik.
- **Himoya mexanizmlari:** Diqqatni jalb qilishga urinishlar (isteriya, qo‘pollik), regressiya (avvalgi xatti-harakatlar shakllariga qaytish), o‘tmishni idealizatsiya qilish yoki aksincha, sodir bo‘lgan voqealarni to‘liq e'tiborsiz qoldirish.
- **Idrok:** Dunyo dushman va oldindan aytib bo‘lmaydigan deb qabul qilinadi. O‘zgarishlarga qarshilik keng tarqalgan, chunki tanish (hatto salbiy) tartibning har qanday buzilishi qo‘rqinchli.
- **Somatizatsiya:** Haqiqiy kasalliklar bo‘lmagan taqdirda jismoniy alomatlarning (qorin og'rig'i, bosh og'rig'i, charchoq) paydo bo‘lishi.
- **Yordam va psixologik yordam tamoyillari:**
- **Xavfsizlikni yaratish:** Barqaror kundalik tartib, oldindan aytib bo‘ladiganlik, jismoniy xavfsizlik.
- **Faol tinglash:** Bolaning muammolarining muhimligini anglab, ularni axloqiylashtirmasdan yoki e'tiborsiz qoldirmasdan, bolaning tajribalariga diqqat bilan e'tibor berish.
- **Hamdardlik va qabul qilish:** Bolaga g'amxo‘rlik qilish, uni qo‘llab-quvvatlash, shartsiz qabul qilish, og'zaki bo‘lmagan qo‘llab-quvvatlash (agar bola tayyor bo‘lsa, quchoqlash).
- **Mutaxassislar bilan ishlash:** Maktab psixologlari va ijtimoiy xodimlarni travmatik tajribalarni (TSSB) tuzatishga jalb qilish.
- **Ikkilamchi travmaning oldini olish:** Bosim, tanqiddan qochish, o‘ziga bo‘lgan ishonchni oshirish uchun muvaffaqiyatga erishish vaziyatlarini yaratish.

Qiyin vaziyatlarning asosiy turlari:

- Maishiy zo‘ravonlik, zo‘ravonlik (jismoniy, jinsiy, psixologik).
- Yetimlik, qarovsizlik, ota-onaning ajrashishi, qarindoshlarning jiddiy kasalligi.
- Yashash joyini o‘zgartirish, majburiy migratsiya, ijtimoiy mavqeini yo‘qotish.
- Mojarolarda, tabiiy ofatlarda, texnogen ofatlarda ishtirok etish.

1. Og‘ir hayotiy vaziyat alomatlarini aniqlashning nazariy asoslari

OHV tushunchasi psixologiya, pedagogika va ijtimoiy ish sohalarida keng qo‘llaniladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, OHV alomatlari bolaning o‘zini-o‘zi anglashiga, o‘quv faoliyatiga va ijtimoiy ko‘nikmalariga sezilarli ta’sir qiladi.

OHV alomatlarini aniqlashda quyidagi nazariy tamoyillar amal qiladi:

1.Bola manfaatlarini ustuvor qo‘yish - barcha aralashuvlar bolaning manfaatini himoya qilishga qaratiladi.

2. Erta aniqlash va profilaktika - muammoni erta aniqlash korreksion yordam samaradorligini oshiradi.

3. Kompleks yondashuv - pedagogik, psixologik, ijtimoiy va tibbiy omillarni birlashtirish.

4. Individual yondashuv - har bir bolaning rivojlanish darajasi va shaxsiy xususiyatlarini inobatga olish.

5. Hamkorlik tamoyili - mutaxassislar, ota-onalar va ta’lim muassasalari o‘rtasida uzviy hamkorlik.

2. Og‘ir hayotiy vaziyat alomatlarini baholash usullari

Og‘ir hayotiy vaziyatlarni alomatlarini baholash jarayonida bir nechta usullar qo‘llaniladi:

- **Psixologik testlar** - stress darajasi, emotsional barqarorlik, diqqat va xulq-atvorni baholash.
- **Pedagogik kuzatuv** - o‘quv faoliyati, darsga qiziqish, tengdoshlar bilan munosabatlarni aniqlash.
- **Anketalar va intervyular** - ota-onalar va bolalar bilan suhbat orqali ma’lumot yig‘ish.
- **Differentsial diagnostika** - muammolarni psixologik, pedagogik yoki ijtimoiy omillarga bog‘lash va ularni farqlash.

1. Og‘ir hayotiy vaziyat alomatlarini aniqlash

Algoritmning birinchi bosqichi - OHV alomatlarini aniqlash. Bu jarayon quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- **Pedagogik kuzatuv**: o‘quv faoliyati, darsga qiziqish, tengdoshlar bilan munosabatlar.
- **Psixologik kuzatuv**: stress darajasi, emotsional holat, xulq-atvor.
- **Oilaviy va ijtimoiy sharoitni o‘rganish**: ota-onalar bilan suhbatlar, ijtimoiy xizmatlar bilan maslahatlar.

Aniqlash bosqichida mutaxassislar OHV alomatlarini farqlash uchun **differensial diagnostika** usullaridan foydalanadilar, bunda muammo psixologik, pedagogik yoki ijtimoiy omillarga bog‘lanadi.

2. Tashxis va baholash

Ikkinchi bosqich - tashxis va baholash.

- **Psixologik testlar va anketalar** yordamida bolaning emotsional va ijtimoiy holati aniqlanadi.
- **Pedagogik kuzatuv** orqali o‘quvdagi qiyinchiliklar va o‘quv ko‘nikmalari baholanadi.

- **Resurs va yordam ehtiyojlari** aniqlanadi, masalan, individual maslahatlar, qo‘llab-quvvatlash dasturlari yoki ijtimoiy yordam.

Baholash natijalari asosida **individual yordam dasturi** ishlab chiqiladi va keyingi korreksion ishlar rejalashtiriladi.

3. Korreksion va rivojlantiruvchi ishlar

OHV bolalar bilan ishlash algoritmi uchinchi bosqichi - korreksion va rivojlantiruvchi ishlarni amalga oshirish:

- **Individual mashg‘ulotlar**: stressni kamaytirish, ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish, o‘quv motivatsiyasini oshirish.
- **Guruh mashg‘ulotlari**: tengdoshlar bilan munosabatlarni yaxshilash, ijtimoiy qobiliyatlarni shakllantirish.
- **Ota-onalar bilan ishlash**: maslahatlar, treninglar va qo‘llab-quvvatlash dasturlarini amalga oshirish.
- **Psixologik salomatlik dasturlari**: masalan, “Psixologik salomatlik maktabi” kabi dasturlar orqali bolaning maktabga moslashuvi yaxshilanadi.

4. Monitoring va qayta baholash

Algoritmning oxirgi bosqichi - monitoring va qayta baholash:

- Bolaning rivojlanishidagi o‘zgarishlar muntazam kuzatiladi.
- Individual yordam dasturi natijalari tahlil qilinadi va zarurat bo‘lsa, unga tuzatishlar kiritiladi.
- Pedagog, psixolog va ijtimoiy soha mutaxassislarining hamkorligi asosida bolaning psixologik, ijtimoiy hamda ta'limiy ehtiyojlarini muntazam qo‘llab-quvvatlash ta'minlanadi.

Monitoring jarayoni og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalarning ta'limdagi muvaffaqiyati va psixologik farovonligini ta'minlashga xizmat qiladi.

5. Rejalashtirish bosqichi:

- Individual yordam dasturini ishlab chiqish.
- Korreksion va rivojlantiruvchi mashg‘ulotlarni belgilash.

6. Monitoring va qayta baholash

- Bolaning rivojlanishidagi o‘zgarishlarni kuzatish.
- Dastur samaradorligini baholash va zarurat bo‘lsa, tuzatishlar kiritish.
- Ota-onalar va mutaxassislar bilan doimiy aloqada bo‘lish.

Monitoring natijalari asosida individual yordam dasturi yangilanadi va bolalarning ijtimoiy, psixologik hamda pedagogik ehtiyojlari qondiriladi.

7. Mutaxassislararo hamkorlik

- Pedagoglar, psixologlar, defektologlar va ijtimoiy pedagoglar birgalikda faoliyat olib boradilar.
- Bolaning individual yordam dasturini ishlab chiqish.

- Ota-onalar bilan maslahat va treninglar o‘tkazish.
- Bolani psixologik va ijtimoiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash.
- Barcha mutaxassislar tavsiyalarini umumiy reja asosida uyg‘unlashtirish.

8. Ta’lim muhiti va psixologik xavfsizlik

- Bolaning o‘zini erkin his qilishi va xatolardan qo‘rqmasligi uchun qulay muhit yaratish.
- Tengdoshlar va o‘qituvchilar bilan ijobiy muloqot, do‘stona munosabatlarni ta’minlash.
- Psixologik baholash vositalari yordamida muhit parametrlarini aniqlash va bolaga moslashtirish.

Ta’lim muhiti bolalarning stress darajasi va maktabga moslashuvini sezilarli darajada oshiradi.

Amalga oshirish bosqichi:

- Individual hamda guruh shaklidagi mashg‘ulotlarni tashkil etish.
- Ota-onalar uchun maslahat va psixologik qo‘llab-quvvatlash ishlarini amalga oshirish.
- “Psixologik salomatlik maktabi” dasturi doirasida psixologik mashg‘ulotlarni o‘tkazish.

9. Korreksion va rivojlantiruvchi ishlar

- Individual va guruh mashg‘ulotlari olib boriladi.
- Mashg‘ulotlar emotsional barqarorlik, ijtimoiy ko‘nikmalar va stressni kamaytirishga qaratiladi.
- O‘yin terapiyasi, interaktiv mashqlar va treninglar yordamida bolalarning maktabga moslashuvi yaxshilanadi.
- Ota-onalar bilan maslahat va qo‘llab-quvvatlash faoliyati olib boriladi.

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni aniqlash va baholash tizimli, bosqichma-bosqich va ilmiy asoslangan jarayon bo‘lib, bolalarning psixologik farovonligini, ijtimoiy moslashuvini va ta’limdagi muvaffaqiyatini ta’minlashga qaratilgan. Mutaxassislararo hamkorlik, individual yondashuv va psixologik xavfsiz muhit yaratish bu jarayonning samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga, ota-onalar bilan faol hamkorlik bolalarning rivojlanishidagi salbiy omillarni kamaytirishga xizmat qiladi. Og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalar bilan ishlash ta'lim, ijtimoiy himoya va psixologik xizmat tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur toifadagi bolalar turli ijtimoiy, iqtisodiy, oilaviy, psixologik hamda sog‘liq bilan bog‘liq omillar ta'sirida tabiiy rivojlanish jarayonida muayyan qiyinchiliklarni boshdan kechiradilar. Bunday holatlar ularning jismoniy salomatligi, ruhiy barqarorligi, ta'lim olishi, ijtimoiy moslashuvi va kelgusidagi hayot sifatiga bevosita ta'sir qiladi. Shu bois

og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalarni qo‘llab-quvvatlash nafaqat ijtimoiy yordam ko‘rsatishni, balki ularning huquqlarini himoya qilish, psixologik holatini barqarorlashtirish, ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish hamda jamiyatga muvaffaqiyatli moslashuvini ta'minlashga qaratilgan kompleks yondashuvni talab etadi.

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar bilan ishlashning eng muhim sharti muammolarni erta aniqlashdir. Erta diagnostika bolaning rivojlanishida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan salbiy holatlarning oldini olish, mavjud xavf omillarini kamaytirish hamda individual yordam dasturlarini o‘z vaqtida ishlab chiqish imkonini yaratadi. Shu sababli ta'lim muassasalari, maktab psixologlari, ijtimoiy pedagoglar, sinf rahbarlari, tibbiyot xodimlari va mahalla vakillari o‘rtasidagi samarali hamkorlik muhim ahamiyatga ega.

Bolaning hayotiy vaziyatini baholashda faqat o‘quv natijalari yoki xulq-atvoriga tayanish yetarli emas. Baholash jarayonida uning emotsional holati, oilaviy munosabatlari, tengdoshlari bilan muloqoti, sog‘lig‘i, yashash sharoiti, bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etishi hamda ijtimoiy moslashuv darajasi kompleks tarzda o‘rganilishi lozim.

Aynan mana shunday tizimli yondashuv bolaning ehtiyojlarini to‘liq aniqlash hamda samarali yordam choralarini ishlab chiqishga xizmat qiladi. Shuningdek, bolalar bilan ishlashda insonparvarlik, individual yondashuv, maxfiylik, bolaning manfaatlarini ustuvor qo‘yish, kamsitmaslik va uzluksizlik tamoyillariga qat’iy amal qilish lozim. Har bir bola o‘ziga xos shaxs bo‘lib, uning ehtiyojlari, qiziqishlari va muammolari boshqalarnikidan farq qiladi. Shu sababli standart yondashuv emas, balki individual rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash dasturlaridan foydalanish yuqori samaradorlikni ta’minlaydi. Psixologik yordamning asosiy maqsadi bolada xavfsizlik hissini tiklash, stress va xavotirni kamaytirish, ijobiy "Men" konsepsiyasini shakllantirish hamda hayotiy qiyinchiliklarni mustaqil yengib o‘tish ko‘nikmalarini rivojlantirishdan iboratdir. Pedagogik yordam esa bolaning ta’lim jarayoniga muvaffaqiyatli moslashuvi, bilimlarni o‘zlashtirish darajasini oshirish va ijtimoiy faolligini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ijtimoiy yordam esa oilaning resurslarini mustahkamlash, bolani himoya qilish va uning huquqlarini ta’minlashga yo‘naltiriladi. Shunday qilib, og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar bilan ishlash samaradorligi barcha mutaxassislarning o‘zaro hamkorligi, zamonaviy diagnostika usullaridan foydalanish, profilaktik tadbirlarning muntazam tashkil etilishi hamda har bir bolaga individual yondashuv asosida kompleks yordam ko‘rsatilishiga bog‘liq. Bunday yondashuv nafaqat bolaning bugungi hayotini yaxshilaydi, balki uning kelajakda jamiyatning faol, mas’uliyatli va barkamol a’zosi bo‘lib shakllanishiga ham xizmat qiladi.

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar bilan ishlash tizimini yanada takomillashtirish maqsadida quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalarni amalga oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

1. **Ta'lim muassasalarida erta aniqlash tizimini takomillashtirish.** Har bir ta'lim muassasasida og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalarni aniqlashga qaratilgan yagona monitoring tizimini yo‘lga qo‘yish, psixologik-pedagogik kuzatuvlarni muntazam olib borish hamda xavf guruhiga mansub bolalar bilan individual ishlash mexanizmlarini takomillashtirish maqsadga muvofiqdir.

2. **Mutaxassislararo hamkorlikni rivojlantirish.** Maktab ma’muriyati, sinf rahbarlari, maktab psixologlari, ijtimoiy pedagoglar, tibbiyot xodimlari, mahalla fuqarolar yig‘ini, vasiylik va homiylik organlari hamda huquqni muhofaza qiluvchi tashkilotlar o‘rtasida uzluksiz axborot almashinuvi va hamkorlik yo‘lga qo‘yilishi lozim.

3. **Ota-onalar bilan tizimli hamkorlikni rivojlantirish.** Oilalarda sog‘lom psixologik muhitni qaror toptirish, samarali tarbiya usullarini ommalashtirish hamda ota-onalarning pedagogik va psixologik bilimlarini oshirish maqsadida seminarlar, treninglar va maslahat uchrashuvlarini muntazam tashkil etish tavsiya etiladi.

4. **Psixologik xizmat sifatini oshirish.** Ta’lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan psixologlarning kasbiy kompetensiyalarini muntazam rivojlantirish, zamonaviy psixodiagnostik metodlar va korreksion dasturlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish zarur.

5. **Individual yordam dasturlarini ishlab chiqish.** Har bir bolaning ehtiyojlari, imkoniyatlari va mavjud muammolaridan kelib chiqib, individual rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash dasturlari ishlab chiqilishi hamda ularning ijrosi muntazam monitoring qilinishi lozim.

6. **Profilaktik faoliyatni kuchaytirish.** Zo‘ravonlik, beparvolik, maktabni tashlab ketish, deviant xulq-atvor, internet qaramligi, psixoaktiv moddalar iste’moli va boshqa salbiy holatlarning oldini olishga qaratilgan profilaktik tadbirlarni tizimli ravishda amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

7. **Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish.** Kam ta'minlangan va ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalarga moddiy, huquqiy hamda psixologik yordam ko‘rsatish mexanizmlarini yanada takomillashtirish, shuningdek, bolalarning ta'lim va sog‘liqni saqlash xizmatlaridan to‘laqonli foydalanishi uchun zarur sharoitlarni yaratish lozim.

8. **Bolalarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish.** Sport to‘garaklari, ijodiy studiyalar, kutubxonalar, fan va san'at klublari hamda ko‘ngillilar loyihalariga keng jalb etish orqali bolalarning ijtimoiy faolligi va ijobiy qiziqishlarini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

9. **Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish.** Psixologik maslahatlar, onlayn monitoring, elektron kuzatuv tizimlari va raqamli resurslardan foydalanish orqali bolalarni qo‘llab-quvvatlash xizmatlarining samaradorligini oshirish mumkin.

10. **Ilmiy izlanishlarni kengaytirish.** Og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalarning psixologik xususiyatlari, ijtimoiy moslashuv jarayonlari, ruhiy bardoshlilik omillari hamda samarali ijtimoiy-pedagogik yondashuvlarni o‘rganishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

11. **Kasbiy malaka oshirish tizimini takomillashtirish.** Pedagoglar, psixologlar, ijtimoiy pedagoglar va boshqa mutaxassislar uchun og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalar bilan ishlash metodikasi bo‘yicha malaka oshirish kurslari, amaliy treninglar hamda seminarlarni muntazam ravishda tashkil etish tavsiya etiladi.

12. **Bolaning manfaatlarini ustuvor qo‘yish tamoyiliga rioya qilish.** Har qanday qaror qabul qilish jarayonida bolaning huquqlari, qadr-qimmati, xavfsizligi va manfaatlari eng ustuvor mezon sifatida e’tiborga olinishi lozim. Bu tamoyil barcha davlat va nodavlat tashkilotlari faoliyatining asosiy yo‘nalishiga aylanishi zarur.

Mazkur tavsiyalarning amaliyotga izchil joriy etilishi og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalarni o‘z vaqtida aniqlash, mavjud muammolarni samarali hal etish, ularning psixologik farovonligini mustahkamlash hamda jamiyat hayotiga muvaffaqiyatli moslashuvini ta'minlashga xizmat qiladi. Natijada bolalarning qonuniy huquq va manfaatlari ishonchli himoya qilinib, sifatli ta'lim olishi va har tomonlama barkamol shaxs sifatida rivojlanishi uchun qulay sharoitlar yaratiladi.

3-Reja: Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni aniqlashda diagnostik metodlar va baholash vositalari

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni o‘z vaqtida aniqlash va ularga samarali yordam ko‘rsatish ko‘p jihatdan to‘g‘ri tashkil etilgan diagnostika jarayoniga bog‘liq. Diagnostika bolaning jismoniy, psixologik, pedagogik, ijtimoiy va huquqiy holatini har tomonlama o‘rganish, uning rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatayotgan xavf omillarini hamda mavjud himoya resurslarini aniqlashga qaratilgan ilmiy-amaliy jarayondir. Diagnostik baholashning asosiy maqsadi bolaning hayotiy vaziyatini chuqur tahlil qilish, mavjud muammolarni imkon qadar erta aniqlash, ularning kelib chiqish sabablarini baholash va bolaning ehtiyojlariga mos individual yordam rejasini ishlab chiqishdan iborat. Diagnostika faqat muammoni aniqlash bilangina cheklanmaydi. U bolaning rivojlanish imkoniyatlari, kuchli tomonlari, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash manbalari va mavjud resurslarini ham aniqlashga xizmat qiladi.

Bunday yondashuv mutaxassislarga nafaqat muammoning oqibatlarini bartaraf etish, balki uning kelib chiqish sabablarini ham bartaraf etishga imkon beradi. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar ko‘pincha boshidan kechirayotgan qiyinchiliklarni mustaqil ravishda bayon eta olmaydilar. Ayrim bolalar qo‘rquv, uyat, aybdorlik hissi, kattalarga ishonmaslik yoki zo‘ravonlik oqibatida o‘z muammolarini yashirishga harakat qiladilar. Ba'zan esa ular o‘zlari duch kelayotgan vaziyatni muammo sifatida ham anglamaydilar. Shu sababli diagnostika faqat bolaning so‘zlariga emas, balki uning xulq-atvori, emotsional holati, oilaviy muhiti, sog‘lig‘i, ta’limdagi faolligi, tengdoshlari bilan munosabatlari hamda ijtimoiy moslashuvini kompleks tahlil qilishga asoslanishi zarur.

Diagnostik baholash jarayoni ilmiy asoslangan metod va usullar yordamida amalga oshirilishi lozim. Kuzatuv, suhbat, psixologik diagnostika, pedagogik baholash, hujjatlarni tahlil qilish, ota-onalar va pedagoglar bilan muloqot hamda boshqa usullar o‘zaro uyg‘un holda qo‘llanilgandagina ishonchli natijalarga erishish mumkin. Har bir bola individual shaxs sifatida baholanadi va uning yoshi, rivojlanish xususiyatlari, oilaviy muhiti hamda hayotiy tajribasi albatta inobatga olinadi. Diagnostik baholash jarayonining samaradorligi ma'lum tamoyillarga qat'iy amal qilinishiga bog‘liq. Ushbu tamoyillar mutaxassislarning faoliyatini tartibga soladi, baholashning xolisligi va ishonchliligini ta'minlaydi hamda bolaning huquq va manfaatlarini himoya qilishga xizmat qiladi.

Eng muhim tamoyillardan biri **bolaning manfaatlarini ustuvor qo‘yish tamoyili** hisoblanadi. Diagnostika jarayonida qabul qilinadigan har qanday qaror, tavsiya yoki yordam turi, eng avvalo, bolaning manfaatlari va xavfsizligini ta'minlashga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim. Mutaxassislar o‘z faoliyatida bolaning jismoniy va ruhiy salomatligini, huquqlari, sha'ni hamda qadr-qimmatini himoya qilishni ustuvor vazifa deb bilishlari zarur. Diagnostika natijalari hech qanday holatda bolaga salbiy ta'sir ko‘rsatmasligi yoki uning manfaatlariga zid kelmasligi kerak. Muhim tamoyillardan yana biri insonparvarlik va hurmat tamoyilidir. Har bir bola ijtimoiy kelib chiqishi, sog‘lig‘i, oilaviy sharoiti yoki ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, hurmat qilinishi lozim bo‘lgan shaxs hisoblanadi.Diagnostika jarayonida mutaxassis bolaning fikrini tinglashi, uni kamsitmasligi, bosim o‘tkazmasligi va ishonchli muloqot muhitini yaratishi zarur. Bolaga nisbatan samimiy va mehribon munosabat uning mutaxassisga nisbatan ishonchini oshiradi hamda muhim ma'lumotlarni olish imkonini beradi.

Maxfiylik tamoyili ham diagnostik baholashning ajralmas qismi hisoblanadi. Bola va uning oilasi haqida to‘plangan ma'lumotlar sir saqlanishi, faqat qonunchilikda belgilangan tartibda va bolaning manfaatlarini ko‘zlagan holda foydalanilishi kerak. Mutaxassislar diagnostika davomida olingan shaxsiy ma'lumotlarni uchinchi

shaxslarga asossiz oshkor etmasliklari lozim. Maxfiylikka rioya qilish bola va uning oilasining mutaxassislarga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi.

Diagnostik baholashda **individual yondashuv tamoyili** muhim ahamiyatga ega. Har bir bolaning rivojlanish darajasi, shaxsiy xususiyatlari, oilaviy muhiti, hayotiy tajribasi va ehtiyojlari bir-biridan farq qiladi. Shu sababli barcha bolalarga bir xil mezon yoki usullarni qo‘llash to‘g‘ri natija bermaydi. Mutaxassis diagnostika jarayonida bolaning yoshi, jinsi, sog‘lig‘i, madaniy muhiti va individual xususiyatlarini hisobga olishi zarur.

Xolislik va ilmiy asoslanganlik tamoyili diagnostikaning ishonchliligini ta'minlaydi. Baholash mutaxassisning shaxsiy fikri yoki subyektiv qarashlariga emas, balki ilmiy jihatdan asoslangan metodikalar, kuzatuv natijalari va ishonchli dalillarga tayanishi kerak. Har qanday xulosa bir nechta manbalardan olingan ma'lumotlarni solishtirish va tahlil qilish asosida chiqarilishi maqsadga muvofiqdir.

Muhim tamoyillardan yana biri **kompleks va tizimli baholash tamoyili** hisoblanadi. Bola hayotidagi muammolar odatda birgina omil bilan bog‘liq bo‘lmaydi. Oilaviy nizolar, moddiy qiyinchiliklar, sog‘liq bilan bog‘liq muammolar, ta'lim jarayonidagi qiyinchiliklar hamda psixologik zo‘riqishlar aksariyat hollarda bir-biri bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Shu bois diagnostika jarayonida bolaning oilaviy, psixologik, pedagogik, tibbiy, ijtimoiy va huquqiy holatini yagona tizim asosida baholash zarur. Aynan kompleks yondashuv bolaning haqiqiy ehtiyojlarini to‘liq aniqlash imkonini beradi.

Diagnostik baholashning samaradorligini ta'minlovchi yana bir muhim tamoyil **mutaxassislararo hamkorlik tamoyili**dir. Og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalar bilan ishlash birgina mutaxassis zimmasidagi vazifa emas. Mazkur jarayonda psixolog, sinf rahbari, ijtimoiy pedagog, tibbiyot xodimi, maktab ma'muriyati, vasiylik va homiylik organlari, mahalla vakillari hamda zaruratga qarab huquqni muhofaza qiluvchi organlar o‘zaro hamkorlikda faoliyat yuritishlari zarur. Har bir mutaxassis o‘z yo‘nalishi bo‘yicha to‘plagan ma'lumotlarni birlashtirish orqali bolaning hayotiy vaziyatini yanada xolis va aniq baholash imkoniyati yaratiladi. Shuningdek, diagnostika jarayonida **uzluksizlik va monitoring tamoyiliga** ham amal qilish muhimdir. Bolaning holati vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi mumkinligi sababli bir martalik baholash bilan cheklanib qolmasdan, uning rivojlanishi muntazam kuzatib borilishi zarur. O‘tkazilgan profilaktik va korreksion ishlarning natijalari baholanib, zarurat tug‘ilganda individual yordam rejasiga tegishli o‘zgartirishlar kiritiladi.

Og‘ir hayotiy vaziyatni aniqlashda qo‘llaniladigan diagnostik metodlar:

Kuzatish metodi:

Kuzatish metodi pedagogik, psixologik va ijtimoiy diagnostikada keng qo‘llaniladigan asosiy metodlardan biri sanaladi. Ushbu metod yordamida bolaning tabiiy muhitdagi xulq-atvori, emotsional holati, atrofdagilar bilan munosabatlari, ta’lim jarayonidagi ishtiroki hamda ijtimoiy moslashuv darajasi izchil ravishda o‘rganiladi. Kuzatishning asosiy afzalligi shundaki, bola o‘zining odatiy muhitida – maktabda, sinfda, tanaffus vaqtida, to‘garaklarda yoki boshqa faoliyat jarayonida baholanadi. Bu esa bolaning sun’iy emas, balki tabiiy xulq-atvorini aniqlash imkonini beradi. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar ko‘pincha o‘z muammolarini ochiq aytmaydilar yoki ularga nima sabab bo‘layotganini tushuntirib bera olmaydilar. Ayrim hollarda ular qo‘rquv, uyat, ishonchsizlik yoki kattalarning bosimi tufayli boshidan kechirayotgan qiyinchiliklarni yashirishga harakat qiladilar. Bunday vaziyatlarda kuzatish metodi bolaning ichki kechinmalari va ruhiy holatini bilvosita aniqlash imkonini beruvchi eng samarali diagnostik usullardan biri hisoblanadi.

Kuzatish metodi faqatgina alohida bir vaziyatni qayd etish bilan cheklanmaydi. U bolaning xulq-atvoridagi o‘zgarishlarni ma’lum vaqt davomida muntazam kuzatish, turli vaziyatlarda namoyon bo‘ladigan reaksiyalarini tahlil qilish va olingan ma’lumotlarni taqqoslashni nazarda tutadi. Shu sababli kuzatish jarayoni rejalashtirilgan, maqsadli va tizimli tashkil etilishi zarur. Kuzatish maktabning turli sharoitlarida amalga oshirilishi mumkin. **Jumladan,** dars jarayonida, tanaffus vaqtida, sinfdan tashqari tadbirlarda, sport musobaqalarida, to‘garak mashg‘ulotlarida yoki ekskursiyalar davomida bolaning xulq-atvori kuzatiladi. Zarur hollarda oilaga tashrif buyurish orqali uning uy sharoitidagi xulq-atvori ham o‘rganilishi mumkin. Turli vaziyatlarda olingan kuzatish natijalari bolaning umumiy holati haqida yanada aniq tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

Kuzatish jarayonida mutaxassis bolaning quyidagi jihatlariga alohida e’tibor qaratishi lozim.

Birinchi navbatda, **bolaning tashqi ko‘rinishi va gigiyenik holati** baholanadi. Kiyim-kechakning tozaligi, faslga mosligi, bolaning ozodaligi, ovqatlanganlik darajasi, tanasida shikastlanish yoki zo‘ravonlik alomatlarining mavjudligi kuzatiladi. Gigiyena qoidalariga muntazam rioya qilinmasligi yoki bolaning qarovsiz ko‘rinishi oiladagi e’tiborsizlik yoki moddiy qiyinchiliklarning belgisi bo‘lishi mumkin. Muhim kuzatuv obyektlaridan yana biri **bolaning kayfiyati va emotsional barqarorligi** hisoblanadi. Bola quvnoq yoki tushkun kayfiyatda yurishi, tez-tez yig‘lashi, asabiylashishi, qo‘rqoq bo‘lishi yoki emotsiyalarini nazorat qila olmasligi mumkin. Emotsional holatdagi keskin o‘zgarishlar oilaviy muammolar, zo‘ravonlik yoki boshqa og‘ir hayotiy vaziyatlarning dastlabki belgilaridan biri bo‘lishi ehtimoldan xoli emas.

Muloqot qilish uslubi ham muhim diagnostik ko‘rsatkichdir. Bola tengdoshlari va kattalar bilan qanday muloqot qilishi, suhbatni boshlay olishi, fikrini erkin ifoda

etishi yoki aksincha, muloqotdan qochishi kuzatiladi. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushgan bolalar ko‘pincha tortinchoq, ishonchsiz yoki odamovilikka moyil bo‘ladilar. Ayrim hollarda esa ular haddan tashqari tajovuzkor yoki nizoli xulq-atvorni namoyon etishlari mumkin.

Kuzatishda **tajovuzkorlik yoki tortinchoqlik darajasi** ham alohida baholanadi. Bola tengdoshlari bilan tez-tez janjallashishi, urishishi, boshqalarga nisbatan qo‘pol munosabatda bo‘lishi yoki aksincha, o‘zini chetga tortishi, yolg‘iz yurishni afzal ko‘rishi mumkin. Ushbu holatlar bolaning psixologik holati haqida muhim ma’lumot beradi.

Diqqat va faollik darajasi ham kuzatishning muhim mezonlaridan biridir. Dars davomida bolaning topshiriqlarga e’tibor qaratishi, vazifalarni bajarishi, o‘qituvchi savollariga javob berishi, mustaqil ishlashi va tashabbus ko‘rsatishi baholanadi. Diqqatning susayishi, tez chalg‘ishi yoki o‘quv faoliyatiga qiziqmasligi bolaning ruhiy zo‘riqish holatida ekanligini ko‘rsatishi mumkin. Shuningdek, **darsdagi ishtiroki** ham muntazam kuzatiladi. Bola darslarga muntazam qatnashadimi, uy vazifalarini bajaradimi, o‘quv materiallarini o‘zlashtirishga qiziqish bildiradimi yoki yo‘qmi – bularning barchasi uning umumiy holatini baholashda muhim ahamiyatga ega. O‘qishga qiziqishning keskin pasayishi ko‘pincha oilaviy, psixologik yoki ijtimoiy muammolar bilan bog‘liq bo‘ladi. Muhim kuzatuv yo‘nalishlaridan yana biri **tengdoshlari bilan munosabati**dir. Bola jamoada faol ishtirok etadimi, do‘stlari bormi, guruhli ishlarda qatnashadimi yoki aksincha, yolg‘iz yurishni afzal ko‘radimi, nizolarga tez-tez aralashadimi – ushbu holatlar uning ijtimoiy moslashuv darajasini baholash imkonini beradi. Bundan tashqari, **kattalarga nisbatan munosabati** ham e’tibordan chetda qolmasligi lozim. Bola o‘qituvchilar, ota-onalar va boshqa kattalar bilan qanday munosabatda bo‘lishi, ularga ishonishi yoki ulardan qo‘rqishi, ko‘rsatmalarga amal qilishi yoki qarshilik ko‘rsatishi kuzatiladi. Ayrim bolalarda kattalarga nisbatan haddan tashqari qo‘rquv yoki ishonchsizlik zo‘ravonlik va salbiy tarbiya oqibati bo‘lishi mumkin.

Kuzatish davomida **stressli vaziyatlarga reaksiyasi** ham alohida baholanadi. Masalan, tanbeh berilganda, muvaffaqiyatsizlikka uchraganda yoki nizoli vaziyatlarda bolaning o‘zini tutishi muhim diagnostik ma’lumot beradi. Ba’zi bolalar yig‘lab yuboradi, boshqalari tajovuzkorlik qiladi, ayrimlari esa butunlay sukut saqlab, o‘zini chetga tortadi. Ushbu reaksiyalar bolaning stressga chidamlilik darajasi va emotsional barqarorligi haqida muhim xulosa chiqarishga yordam beradi. Kuzatish metodining ishonchliligini ta’minlash uchun ma’lumotlar maxsus kuzatuv varaqalari yoki protokollarga muntazam qayd etilishi tavsiya etiladi. Kuzatish natijalari bir martalik holatlarga emas, balki ma’lum vaqt davomida takrorlanayotgan xatti-harakatlarga asoslanishi kerak. Olingan ma’lumotlar psixologik suhbat, psixodiagnostik

metodikalar, ota-onalar bilan muloqot va boshqa diagnostik usullar natijalari bilan taqqoslanishi maqsadga muvofiqdir.

Kuzatish metodi og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni erta aniqlashda eng samarali diagnostik vositalardan biri hisoblanadi. Mazkur metod yordamida bolaning xulq-atvori, emotsional holati, o‘quv faoliyati, shaxslararo munosabatlari va ijtimoiy moslashuvi tabiiy sharoitda baholanadi. Uzoq muddatli, tizimli va ilmiy asosda tashkil etilgan kuzatish bolaning rivojlanishidagi salbiy o‘zgarishlarni o‘z vaqtida aniqlash, xavf omillarini baholash hamda unga zarur psixologik, pedagogik va ijtimoiy yordamni tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Suhbat (intervyu) metodi:

Suhbat (intervyu) metodi og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni aniqlash va ularning ehtiyojlarini baholashda eng muhim psixologik-pedagogik diagnostika usullaridan biri hisoblanadi. Ushbu metod orqali mutaxassis bolaning ichki kechinmalari, his-tuyg‘ulari, ehtiyojlari, muammolari, hayotiy tajribasi va atrofidagi voqealarga bo‘lgan munosabati haqida bevosita ma’lumot olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Kuzatish metodida bolaning tashqi xulq-atvori baholansa, suhbat metodida uning ichki ruhiy dunyosi, fikrlari va hissiy holati chuqurroq o‘rganiladi. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar ko‘pincha o‘z muammolarini mustaqil ravishda bayon eta olmaydilar yoki turli sabablarga ko‘ra ularni yashirishga harakat qiladilar. Qo‘rquv, uyat, aybdorlik hissi, kattalarga ishonchsizlik yoki zo‘ravonlik oqibatida yuzaga kelgan psixologik himoya mexanizmlari bolaning erkin gapirishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Shu sababli suhbat jarayoni bolada ishonch uyg‘otadigan, xavfsiz va samimiy muhitda tashkil etilishi zarur. Mutaxassisning mehribon, xolis va hurmatga asoslangan munosabati bolaning o‘z fikr va his-tuyg‘ularini erkin ifoda etishiga yordam beradi. Suhbat odatda individual shaklda o‘tkaziladi. Zarur hollarda ota-onalar yoki bolaning qonuniy vakillari bilan alohida suhbatlar ham tashkil etilishi mumkin. Biroq bolaning shaxsiy kechinmalarini aniqlashda u bilan yakka tartibda muloqot qilish ko‘proq samara beradi. Suhbat uchun tinch, shovqinsiz va begona shaxslar aralashmaydigan xona tanlanishi, bolaning o‘zini erkin va xavfsiz his qilishi ta’minlanishi lozim.

Suhbatning asosiy maqsadi bolaning muammolarini aniqlashgina emas, balki uning ehtiyojlari, kuchli tomonlari, qiziqishlari va mavjud ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash manbalarini ham o‘rganishdan iborat. Shu sababli mutaxassis suhbat davomida faqat salbiy jihatlarga emas, balki bolaning ijobiy imkoniyatlariga ham e’tibor qaratishi maqsadga muvofiqdir. Suhbat davomida, avvalo, **oiladagi munosabatlar** haqida ma’lumot olinadi. Bola oilada o‘zini qanday his qilishi, ota-onasi yoki boshqa oila a’zolari bilan munosabatlari, oiladagi nizolar, mehr va e’tibor darajasi, jazolash usullari hamda oiladagi psixologik muhit haqida ehtiyotkorlik bilan suhbat olib boriladi. Ushbu

ma’lumotlar bolaning ruhiy holatiga ta’sir etayotgan oilaviy omillarni aniqlash imkonini beradi. Muhim yo‘nalishlardan yana biri **maktabdagi holati**ni o‘rganishdir. Bola darslarga qanday munosabatda ekanligi, o‘qishni yoqtirishi yoki yoqtirmasligi, fanlarni o‘zlashtirish darajasi, o‘qituvchilar bilan munosabati va maktabdagi o‘zini qanday his qilishi haqida suhbat o‘tkaziladi. Maktab bilan bog‘liq salbiy tajribalar yoki qiyinchiliklar bolaning umumiy psixologik holatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Suhbatda **do‘stlari va tengdoshlari bilan aloqalari** ham alohida o‘rganiladi. Bolaning yaqin do‘stlari bor-yo‘qligi, sinfdoshlar bilan munosabatlari, jamoaga moslashuvi, nizolarga duch kelishi yoki yolg‘izlikni afzal ko‘rishi uning ijtimoiy moslashuv darajasini baholashga yordam beradi. Ijtimoiy yakkalanish yoki tengdoshlar tomonidan rad etilish og‘ir hayotiy vaziyatning muhim belgilaridan biri bo‘lishi mumkin.

Mutaxassis bolaning **qo‘rquv va xavotirlari**ni ham aniqlashga harakat qiladi. Bola nimadan qo‘rqishi, uni eng ko‘p tashvishga solayotgan holatlar, o‘zini xavfsiz yoki xavfsiz emas deb his qiladigan vaziyatlar haqida suhbat olib boriladi. Ayrim bolalarda zo‘ravonlik, oilaviy nizolar yoki boshqa travmatik hodisalar tufayli kuchli xavotir va qo‘rquv shakllangan bo‘lishi mumkin. Muhim diagnostik yo‘nalishlardan yana biri bolaning **kelajakka bo‘lgan munosabati**ni o‘rganishdir. Bola o‘z kelajagini qanday tasavvur qilishi, maqsadlari, orzu-intilishlari, ta’limni davom ettirish istagi va hayotga bo‘lgan umidi baholanadi. Kelajakka nisbatan befarqlik yoki umidsizlik depressiv holatning belgisi bo‘lishi mumkin. Suhbat davomida bolaning **o‘ziga bergan bahosi** ham aniqlanadi. Bola o‘zini qanday inson deb bilishi, o‘z kuchiga ishonishi, yutuqlarini qanday baholashi va o‘zini tengdoshlari bilan qanday solishtirishi o‘rganiladi. O‘ziga past baho berish, o‘zini keraksiz yoki qobiliyatsiz deb hisoblash psixologik yordam zarurligini ko‘rsatadigan muhim omillardan biridir. Shuningdek, bolaning **hayotdagi qiyinchiliklarni qanday qabul qilishi va ularni yengib o‘tish usullari** ham tahlil qilinadi. Bola muammolar yuzaga kelganda kimdan yordam so‘rashi, stressni qanday boshqarishi, qiyinchiliklarga munosabati va muammolarni hal qilish strategiyalari haqida ma’lumot olinadi. Bu bolaning psixologik barqarorligi va moslashuv resurslarini baholash imkonini beradi.

Bolalar bilan suhbat o‘tkazishda bir qator professional tamoyillarga amal qilish zarur. Avvalo, **ochiq savollar**dan foydalanish tavsiya etiladi. "Ha" yoki "yo‘q" tarzidagi qisqa javoblarni talab qiladigan savollar o‘rniga bolaning erkin fikr bildirishiga imkon beradigan savollar berilishi maqsadga muvofiq. Masalan, "Oilada vaqtingizni qanday o‘tkazasiz?", "Maktabda o‘zingizni qanday his qilasiz?", "Sizni eng ko‘p nima xursand qiladi yoki tashvishlantiradi?" kabi savollar bolaning his-tuyg‘ularini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Suhbat davomida **faol tinglash** usullaridan foydalanish muhimdir. Mutaxassis bolaning gaplarini diqqat bilan tinglashi, uning fikrlarini bo‘lmasligi, zarur hollarda

aniqlashtiruvchi savollar berishi va uning his-tuyg‘ularini tushunganini bildirishi lozim. Bu bola bilan ishonchli munosabat o‘rnatishga xizmat qiladi. Shuningdek, **empatiya** tamoyiliga amal qilish zarur. Mutaxassis bolaning his-tuyg‘ularini tushunishga intilishi, unga hamdardlik bildirish bilan birga professional xolislikni saqlashi kerak. Empatik yondashuv bolaning o‘zini tushunilgan va qo‘llab-quvvatlangan his qilishiga yordam beradi. Yana bir muhim tamoyil **hukm qilmaslik**dir. Suhbat davomida bolaning fikrlari, his-tuyg‘ulari yoki xatti-harakatlariga nisbatan tanqidiy yoki ayblovchi munosabat bildirilmasligi lozim. Bola o‘z fikrlarini erkin ifoda eta oladigan, xavfsiz va ishonchli muhit yaratilgandagina suhbat samarali kechadi. Suhbat yakunlangach, to‘plangan ma’lumotlar tartibga solinadi va kuzatish, psixologik diagnostika, ota-onalar hamda pedagoglar bilan o‘tkazilgan suhbatlar, shuningdek, hujjatlar tahlili natijalari bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Shundan so‘ng bolaning umumiy hayotiy vaziyati bo‘yicha kompleks xulosa shakllantiriladi. Faqat suhbat natijalariga tayangan holda yakuniy tashxis qo‘yish maqsadga muvofiq emas, chunki ayrim bolalar o‘z kechinmalarini to‘liq ifodalay olmasligi yoki muayyan ma’lumotlarni turli sabablarga ko‘ra yashirishi ehtimoldan xoli emas.

Bir so‘z bilan aytganda, suhbat (intervyu) metodi og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni diagnostik baholashda eng muhim va samarali metodlardan biri hisoblanadi. Ushbu metod orqali bolaning ichki dunyosi, emotsional holati, ehtiyojlari, muammolari va ijtimoiy munosabatlari haqida qimmatli ma’lumotlar olinadi.

Anketa va so‘rovnoma metodi:

Anketa va so‘rovnoma metodi og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalarni aniqlashda keng qo‘llaniladigan samarali diagnostik usullardan biridir. Ushbu metod qisqa muddat ichida ko‘plab respondentlardan tizimli hamda o‘zaro taqqoslash imkonini beruvchi ma’lumotlarni to‘plashga xizmat qiladi. Anketa va so‘rovnomalar orqali bolaning psixologik holati, oilaviy muhiti, ta’lim jarayoniga moslashuv darajasi, tengdoshlari bilan munosabatlari hamda ijtimoiy muammolari haqida dastlabki axborot olinadi. Shu bois mazkur metod ta’lim muassasalari, psixologik xizmatlar va ijtimoiy himoya tizimi faoliyatida keng qo‘llanib kelinmoqda.

Anketa va so‘rovnoma metodining asosiy afzalliklaridan biri shundaki, u qisqa vaqt ichida ko‘plab bolalar, ota-onalar yoki pedagoglarning fikrlarini o‘rganish imkonini beradi. Olingan ma’lumotlar umumlashtiriladi, tahlil qilinadi va xavf guruhiga kiruvchi bolalarni dastlabki bosqichda aniqlash uchun foydalaniladi. Biroq ushbu metod mustaqil diagnostik vosita sifatida emas, balki kuzatish, suhbat, psixologik diagnostika va boshqa metodlar bilan birgalikda qo‘llanilganda yuqori samaradorlikka ega bo‘ladi. Anketalar va so‘rovnomalar turli respondentlar uchun alohida ishlab chiqilishi mumkin. Jumladan, bolalar uchun mo‘ljallangan anketalar

ularning his-tuyg‘ulari, maktabdagi hayoti va ijtimoiy munosabatlarini o‘rganishga qaratilsa, ota-onalar uchun tuzilgan anketalar oilaviy muhit, tarbiya usullari va bolaning rivojlanishi bilan bog‘liq masalalarni aniqlashga xizmat qiladi. Pedagoglar uchun tayyorlangan so‘rovnomalar esa bolaning o‘quv faoliyati, xulq-atvori va maktabdagi ijtimoiy moslashuvi haqida qo‘shimcha ma’lumot beradi. Anketalarni tuzishda savollar sodda, tushunarli, bolaning yoshi va rivojlanish xususiyatlariga mos bo‘lishi zarur. Savollar respondentni ayblovchi yoki ruhiy bosim o‘tkazuvchi mazmunda emas, balki xolis va neytral shaklda tuzilishi maqsadga muvofiqdir. Bu respondentlarning samimiy javob berish ehtimolini oshiradi hamda olingan ma’lumotlarning ishonchliligini ta’minlaydi.

Anketa va so‘rovnomalar orqali, avvalo, **oiladagi psixologik muhit** o‘rganiladi. Ushbu yo‘nalishda oila a’zolari o‘rtasidagi munosabatlar, o‘zaro hurmat, nizolar, oiladagi hissiy qo‘llab-quvvatlash darajasi hamda bolaning oilada o‘zini qanday his qilishi haqida ma’lumot olinadi. Sog‘lom oilaviy muhit bolaning psixologik farovonligini ta’minlovchi muhim omil hisoblanadi, nosog‘lom muhit esa turli psixologik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Muhim yo‘nalishlardan biri **ota-onalar bilan munosabatlar**ni baholashdir. Anketalar yordamida ota-onalarning bolaga bo‘lgan e’tibori, qo‘llab-quvvatlashi, tarbiyaviy uslubi, muloqot sifati va bolaning ota-onasiga bo‘lgan ishonchi o‘rganiladi. Ushbu ma’lumotlar oiladagi tarbiyaviy muhitni baholashda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, **maktabga moslashuv** darajasi ham baholanadi. Bola maktabda o‘zini qanday his qilishi, darslarga qiziqishi, o‘qituvchilar bilan munosabatlari, sinf jamoasiga moslashuvi va ta’lim jarayonidan qoniqish darajasi haqida ma’lumot yig‘iladi. Maktabga moslashuvdagi qiyinchiliklar ko‘pincha oilaviy yoki psixologik muammolar bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi.

Anketalarda **tengdoshlari bilan muloqot** masalalari ham o‘rganiladi. Bolaning do‘stlari borligi, sinfdoshlari bilan munosabatlari, jamoaviy ishlarda ishtiroki, nizolarga duch kelishi yoki yolg‘izlikni afzal ko‘rishi haqida ma’lumotlar yig‘iladi. Ushbu ko‘rsatkichlar bolaning ijtimoiy moslashuv darajasini baholashga yordam beradi. Muhim yo‘nalishlardan biri **stress omillari**ni aniqlash hisoblanadi. Anketalar orqali bolani tashvishga solayotgan vaziyatlar, oiladagi yoki maktabdagi muammolar, qo‘rquv va xavotir manbalari, ruhiy zo‘riqishga sabab bo‘layotgan omillar aniqlanadi. Stress omillarining erta aniqlanishi profilaktik va psixologik yordamni o‘z vaqtida tashkil etish imkonini beradi. Shuningdek, **bo‘sh vaqtni tashkil etish** masalalari ham o‘rganiladi. Bola darsdan tashqari vaqtini qanday o‘tkazishi, sport, san’at yoki boshqa foydali mashg‘ulotlar bilan shug‘ullanishi, oilasi va do‘stlari bilan vaqt o‘tkazishi yoki ko‘proq yolg‘iz bo‘lishni afzal ko‘rishi baholanadi. Bo‘sh vaqtning mazmunli tashkil etilishi bolaning sog‘lom rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Hozirgi kunda **internet va raqamli texnologiyalardan foydalanish** ham muhim diagnostik yo‘nalishlardan biriga aylangan. Anketalarda bolaning internetdan foydalanish davomiyligi, ijtimoiy tarmoqlardagi faolligi, onlayn o‘yinlarga qiziqishi, internet xavfsizligi qoidalariga amal qilishi hamda zararli kontentga duch kelish ehtimoli o‘rganiladi. Haddan tashqari internetdan foydalanish yoki virtual muhitdagi salbiy ta’sirlar bolaning psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Yana bir muhim yo‘nalish **zo‘ravonlik yoki tazyiq (bulling) holatlariga duch kelish**ni aniqlashdir. Anketalar yordamida bolaning oilada, maktabda yoki internet muhitida jismoniy, ruhiy yoki kiberzo‘ravonlikka duch kelganligi haqida dastlabki ma’lumotlar olinadi. Mazkur savollar ehtiyotkorlik bilan tuzilishi va bolaning xavfsizligini ta’minlagan holda o‘tkazilishi zarur. Anketa va so‘rovnomalarni o‘tkazishda maxfiylik tamoyiliga qat’iy rioya qilish muhimdir. Respondentlarning shaxsiy ma’lumotlari himoyalanishi, ularning javoblari faqat diagnostik va ilmiy-amaliy maqsadlarda foydalanilishi lozim. Ayniqsa, bolalar bilan ishlashda savollar ularning yosh xususiyatlariga mos bo‘lishi, tushunarli tilda ifodalanishi va psixologik noqulaylik tug‘dirmasligi kerak.

Anketa natijalari statistik jihatdan tahlil qilinadi, umumlashtiriladi va boshqa diagnostik metodlar yordamida olingan ma’lumotlar bilan solishtiriladi. Agar anketa natijalari bolaning xavf guruhiga kirishini ko‘rsatsa, u bilan qo‘shimcha kuzatuv, psixologik suhbat yoki chuqurlashtirilgan diagnostika o‘tkazilishi tavsiya etiladi. Shu tariqa noto‘g‘ri xulosalar chiqarilishining oldi olinadi va baholashning ishonchliligi oshiriladi. Umuman olganda, anketa va so‘rovnoma metodi og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni ommaviy tarzda saralash (skrining) va dastlabki diagnostik baholashda samarali vosita hisoblanadi.

Mazkur metod qisqa vaqt ichida katta hajmdagi ma’lumotlarni yig‘ish, xavf omillarini aniqlash va qo‘shimcha o‘rganishga muhtoj bolalarni saralash imkonini beradi. Biroq uning natijalari kuzatish, suhbat, psixologik testlar va boshqa diagnostik usullar bilan birgalikda tahlil qilingandagina ishonchli va ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish mumkin.

Psixologik test metodlari:

Psixologik test metodlari og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni diagnostik baholashning eng muhim ilmiy usullaridan biri hisoblanadi. Ushbu metodlar bolaning shaxsiy xususiyatlari, emotsional holati, ijtimoiy moslashuvi, stressga chidamliligi, kommunikativ ko‘nikmalari hamda psixologik farovonligini obyektiv baholash imkonini beradi. Psixologik testlarning afzalligi shundaki, ular standartlashtirilgan bo‘lib, olingan natijalarni ilmiy mezonlar asosida tahlil qilish imkonini yaratadi.

Psixologik diagnostika jarayonida metodikalarni tanlash bolaning yoshi, rivojlanish xususiyatlari, diagnostika maqsadi va aniqlanishi lozim bo‘lgan psixologik ko‘rsatkichlarga bog‘liq. Test natijalari hech qachon yakka holda talqin qilinmasligi, balki kuzatish, suhbat, anketa, pedagogik baholash va boshqa diagnostik ma’lumotlar bilan birgalikda kompleks tahlil qilinishi lozim.

Amaliyotda quyidagi psixodiagnostik metodikalardan keng foydalaniladi.

1. Ch. D. Spilberger – Yu. L. Xaninning “Shaxsiy va vaziyatli xavotirni aniqlash metodikasi” (State-Trait Anxiety Inventory – STAI).

Mazkur metodika bolaning yoki o‘smirning xavotir darajasini baholash uchun qo‘llaniladi. Test ikki ko‘rsatkichni aniqlaydi: vaziyatli (ayni paytdagi) xavotir va shaxsiy (barqaror) xavotir. Yuqori xavotir ko‘rsatkichlari bola ruhiy zo‘riqish, oilaviy nizolar yoki boshqa salbiy hayotiy omillar ta’sirida ekanligini ko‘rsatishi mumkin.

2. M. Kovachning “Bolalar depressiyasini aniqlash inventari” (Children's Depression Inventory – CDI).

Mazkur metodika 7–17 yoshdagi bolalar va o‘smirlarda depressiv belgilarni aniqlash uchun ishlab chiqilgan. Test bolaning kayfiyati, o‘ziga munosabati, umidsizlik hissi, ijtimoiy faolligi va emotsional holatini baholaydi. Natijalar depressiv holat xavfini erta aniqlashga yordam beradi.

3. M. Snayderning “O‘zini nazorat qilish” (Self-Monitoring Scale) metodikasi.

Mazkur metodika shaxsning turli ijtimoiy vaziyatlarda o‘z xatti-harakatlarini boshqara olish darajasini aniqlaydi. Yuqori natijalar moslashuvchanlikni, past natijalar esa muloqot va ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklarni ko‘rsatishi mumkin.

4. V.V. Boykoning “Kommunikativ tolerantlik diagnostikasi” metodikasi.

Mazkur metodika shaxsning boshqalar bilan muloqot qilish madaniyati, bag‘rikengligi va kommunikativ xususiyatlarini baholaydi. Ayniqsa, tengdoshlari bilan munosabatlarda qiyinchiliklarga duch kelayotgan bolalarni o‘rganishda foydalidir.

5. M. Luscherning “Ranglar testi”.

Mazkur proyektiv metodika bolaning emotsional holati, ichki zo‘riqishi, xavotiri va psixologik ehtiyojlari haqida qo‘shimcha ma’lumot beradi. Test tezkor skrining vositasi sifatida qo‘llanilishi mumkin, biroq uning natijalari boshqa metodikalar bilan birgalikda talqin qilinishi zarur.

6. R. Kettelning “Bolalar shaxs omillari so‘rovnomasi” (Children's Personality Questionnaire – CPQ).

Mazkur metodika bolalarning shaxsiy xususiyatlarini, emotsional barqarorligini, ijtimoiy faolligini, mustaqilligini va boshqa individual sifatlarini baholash imkonini beradi. U bola shaxsining kompleks psixologik portretini yaratishda qo‘llaniladi.

7. Dembo – Rubinshteynning “O‘z-o‘zini baholash va intilish darajasini aniqlash metodikasi”.

Ushbu metodika bolaning o‘z imkoniyatlarini qanday baholashi va kelajakdagi maqsadlariga bo‘lgan intilish darajasini aniqlashga xizmat qiladi. O‘ziga nisbatan haddan tashqari past yoki yuqori baho bolaning psixologik holatini baholashda muhim diagnostik ko‘rsatkich hisoblanadi.

Psixologik testlarni qo‘llashda bir qator metodik talablarga qat’iy amal qilish zarur. Avvalo, diagnostika faqat psixodiagnostika bo‘yicha maxsus tayyorgarlikka ega bo‘lgan mutaxassislar tomonidan amalga oshirilishi lozim. Test o‘tkazish uchun qulay psixologik muhit yaratilishi, bolaning yoshi va individual xususiyatlariga mos metodikalar tanlanishi, barcha ko‘rsatmalar standart tartibda berilishi hamda natijalar ilmiy mezonlar asosida talqin qilinishi zarur. Shuningdek, psixologik test natijalari hech qachon yakuniy tashxis sifatida qabul qilinmaydi. Ular kuzatish, suhbat, anketa, pedagogik tavsif, tibbiy ma’lumotlar va oilaviy muhit haqidagi axborotlar bilan birgalikda kompleks tahlil qilinishi lozim. Aynan kompleks diagnostik yondashuv bolaning ehtiyojlarini aniq baholash, xavf omillarini o‘z vaqtida aniqlash hamda individual psixologik-pedagogik yordam dasturini ishlab chiqish imkonini beradi.

Faoliyat mahsullarini tahlil qilish:

Bolaning chizgan rasmlari, yozma ishlari, insholari, kundaliklari, ijodiy ishlari va loyihalari uning ichki kechinmalari hamda ruhiy holati haqida muhim ma’lumot beradi. Masalan:

- rasmlarda qorong‘i ranglarning ustunligi;
- yolg‘izlik obrazlarining ko‘pligi;
- zo‘ravonlik elementlari;
- oila a’zolarining tasvirlanmasligi;
- qo‘rquv va xavotirni ifodalovchi belgilar

mutaxassis uchun qo‘shimcha diagnostik axborot manbai bo‘lishi mumkin.

Hujjatlarni tahlil qilish:

Bolaning shaxsiy yig‘majildi, tibbiy kartasi, baholar daftari, davomat jurnali, sinf rahbarining tavsifnomasi, maktab psixologining xulosalari va boshqa hujjatlar bolaning rivojlanish dinamikasini baholashda muhim ahamiyatga ega.

Hujjatlarni o‘rganish orqali:

- dars qoldirish holatlari;
- o‘zlashtirish dinamikasi;
- sog‘lig‘idagi o‘zgarishlar;
- oldingi psixologik xulosalar;
- oilaviy holat

haqida batafsil ma’lumot olinadi.

Uyga tashrif (ijtimoiy tekshiruv):
Ijtimoiy pedagog yoki boshqa mutaxassislar tomonidan oilaga tashrif buyurish bolaning yashash sharoitini bevosita baholash imkonini beradi.
Uyga tashrif davomida:

- yashash sharoiti;
- sanitariya holati;
- ota-onalarning bolaga munosabati;
- oiladagi psixologik muhit;
- bolaning shaxsiy rivojlanishi uchun yaratilgan sharoitlar o‘rganiladi.

Mazkur ehtiyojlar asosida individual yordam dasturi ishlab chiqiladi.

Diagnostika jarayonida mutaxassislar hamkorligi:

Og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalarni aniqlash birgina mutaxassisning faoliyati bilan cheklanmaydi. Ushbu jarayonda maktab psixologi, sinf rahbari, fan o‘qituvchilari, ijtimoiy pedagog, tibbiyot xodimi, mahalla vakillari, vasiylik va homiylik organlari hamda zarurat tug‘ilganda huquqni muhofaza qiluvchi idoralar hamkorlikda faoliyat yuritishlari zarur. Har bir mutaxassis o‘z vakolati doirasida ma’lumotlarni to‘playdi va yakuniy xulosani shakllantirish jarayonida ishtirok etadi. Bunday multidissiplinar yondashuv bolaning hayotiy vaziyatini xolis, har tomonlama va ishonchli baholash imkonini yaratadi.

Og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalarni aniqlashda diagnostik metodlar va baholash vositalaridan kompleks foydalanish muammolarni o‘z vaqtida aniqlash hamda samarali yordam ko‘rsatishning muhim shartlaridan biridir. Kuzatish, suhbat, psixologik testlar, anketa, hujjatlarni tahlil qilish va uyga tashrif kabi metodlar o‘zaro bir-birini to‘ldirib, bolaning psixologik, pedagogik va ijtimoiy holati haqida ishonchli ma’lumot olish imkonini beradi. Baholash vositalari esa xavf va himoya omillarini aniqlash, individual ehtiyojlarni belgilash hamda bolaga mos psixologik-pedagogik va ijtimoiy yordam dasturini ishlab chiqishga xizmat qiladi. Diagnostika ilmiy asoslangan, tizimli va insonparvarlik tamoyillari asosida tashkil etilgandagina bolalarning huquqlarini samarali himoya qilish, ularning sog‘lom rivojlanishi va jamiyatga muvaffaqiyatli moslashuvini ta’minlash mumkin.

4-Reja. Baholash natijalari asosida bolalarni qo‘llab-quvvatlash va individual yordam rejasini ishlab chiqish.

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni aniqlash va ularning hayotiy vaziyatini kompleks baholash jarayoni o‘z-o‘zidan yakuniy maqsad emas. Diagnostika

natijalari amaliy faoliyat uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Ya’ni baholash davomida to‘plangan ma’lumotlar asosida bolani qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha aniq chora-tadbirlarni belgilash, uning ehtiyojlariga mos individual yordam rejasini ishlab chiqish hamda mazkur rejaning ijrosini izchil tashkil etish zarur.

Individual yordam rejasi bolaning psixologik, pedagogik, ijtimoiy va zarur hollarda tibbiy hamda huquqiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar tizimidir. Ushbu reja bolaning mavjud muammolarini bartaraf etish bilan birga, uning ichki imkoniyatlarini rivojlantirish, ijtimoiy moslashuvini kuchaytirish, ta’lim jarayonida muvaffaqiyatini oshirish va sog‘lom rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratishni maqsad qiladi. Har bir bola o‘ziga xos shaxs bo‘lganligi sababli yordam rejasi ham individual xususiyatlarni hisobga olgan holda ishlab chiqiladi. Bir xil muammoga duch kelgan ikki bolaning ehtiyojlari, oilaviy sharoiti, psixologik holati va mavjud resurslari turlicha bo‘lishi mumkin. Shu bois barcha bolalar uchun yagona standart yordam dasturidan foydalanish emas, balki individual yondashuv tamoyiliga amal qilish muhimdir.

Individual yordam rejasini ishlab chiqishning asosiy tamoyillari:

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni qo‘llab-quvvatlashda individual yordam rejasini ishlab chiqish eng muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Mazkur reja bolaning ehtiyojlari, muammolari va mavjud imkoniyatlarini chuqur tahlil qilish asosida tuziladi hamda uning jismoniy, psixologik, ijtimoiy va ta'limiy rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi. Individual yordam rejasi bir martalik hujjat emas, balki bolaning hayotidagi o‘zgarishlarga mos ravishda takomillashtirib boriladigan amaliy dasturdir. Uni ishlab chiqishda quyidagi asosiy tamoyillarga qat'iy amal qilish zarur.

Birinchi navbatda, **bolaning manfaatlarini ustuvor qo‘yish tamoyili** asosiy mezon hisoblanadi. Har qanday qaror, tavsiya yoki yordam shakli, avvalo, bolaning manfaatlari va xavfsizligini ta'minlashga xizmat qilishi lozim. BMTning Bola huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiyasida ham bolaning eng yaxshi manfaatlarini ta'minlash barcha faoliyatlarning ustuvor vazifasi sifatida belgilangan. Shu sababli individual yordam rejasida bolaning hayoti, sog‘lig‘i, ruhiy barqarorligi, ta'lim olish huquqi, shaxsiy rivojlanishi va ijtimoiy himoyasi asosiy o‘rinda turadi. Rejani ishlab chiqishda kattalarning qulayligi yoki tashkilot manfaatlari emas, balki aynan bolaning ehtiyojlari ustuvor hisoblanadi.

Ikkinchi muhim tamoyil individual yondashuv tamoyilidir. Har bir bolaning hayotiy vaziyati, psixologik xususiyatlari, oilaviy muhiti, sog‘lig‘i, qobiliyatlari hamda rivojlanish darajasi o‘ziga xos bo‘ladi. Shu bois barcha bolalarga bir xil yordam usullarini qo‘llash kutilgan natijani bermaydi. Individual yordam rejasini ishlab chiqishda bolaning yoshi, jinsi, sog‘lig‘i, emotsional holati, ta'lim darajasi, oilaviy va

ijtimoiy muhiti, qiziqishlari hamda ehtiyojlari har tomonlama tahlil qilinadi. Masalan, zo‘ravonlikdan jabrlangan bolaga ko‘rsatiladigan psixologik yordam mazmuni yetim qolgan yoki nogironligi bo‘lgan bola bilan olib boriladigan ish usullaridan sezilarli darajada farqlanadi.

Individual yondashuv bolaning shaxsiy imkoniyatlarini yuzaga chiqarishga va mavjud muammolarni samarali hal etishga yordam beradi. Yordam rejasini ishlab chiqishda **kompleks yondashuv tamoyili** ham alohida ahamiyat kasb etadi. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushgan bolalarda odatda bir vaqtning o‘zida bir nechta muammolar kuzatiladi. Masalan, bola psixologik stressni boshdan kechirishi bilan birga maktabga moslashishda qiyinchiliklarga duch kelishi, oilada iqtisodiy muammolar mavjud bo‘lishi yoki tibbiy yordamga ehtiyoj sezishi mumkin. Shuning uchun individual yordam rejasida faqat bitta yo‘nalish bilan cheklanib qolmasdan, psixologik, pedagogik, ijtimoiy, tibbiy va zarur hollarda huquqiy yordam choralarini o‘zaro uyg‘un holda rejalashtirish zarur. Bunday kompleks yondashuv turli mutaxassislarning hamkorligini ta'minlaydi va bolaning muammolarini har tomonlama hal qilish imkonini beradi.

Navbatdagi muhim tamoyillardan biri oila bilan samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yishdir. Bola rivojlanishida oilaning o‘rni muhim bo‘lganligi sababli individual yordam rejasini ishlab chiqish va uni amalga oshirish jarayonida ota-onalar yoki bolaning qonuniy vakillari faol ishtirok etishlari zarur. Mutaxassislar oila bilan muntazam muloqot o‘rnatib, bolaning ehtiyojlari yuzasidan tushuntirish ishlarini olib borishlari, tarbiyaviy tavsiyalar berishlari hamda ularni yordam jarayoniga jalb etishlari lozim. Ota-onalarning faol qo‘llab-quvvatlashi bolaning reabilitatsiya jarayonini samaraliroq tashkil etishga, psixologik holatini barqarorlashtirishga va ijtimoiy moslashuvini yaxshilashga xizmat qiladi. Oilada muayyan muammolar mavjud bo‘lgan hollarda esa ularni bartaraf etishga qaratilgan ijtimoiy va psixologik xizmatlarni tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Maxfiylik tamoyili individual yordam rejasining muhim axloqiy va huquqiy asoslaridan biridir. Bola va uning oilasiga oid shaxsiy ma'lumotlar faqat xizmat vazifasini bajaruvchi mutaxassislar doirasida saqlanishi hamda uchinchi shaxslarga oshkor qilinmasligi lozim. Diagnostika natijalari, psixologik xulosalar, tibbiy ma'lumotlar yoki oilaviy holatga oid axborotlar maxsus himoyalangan tarzda saqlanishi zarur. Maxfiylikning ta'minlanishi bolaning mutaxassislarga nisbatan ishonchini oshiradi, yordam jarayonida ochiq muloqotni rivojlantiradi hamda bolaning sha'ni va qadr-qimmatini himoya qiladi. Yana bir muhim tamoyil **monitoring va moslashtirish tamoyili**dir. Individual yordam rejasi ishlab chiqilgandan so‘ng uning bajarilishi muntazam kuzatib borilishi kerak. Mutaxassislar belgilangan tadbirlarning bajarilish darajasini baholaydi, bolaning psixologik, ijtimoiy va ta'limiy

rivojlanishidagi o‘zgarishlarni tahlil qiladi. Monitoring natijalari asosida rejaning samaradorligi baholanadi va zarurat tug‘ilganda unga tegishli o‘zgartirishlar kiritiladi. Chunki bolaning ehtiyojlari vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi mumkin. Moslashuvchan yondashuv yordam rejasining dolzarbligini saqlab qolishga va kutilgan natijalarga erishishga imkon beradi. Shuningdek, individual yordam rejasini ishlab chiqishda **bolaning faol ishtirokini ta’minlash tamoyili**ga ham e'tibor qaratish lozim. Bola yoshiga va rivojlanish darajasiga mos ravishda o‘z fikrini bildirish, ehtiyojlarini ifodalash hamda rejalashtirilayotgan yordam choralarida ishtirok etish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak. Bu uning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi, mas'uliyat hissini shakllantiradi va yordam jarayonining samaradorligini kuchaytiradi.

Individual yordam rejasini ishlab chiqishda bolaning manfaatlarini ustuvor qo‘yish, individual va kompleks yondashuvni ta'minlash, oila bilan samarali hamkorlik qilish, maxfiylikni saqlash, muntazam monitoring olib borish hamda zaruratga qarab rejani moslashtirish kabi tamoyillarga amal qilish yordam jarayonining samaradorligini oshiradi. Mazkur tamoyillar asosida ishlab chiqilgan individual yordam rejasi bolaning hayotiy qiyinchiliklarni yengib o‘tishi, ijtimoiy moslashuvi, psixologik farovonligi va har tomonlama sog‘lom rivojlanishini ta'minlashda muhim amaliy vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Baholash natijalarini tahlil qilish:

Individual yordam rejasini ishlab chiqishdan avval bolaning psixologik, pedagogik va ijtimoiy holati bo‘yicha o‘tkazilgan diagnostika natijalarini har tomonlama tahlil qilish zarur. Mazkur bosqich yordam rejasining mazmuni va yo‘nalishini belgilovchi asosiy jarayon hisoblanadi. Tahlil natijasida bolaning mavjud muammolari, ularni yuzaga keltirayotgan omillar, shuningdek, muammolarni bartaraf etishda foydalanish mumkin bo‘lgan ichki va tashqi resurslar aniqlanadi. Diagnostika ma'lumotlarini chuqur o‘rganish mutaxassislarga bolaning ehtiyojlariga mos, aniq va samarali individual yordam rejasini ishlab chiqish imkonini beradi.

Baholash natijalarini tahlil qilishning birinchi bosqichi **bolaning asosiy muammolarini aniqlash**dan iborat. Bu jarayonda bolaning duch kelayotgan qiyinchiliklari tizimli ravishda o‘rganiladi. Muammolar ta'lim jarayoni, xulq-atvor, emotsional holat, sog‘liq, ijtimoiy moslashuv yoki oilaviy munosabatlar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Masalan, bola darslarni o‘zlashtirishda qiyinchilikka duch kelishi, tengdoshlari bilan muloqot qilishdan qochishi, tajovuzkor yoki tortinchoq xulq namoyon qilishi, ruhiy zo‘riqish yoki depressiv holat belgilarini ko‘rsatishi mumkin. Muammolarni aniq belgilash keyingi yordam choralarini to‘g‘ri rejalashtirishga asos bo‘ladi.

Keyingi bosqichda **xavf omillari va ularning darajasi** baholanadi. Xavf omillari bolaning sog‘lom rivojlanishiga salbiy ta'sir ko‘rsatadigan ichki va tashqi omillarni o‘z ichiga oladi. Bular oiladagi nizolar, zo‘ravonlik, ota-onaning beparvoligi, moddiy qiyinchiliklar, tengdoshlar bosimi, maktabdagi muvaffaqiyatsizliklar, salomatlik bilan bog‘liq muammolar yoki salbiy ijtimoiy muhit bo‘lishi mumkin. Tahlil davomida ushbu omillarning bolaning rivojlanishiga qay darajada xavf tug‘dirayotgani aniqlanadi va ularning ustuvorlik darajasi belgilanadi. Yuqori xavf darajasidagi holatlarda tezkor psixologik, ijtimoiy yoki huquqiy yordam choralarini ko‘rish zarur bo‘ladi.

Baholash natijalarini tahlil qilishda bolaning kuchli jihatlari va mavjud ichki resurslarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Individual yordam rejasi nafaqat mavjud muammolarni bartaraf etishga, balki bolaning imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish va rivojlantirishga ham yo‘naltirilishi zarur. Bolaning qobiliyatlari, qiziqishlari, ijobiy shaxsiy fazilatlari, muloqot ko‘nikmalari, motivatsiyasi, ijodiy salohiyati hamda sport yoki san'at sohasidagi yutuqlari uning asosiy ichki resurslari hisoblanadi. Aynan ushbu imkoniyatlarga tayangan holda bolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlash, qiyinchiliklarni yengib o‘tish salohiyatini rivojlantirish va ijtimoiy moslashuv darajasini oshirish mumkin. Shuningdek, tahlil jarayonida oilaning mavjud imkoniyatlari va resurslari ham alohida baholanadi. Oila bolaning rivojlanishida asosiy ijtimoiy muhit bo‘lgani sababli uning tarbiyaviy salohiyati, moddiy ta'minlanganligi, psixologik muhiti, ota-onalarning tarbiyaga munosabati hamda hamkorlikka tayyorligi har tomonlama o‘rganiladi. Agar ota-onalar bolani qo‘llab-quvvatlashga tayyor bo‘lsalar, individual yordam rejasida ularning faol ishtiroki nazarda tutiladi. Aks holda, oilada jiddiy muammolar mavjud bo‘lsa, ota-onalar bilan psixologik maslahatlar, ijtimoiy xizmatlar yoki boshqa qo‘llab-quvvatlash choralarini tashkil etish zarur hisoblanadi.

Tahlilning yana bir muhim yo‘nalishi **ta'lim muassasasining mavjud resurslarini aniqlash**dir. Maktab yoki boshqa ta'lim tashkilotida faoliyat yuritayotgan psixolog, ijtimoiy pedagog, sinf rahbari, logoped, defektolog va boshqa mutaxassislarning imkoniyatlari, mavjud dasturlar hamda qo‘shimcha mashg‘ulotlar yordam rejasini amalga oshirishda muhim o‘rin tutadi. Shuningdek, ta'lim muassasasidagi ijobiy psixologik muhit, tengdoshlar qo‘llab-quvvatlashi, to‘garaklar va rivojlantiruvchi mashg‘ulotlar bolaning ijtimoiylashuviga xizmat qiladigan muhim resurslar hisoblanadi.

Baholash natijalarini tahlil qilish davomida **tashqi yordamga ehtiyoj darajasi** ham aniqlanadi. Ba’zi hollarda maktab va oila imkoniyatlari bolaning muammolarini hal qilish uchun yetarli bo‘lmasligi mumkin. Bunday vaziyatlarda tibbiyot muassasalari, bolalarni himoya qilish xizmatlari, psixologik markazlar, reabilitatsiya

markazlari, huquqni muhofaza qiluvchi organlar yoki nodavlat tashkilotlar bilan hamkorlik qilish zarur bo‘ladi. Tashqi mutaxassislarni jalb etish yordamning kompleks va samarali bo‘lishini ta'minlaydi. Baholash natijalarini tahlil qilish jarayonida barcha ma'lumotlar o‘zaro bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi. Mutaxassislar muammolar, xavf omillari va mavjud resurslarni taqqoslab, bolaning ehtiyojlarini ustuvorlik darajasiga ko‘ra belgilaydilar. Natijada individual yordam rejasining asosiy maqsadlari, vazifalari, amalga oshiriladigan tadbirlar, mas'ul mutaxassislar, bajarish muddatlari hamda kutilayotgan natijalar aniq belgilanadi. Masalan, diagnostika natijasida bolaning maktabdagi o‘zlashtirishi pasaygani, darslarga qiziqishi susaygani, doimiy xavotir holatida ekani va oilada tez-tez nizolar yuz berayotgani aniqlansa, individual yordam rejasiga bir necha yo‘nalishdagi tadbirlar kiritiladi. Jumladan, psixolog tomonidan individual konsultatsiyalar va korreksion mashg‘ulotlar tashkil etiladi, pedagoglar tomonidan o‘quv faoliyatini qo‘llab-quvvatlash choralari ko‘riladi, ota-onalar bilan psixologik-pedagogik suhbatlar va maslahatlar o‘tkaziladi hamda zarur hollarda ijtimoiy xizmatlar yoki boshqa mutaxassislar jalb qilinadi. Bunday kompleks yondashuv bolaning muammolarini samarali bartaraf etish, uning ruhiy farovonligini tiklash va sog‘lom rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Baholash natijalarini puxta va tizimli tahlil qilish individual yordam rejasining ilmiy asoslangan, maqsadli va samarali bo‘lishini ta'minlaydi. Mazkur jarayon orqali bolaning muammolari bilan bir qatorda uning imkoniyatlari va qo‘llab-quvvatlovchi resurslari ham aniqlanadi. Natijada har bir bolaning ehtiyojlariga mos, kompleks va amaliy jihatdan samarali yordam tizimini yaratish imkoniyati yuzaga keladi.

Individual yordam rejasining tarkibiy qismlari:

Individual yordam rejasi og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolaga ko‘rsatiladigan yordamni tizimli ravishda tashkil etish, uning ehtiyojlariga mos choralarni belgilash hamda mutaxassislar faoliyatini muvofiqlashtirishga xizmat qiluvchi muhim hujjat hisoblanadi. Mazkur reja bolaning diagnostika natijalari, psixologik-pedagogik baholash, ijtimoiy tahlil va mavjud resurslar asosida ishlab chiqiladi. Rejaning har bir bo‘limi bolaning muammolarini chuqur tahlil qilish, ularni bartaraf etish bo‘yicha aniq vazifalarni belgilash va natijalarni monitoring qilish imkonini beradi. Odatda individual yordam rejasi quyidagi asosiy tarkibiy qismlardan iborat bo‘ladi.

Bolaga oid umumiy ma’lumotlar:

Individual yordam rejasining birinchi bo‘limida bola haqidagi asosiy ma'lumotlar jamlanadi. Ushbu ma'lumotlar keyingi yordam choralarini rejalashtirish uchun muhim axborot manbai hisoblanadi. Mazkur bo‘limda bolaning familiyasi, ismi, tug‘ilgan sanasi, yoshi, jinsi, ta'lim olayotgan sinfi yoki guruhi, yashash manzili, oilaviy tarkibi,

ota-onasi yoki qonuniy vakillari haqidagi ma'lumotlar keltiriladi. Shuningdek, bolaning sog‘lig‘i, mavjud surunkali kasalliklari yoki nogironligi bo‘lsa, ular ham qayd etiladi. Bundan tashqari, diagnostika jarayonida olingan asosiy natijalar qisqacha bayon qilinadi. Masalan, bolaning psixologik holati, emotsional rivojlanish darajasi, xulq-atvor xususiyatlari, ta'limdagi muvaffaqiyati, ijtimoiy moslashuvi va aniqlangan xavf omillari haqida umumiy ma'lumot beriladi. Ushbu bo‘lim individual yordam rejasining boshlang‘ich nuqtasi bo‘lib, keyingi barcha tadbirlarni rejalashtirish uchun asos yaratadi.

Muammoning tavsifi:

Individual yordam rejasining eng muhim bo‘limlaridan biri muammoning tavsifi hisoblanadi. Mazkur bo‘limda diagnostika va baholash natijalari asosida aniqlangan barcha muammolar tizimli va aniq tarzda ifodalanadi. Muammoni umumiy tarzda emas, balki uning kelib chiqish sabablari, namoyon bo‘lish shakllari va bolaning rivojlanishiga ko‘rsatayotgan ta'siri bilan birgalikda tavsiflash zarur. Bu yordam choralarini to‘g‘ri tanlash va ustuvor vazifalarni belgilash imkonini beradi. Avvalo, **oilaviy muammolar** tahlil qilinadi. Oiladagi nizolar, ajrim, ota-onalarning beparvoligi, moddiy qiyinchiliklar, migratsiya, zo‘ravonlik yoki tarbiyadagi kamchiliklar bolaning ruhiy holati va rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli oilaviy vaziyatning bolaning xulqi va emotsional holatiga ta’siri batafsil yoritiladi.

Navbatdagi yo‘nalish psixologik qiyinchiliklarni tavsiflashga qaratiladi. Ushbu bosqichda bolaning xavotir darajasi, qo‘rquv hissi, depressiv belgilar, tajovuzkorlik, tortinchoqlik, o‘ziga ishonchning pasayishi, emotsional beqarorlik hamda stress alomatlari aniqlanadi. Shuningdek, psixologik muammolarning darajasi va ularning bolaning kundalik hayoti hamda faoliyatiga qay darajada ta'sir etayotgani baholanadi. Bundan tashqari, ta'lim jarayoni bilan bog‘liq muammolar ham alohida tahlil qilinadi. Bunda bolaning o‘quv motivatsiyasi, fanlarni o‘zlashtirish darajasi, darslarda ishtiroki, intizomi, o‘qituvchilar va sinfdoshlari bilan munosabatlari, o‘qish jarayonida uchrayotgan qiyinchiliklar hamda maxsus pedagogik yordamga ehtiyoji o‘rganiladi. Ta'lim bilan bog‘liq muammolarni aniqlash individual pedagogik qo‘llab-quvvatlash choralarini belgilash imkonini yaratadi. Muammoning tavsifida **ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar** ham aks ettiriladi. Bola tengdoshlari bilan muloqot qilishda qiynalishi, jamoaga moslasha olmasligi, ijtimoiy faolligining pastligi yoki salbiy guruhlar ta'siriga tushgan bo‘lishi mumkin. Shuningdek, uning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish imkoniyatlari, ijtimoiy ko‘nikmalari va jamoat hayotidagi ishtiroki ham baholanadi. Bu ma'lumotlar bolaning ijtimoiy integratsiyasini ta'minlash bo‘yicha zarur chora-tadbirlarni ishlab chiqishga yordam beradi. Bundan tashqari,

sog‘liq bilan bog‘liq holatlar ham muhim ahamiyatga ega. Bola surunkali kasalliklarga ega bo‘lishi, rivojlanishida nuqsonlar kuzatilishi yoki doimiy tibbiy kuzatuvga ehtiyoj sezishi mumkin. Jismoniy sog‘liq bilan bog‘liq muammolar ko‘pincha bolaning psixologik holati, o‘quv faoliyati va ijtimoiy moslashuviga ham ta'sir qiladi. Shu sababli tibbiy xulosalar individual yordam rejasida albatta hisobga olinadi.

Muammoning tavsifida nafaqat mavjud qiyinchiliklar, balki ularning o‘zaro bog‘liqligi ham tahlil qilinadi. Masalan, oiladagi nizolar bolaning psixologik zo‘riqishiga, bu esa o‘z navbatida o‘qishdagi muvaffaqiyatsizlik va tengdoshlari bilan munosabatlarning yomonlashishiga olib kelishi mumkin. Muammolar o‘rtasidagi bunday sabab-oqibat bog‘liqligini aniqlash yordam choralarini kompleks tarzda tashkil etish imkonini beradi. Shuningdek, muammoning tavsifi imkon qadar aniq, dalillarga asoslangan va xolis bo‘lishi kerak. Unda faqat diagnostika, kuzatish, suhbat, hujjatlar tahlili va boshqa baholash usullari orqali tasdiqlangan ma’lumotlargina aks ettiriladi. Subyektiv taxminlar yoki isbotsiz xulosalarga o‘rin berilmaydi.

Xulosa qilib aytganda, individual yordam rejasining **“Bolaga oid umumiy ma’lumotlar”** va **“Muammoning tavsifi”** bo‘limlari yordam jarayonining poydevorini tashkil etadi. Aynan ushbu bo‘limlarda bolaning holati har tomonlama tahlil qilinib, uning ehtiyojlari, muammolari va rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar aniqlanadi. Muammoning aniq va tizimli tavsifi mutaxassislarga samarali, kompleks hamda natijaga yo‘naltirilgan individual yordam choralarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Maqsad va vazifalar:

Individual yordam rejasining muhim tarkibiy qismlaridan biri uning maqsad va vazifalarini aniq belgilash hisoblanadi. Mazkur bosqichda diagnostika va baholash natijalari asosida bolaning ehtiyojlariga mos keladigan, amaliy jihatdan bajarilishi mumkin bo‘lgan hamda natijasini baholash imkonini beradigan maqsadlar ishlab chiqiladi. To‘g‘ri belgilangan maqsad yordam jarayonining yo‘nalishini belgilaydi, mutaxassislar faoliyatini muvofiqlashtiradi va kutilayotgan natijalarga erishish imkoniyatini oshiradi.

Yordam rejasida belgilangan maqsadlar **aniq (Specific), o‘lchab bo‘ladigan (Measurable), amalga oshiriladigan (Achievable), dolzarb (Relevant) va vaqt bilan chegaralangan (Time-bound)** bo‘lishi maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv xalqaro amaliyotda SMART tamoyili sifatida keng qo‘llaniladi. Maqsadlar umumiy yoki mavhum shaklda emas, balki bolaning rivojlanishida qanday o‘zgarishlarga erishilishi ko‘zda tutilayotganini aniq ifodalashi lozim.

Masalan, yordam rejasida quyidagi maqsadlar belgilanishi mumkin:

- bolaning maktab muhitiga muvaffaqiyatli moslashuvini ta’minlash;
- emotsional zo‘riqish va xavotir darajasini kamaytirish;
- oiladagi ijobiy munosabatlarni mustahkamlash;
- o‘quv motivatsiyasi va darslardagi faollikni oshirish;
- tengdoshlari bilan sog‘lom muloqot va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirish;
- bolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchini va ijtimoiy faolligini kuchaytirish.

Har bir maqsadga erishish uchun alohida **vazifalar** ishlab chiqiladi. Vazifalar maqsadni bosqichma-bosqich amalga oshirishga xizmat qiladigan aniq amaliy harakatlar majmuasidir. Masalan, maktabga moslashuvni yaxshilash maqsadiga erishish uchun sinf rahbari bilan muntazam hamkorlik qilish, o‘quvchining darsdagi ishtirokini kuzatish, psixologik treninglar tashkil etish va ota-onalar bilan maslahatlar o‘tkazish kabi vazifalar belgilanishi mumkin. Shuningdek, xavotir darajasini kamaytirish maqsadi uchun relaksatsiya mashqlari, individual psixologik suhbatlar va emotsiyalarni boshqarish bo‘yicha treninglarni o‘tkazish vazifalari rejalashtiriladi.

Maqsad va vazifalar bolaning yosh xususiyatlari, rivojlanish darajasi hamda mavjud imkoniyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilishi lozim. Juda murakkab yoki qisqa muddatda amalga oshirib bo‘lmaydigan vazifalarni belgilash yordam rejasining samaradorligini pasaytirishi mumkin. Shu sababli vazifalar bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan, real va natijaga yo‘naltirilgan bo‘lishi zarur.

Amalga oshiriladigan tadbirlar:

Individual yordam rejasining asosiy qismini amalga oshiriladigan amaliy tadbirlar tashkil etadi. Aynan ushbu tadbirlar orqali belgilangan maqsad va vazifalar hayotga tatbiq etiladi. Tadbirlar bolaning ehtiyojlari, muammolari va mavjud resurslari asosida tanlanadi hamda turli soha mutaxassislarining hamkorligida amalga oshiriladi. Yordam rejasida tadbirlar odatda psixologik, pedagogik, ijtimoiy va huquqiy yo‘nalishlar bo‘yicha tizimlashtiriladi.

Psixologik yo‘nalishdagi tadbirlar:

Psixologik yordam bolaning emotsional holatini barqarorlashtirish, ruhiy zo‘riqishni kamaytirish, o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlash va sog‘lom psixologik rivojlanishini ta’minlashga qaratiladi. Mazkur yo‘nalishda individual va guruh shaklidagi psixologik xizmatlar tashkil etiladi.

Individual psixologik maslahatlar davomida bolaning ichki kechinmalari, qo‘rquvlari, xavotirlari va muammolari aniqlanib, ularni bartaraf etish bo‘yicha tavsiyalar beriladi. Zaruratga qarab korreksion-rivojlantiruvchi mashg‘ulotlar tashkil etilib, ularda emotsional barqarorlikni oshirish, salbiy his-tuyg‘ularni boshqarish va ijobiy xulq-atvorni shakllantirishga e’tibor qaratiladi.

Bundan tashqari, emotsiyalarni boshqarishga yo‘naltirilgan treninglar, relaksatsiya va stressni kamaytirish mashqlari, shuningdek, kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi interfaol mashg‘ulotlar tashkil etiladi. Mazkur tadbirlar bolaning ruhiy salomatligini mustahkamlash, emotsional barqarorligini oshirish hamda ijtimoiy moslashuvini yaxshilashga ko‘maklashadi.

Pedagogik yo‘nalishdagi tadbirlar:

Pedagogik yo‘nalishdagi tadbirlar bolaning ta'lim jarayonidagi natijadorligini oshirish, o‘quv faoliyatiga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytirish hamda bilimlarni o‘zlashtirishda uchraydigan qiyinchiliklarni bartaraf etishga yo‘naltiriladi.

Bunda individual o‘quv rejasi ishlab chiqilishi, fanlardan qo‘shimcha mashg‘ulotlar va konsultatsiyalar tashkil etilishi mumkin. O‘qituvchilar tomonidan bolaning qiziqishlari va imkoniyatlariga mos innovatsion o‘qitish usullari qo‘llanilib, uning darslardagi faolligi rag‘batlantiriladi. Zarurat tug‘ilganda sinf rahbari va maktab psixologi bilan hamkorlikda bolaning sinf jamoasiga moslashuvi bo‘yicha maxsus tadbirlar amalga oshiriladi. Pedagogik yordamning yana bir muhim vazifasi bolaning mustaqil o‘qish ko‘nikmalarini rivojlantirish, o‘z-o‘zini nazorat qilishni o‘rgatish va ta’limga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirishdan iborat.

Ijtimoiy yo‘nalishdagi tadbirlar:

Ijtimoiy yo‘nalishdagi yordam bolaning yashash sharoitlarini yaxshilash, ijtimoiy himoyasini kuchaytirish hamda jamiyatga muvaffaqiyatli moslashuvini ta'minlashga qaratiladi. Ushbu yo‘nalishda oilaga zarur ijtimoiy xizmatlarni ko‘rsatish, moddiy yordam yoki ijtimoiy nafaqalarni rasmiylashtirishga ko‘maklashish, sog‘liqni saqlash va reabilitatsiya xizmatlariga yo‘naltirish kabi tadbirlar amalga oshiriladi. Bundan tashqari, bolani sport to‘garaklari, san'at va ijodiy studiyalar, kitobxonlik klublari hamda boshqa rivojlantiruvchi mashg‘ulotlarga jalb etish orqali uning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etishga alohida e'tibor qaratiladi.

Shuningdek, mahalla, ta'lim muassasasi, nodavlat notijorat tashkilotlari va boshqa hamkor tuzilmalar bilan samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish bolaning ijtimoiy qo‘llab-quvvatlanishida muhim o‘rin egallaydi. Bunday hamkorlik bola uchun qo‘shimcha rivojlanish imkoniyatlarini yaratishga xizmat qiladi.

Huquqiy yo‘nalishdagi tadbirlar:

Huquqiy yo‘nalishdagi yordam bolaning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilish, huquqbuzarliklarning oldini olish hamda zarur hollarda tegishli davlat organlari bilan hamkorlikni tashkil etishga qaratiladi. Mazkur yo‘nalishda bola va uning ota-onasiga huquqiy maslahatlar beriladi, ta'lim olish, sog‘liqni saqlash, ijtimoiy himoya va boshqa qonuniy huquqlar yuzasidan tushuntirish ishlari olib boriladi. Agar bola zo‘ravonlik, qarovsiz qolish yoki boshqa xavfli vaziyatlarga duch kelgan bo‘lsa,

vasiylik va homiylik organlari, bolalar masalalari bo‘yicha komissiyalar hamda huquqni muhofaza qiluvchi organlar bilan hamkorlikda tegishli choralar ko‘riladi. Shu bilan birga, bolaning huquqlarini tiklash, xavfsiz muhitda yashashini ta'minlash hamda uning manfaatlarini himoya qilishga doir zarur hujjatlarni rasmiylashtirishda amaliy yordam ko‘rsatiladi.

Individual yordam rejasida maqsad va vazifalarning aniq belgilanishi, shuningdek, psixologik, pedagogik, ijtimoiy va huquqiy yo‘nalishlarda kompleks tadbirlarni rejalashtirish bolaning muammolarini samarali hal etish imkonini beradi. Bunday kompleks yondashuv bolaning jismoniy va ruhiy salomatligini mustahkamlash, ta'limdagi natijalarini yaxshilash, ijtimoiy moslashuvini kuchaytirish hamda uning huquq va manfaatlarini to‘liq ta'minlashga xizmat qiladi.

Bolani qo‘llab-quvvatlashning asosiy yo‘nalishlari:

Baholash natijalari asosida bolani qo‘llab-quvvatlash quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshiriladi.

Psixologik qo‘llab-quvvatlash

Psixologik yordam bolaning ruhiy salomatligini tiklash, stress va xavotirni kamaytirish, emotsional barqarorligini mustahkamlash hamda o‘ziga bo‘lgan ishonchini rivojlantirishga qaratiladi. Individual va guruh mashg‘ulotlari, art-terapiya, o‘yin terapiyasi, relaksatsiya mashqlari va ijtimoiy-psixologik treninglar bu jarayonda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Pedagogik qo‘llab-quvvatlash

Pedagogik yordam bolaning ta’lim jarayoniga muvaffaqiyatli moslashuvi va bilimlarni o‘zlashtirish darajasini yaxshilashga yo‘naltiriladi. O‘qituvchilar individual yondashuvni qo‘llab, bolaning qiziqishlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda ta’lim jarayonini tashkil etadilar.

Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash

Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash bolaning yashash sharoitini yaxshilash, oilaga zarur ijtimoiy xizmatlarni ko‘rsatish, bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish va jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvini ta’minlashni nazarda tutadi.

Oilani qo‘llab-quvvatlash

Bolaning rivojlanishida oila hal qiluvchi o‘rin tutadi. Shu sababli ota-onalar bilan individual suhbatlar, psixologik maslahatlar, oilaviy treninglar va tarbiyaviy seminarlarni tashkil etish muhim hisoblanadi. Oiladagi sog‘lom psixologik muhit bolaning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Individual yordam rejasining monitoringi

Yordam rejasini ishlab chiqish bilan ish yakunlanmaydi. Rejaning ijrosi muntazam monitoring qilinishi zarur. Monitoring jarayonida:

- belgilangan vazifalarning bajarilishi;
- bolaning rivojlanish dinamikasi;
- yangi muammolarning yuzaga kelishi;
- qo‘llanilgan metodlarning samaradorligi;
- kutilayotgan natijalarga erishish darajasi

muntazam tahlil qilinadi. Zarurat tug‘ilganda reja qayta ko‘rib chiqiladi va yangi sharoitlarga mos ravishda takomillashtiriladi.

Mutaxassislararo hamkorlikning ahamiyati

Individual yordam rejasining samarali amalga oshirilishi turli soha mutaxassislarining o‘zaro hamkorligiga bevosita bog‘liq. Maktab psixologi, sinf rahbari, fan o‘qituvchilari, ijtimoiy pedagog, tibbiyot xodimi, mahalla vakillari, ota-onalar hamda zaruratga ko‘ra boshqa tashkilotlar o‘rtasidagi hamkorlik bolaning ehtiyojlarini har tomonlama qamrab olish imkonini beradi. Bunday kompleks yondashuv yordam choralarining izchilligini ta'minlaydi va ularning amaliy samaradorligini oshiradi.

Baholash natijalariga tayangan holda ishlab chiqiladigan individual yordam rejasi og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalarni qo‘llab-quvvatlashning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Mazkur reja bolaning ehtiyojlari, mavjud imkoniyatlari va aniqlangan muammolarini inobatga olgan holda kompleks yondashuv asosida shakllantiriladi. Psixologik, pedagogik, ijtimoiy va huquqiy yordamning o‘zaro uyg‘unligi, mutaxassislarning hamkorligi, ota-onalarning faol ishtiroki hamda muntazam monitoring individual yordam rejasining samarali amalga oshirilishiga xizmat qiladi. Natijada bolaning psixologik farovonligi, ta'limdagi natijalari, ijtimoiy moslashuvi va hayot sifati yaxshilanadi, uning huquq hamda qonuniy manfaatlari ishonchli himoya qilinadi.

1-jadval

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni qo‘llab-quvvatlash va individual yordam ko‘rsatish bo‘yicha kompleks dastur

Bosqich	Baholash yo‘nalishi	Aniqlanadigan holatlar	Qo‘llab-quvvatlash maqsadi	Amalga oshiriladigan tadbirlar	Mas'ul mutaxassislar	Muddat	Kutilayotgan natija	Monitoring va baholash mezonlari
1-bosqich. Dastlabki baholash	Psixologik, pedagogik va ijtimoiy diagnostika	Xavotir, depressiv holat, o‘zlashtirishning pasayishi, davomat muammolari, oilaviy nizolar, ijtimoiy xavf omillari	Bolaning ehtiyojlari va muammolarini aniqlash	Kuzatish, suhbat, psixologik testlar, anketa, hujjatlarni tahlil qilish, ota-onalar bilan suhbat	Psixolog, sinf rahbari, ijtimoiy pedagog	1 hafta	Bola haqida kompleks ma'lumot shakllanadi	Diagnostika xulosasi, individual baholash kartasi
2-bosqich. Muammola	Xavf va himoya	Oiladagi zo‘ravonlik, moddiy	Muammoning kelib chiqish	Mutaxassislar yig‘ilishi, risk darajasini	Psixolog, maktab ma’muriyati	3 kun	Asosiy va ikkilamchi	Risk baholash jadvali,

rni tahlil qilish	omillarini aniqlash	qiyinchilik, tengdoshlari bilan muammo, motivatsiya pasayishi, sog‘liq muammolari	sabablarini aniqlash	baholash, resurslarni aniqlash	, ijtimoiy pedagog		muammolar aniqlanadi	mutaxassislar xulosasi
3-bosqich. Individual yordam rejasini ishlab chiqish	Bola ehtiyojlari va imkoniyatlari	Psixologik, pedagogik, ijtimoiy va huquqiy ehtiyojlar	Individual rivojlanish va qo‘llab-quvvatlash dasturini ishlab chiqish	SMART maqsadlar belgilash, vazifalarni taqsimlash, individual reja tuzish	Psixolog, sinf rahbari, fan o‘qituvchilari, ota-onalar	1 hafta	Aniq maqsad va vazifalarga ega individual reja tayyorlanadi	Individual yordam rejasi tasdiqlanadi
4-bosqich. Psixologik qo‘llab-quvvatlash	Emotsional va shaxsiy rivojlanish	Xavotir, qo‘rquv, tajovuzkorlik, past o‘zini baholash	Emotsional barqarorlikni tiklash va o‘ziga ishonchni rivojlantirish	Individual maslahatlar, art-terapiya, o‘yin terapiyasi, relaksatsiya, treninglar	Psixolog	3–6 oy	Xavotir kamayadi, emotsional holat yaxshilanadi	Psixologik testlar, kuzatuv, suhbat
5-bosqich. Pedagogik qo‘llab-quvvatlash	O‘quv faoliyati	O‘zlashtirishning pastligi, dars qoldirish, motivatsiya pasayishi	Ta'lim sifatini va o‘quv motivatsiyasini oshirish	Individual ta'lim rejasi, qo‘shimcha mashg‘ulotlar, rag‘batlantirish, mentorlik	Fan o‘qituvchilari, sinf rahbari	O‘quv yili davomida	Baholar va davomat yaxshilanadi	Baholar monitoringi, davomat tahlili
6-bosqich. Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash	Oila va ijtimoiy muhit	Moddiy muammolar, qarovsiz qolish, ijtimoiy moslashuv qiyinligi	Bolaning xavfsiz va qo‘llab-quvvatlovchi muhitda rivojlanishini ta'minlash	Oilaga maslahat, ijtimoiy xizmatlarga yo‘naltirish, to‘garaklarga jalb qilish, moddiy yordam masalalarini hal etish	Ijtimoiy pedagog, mahalla, vasiylik organlari	Zarurtga ko‘ra	Ijtimoiy moslashuv yaxshilanadi, oilaviy qo‘llab-quvvatlash kuchayadi	Uyga tashrif, ijtimoiy hisobot, suhbat
7-bosqich. Ota-onalar bilan ishlash	Tarbiyaviy muhit	Tarbiya usullaridagi kamchiliklar, oilaviy nizolar	Oilaning tarbiyaviy salohiyatini oshirish	Psixologik maslahat, ota-onalar treningi, oilaviy suhbatlar	Psixolog, sinf rahbari	Oyiga 1–2 marta	Oiladagi munosabatlar yaxshilanadi	Ota-onalar fikri, kuzatuv
8-bosqich. Monitoring va qayta baholash	Individual yordam samaradorligi	Reja bajarilishi va bolaning rivojlanish dinamikasi	Yordam rejasining samaradorligini baholash va zarur o‘zgartirishlar kiritish	Takroriy diagnostika, kuzatish, suhbat, testlar, mutaxassislar yig‘ilishi	Barcha mas'ul mutaxassislar	Har oy va har chorak	Muammolar kamayadi, bola rivojlanishida ijobiy dinamika kuzatiladi	Takroriy diagnostika natijalari, monitoring hisobotlari

Izoh:

Mazkur model og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalar bilan ishlashning izchil va uzluksiz tizimini aks ettiradi. Modelda dastlabki diagnostika o‘tkazish, individual yordam rejasini ishlab chiqish, psixologik, pedagogik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash choralarini amalga oshirish hamda natijalarni muntazam monitoring qilib borish bosqichlari o‘zaro uzviy bog‘langan. Bunday kompleks yondashuv bolaning ehtiyojlarini to‘laqonli qondirish, mavjud xavf omillarini kamaytirish va uning sog‘lom rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

O‘zini-o‘zi nazorat va muhokama qilish uchun savollar:

1. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni kompleks baholashning mazmuni va ahamiyati.
2. Diagnostika natijalarini tahlil qilish tamoyillari.
3. Bolaning ehtiyojlari, xavf va himoya omillarini aniqlash.
4. Individual yordam rejasining mohiyati, maqsadi va vazifalari.
5. Individual yordam rejasini ishlab chiqishning asosiy bosqichlari. Individual yordam rejasining tarkibiy qismlari.
6. SMART tamoyili asosida maqsad va vazifalarni belgilash.
7. Psixologik, pedagogik, ijtimoiy va huquqiy qo‘llab-quvvatlash yo‘nalishlari.
8. Psixologik maslahat, psixokorreksion mashg‘ulotlar, pedagogik yordam va ijtimoiy xizmatlarni tashkil etish.
9. Ota-onalar va oila bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish.
10. Individual yordam rejasini amalga oshirish mexanizmlari.
11. Monitoring va qayta baholash jarayonlari.
12. Individual yordam rejasining samaradorligini baholash mezonlari va indikatorlari.
13. Bolaning rivojlanish dinamikasini kuzatish.
14. Individual yordam rejasini takomillashtirish tamoyillari.
15. Bolaning huquqlari va manfaatlarini himoya qilishda kompleks yondashuvning ahamiyati.

Test savollari:

№ 1. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bola deganda kim tushuniladi?

A) nogironligi bo‘lgan bola.

B) Turli ijtimoiy, psixologik, iqtisodiy yoki oilaviy omillar sababli rivojlanishi va farovonligiga xavf tug‘ilgan hamda ijtimoiy himoya va yordamga muhtoj bo‘lgan bola.

C) yetim bola.

D) maktabga bormaydigan bola.

№ 2. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni aniqlashning asosiy maqsadi nima?

A) Ularni boshqa maktabga o‘tkazish.

B) Muammolarni erta aniqlash va o‘z vaqtida zarur yordam ko‘rsatish.

C) Ota-onalarni javobgarlikka tortish.

D) Statistik ma’lumot yig‘ish.

№ 3. Bolaning hayotiy vaziyatini baholashda qaysi yondashuv eng samarali hisoblanadi?

A) Faqat psixologik baholash.
B) Faqat pedagogik baholash.
C) Kompleks (psixologik, pedagogik va ijtimoiy) baholash.
D) Faqat tibbiy baholash.

№ 4. Quyidagilardan qaysi biri psixologik ko‘rsatkich hisoblanadi?

A) Oilaning daromad darajasi.
B) O‘quvchining baholari.
C) Xavotir, depressiv holat va emotsional barqarorlik.
D) Yashash joyining maydoni.

№ 5. Diagnostik metodlardan qaysi biri bolaning tabiiy xulq-atvorini o‘rganishda eng ko‘p qo‘llaniladi?

A) Test.
B) Kuzatish.
C) Eksperiment.
D) Intervyu.

№ 6. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolaga psixologik yordam ko‘rsatishda eng muhim tamoyil qaysi?

A) Bolani muammosi haqida barcha tengdoshlariga xabar berish.
B) Bolaning shaxsiy qadr-qimmati, huquqlari va maxfiyligini hurmat qilish.
C) Muammoni bolaning o‘ziga yuklash.
D) Faqat ota-onaning fikriga tayanish.

№ 7. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar bilan ishlashda qaysi mutaxassislar hamkorligi eng samarali natija beradi?

A) Sinf rahbari va ota-ona.
B) Maktab psixologi.
C) Psixolog, pedagog, ijtimoiy xodim, tibbiyot xodimi va ota-onaning hamkorligi.
D) Mahalla faollari.

2-MAVZU. OG‘IR HAYOTIY VAZIYATGA TUSHIB QOLGAN VA IJTIMOIY XAVFLI HOLATDA BO‘LGAN OILALAR FARZANDLARI BILAN ISHLASH ALGORITMI

Reja:

1. **Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan va ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar farzandlarining ijtimoiy-psixologik tavsifi hamda ularni aniqlash mezonlari.**
2. **Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan va ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar farzandlari bilan ishlash algoritmi va bosqichlari.**
3. **Mutaxassislararo hamkorlik va oilalarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning samarali mexanizmlari.**

Mavzuning qisqacha mazmuni

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan va ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar tushunchasi. *Ijtimoiy xavfli oilalarning asosiy belgilari va ularni yuzaga keltiruvchi omillar. Bunday oilalarda voyaga yetayotgan bolalarning psixologik, pedagogik va ijtimoiy xususiyatlari. Oilalar va bolalarni aniqlash mezonlari hamda xavf omillarini baholash. Bolalar bilan ishlashning huquqiy-me’yoriy asoslari. Dastlabki aniqlash, murojaatlarni qabul qilish va kompleks diagnostika bosqichlari. Bolaning ehtiyojlari va mavjud resurslarini baholash. Individual yordam rejasini ishlab chiqish va amalga oshirish algoritmi. Psixologik, pedagogik, ijtimoiy va huquqiy yordamni tashkil etish mexanizmlari. Ota-onalar bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish texnologiyalari. Bolalarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish va jamiyatga moslashtirish yo‘llari. Individual yordam rejasining monitoringi va samaradorligini baholash. Profilaktik ishlarni tashkil etish hamda bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilishning ustuvor yo‘nalishlari.*

1-Reja. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar tushunchasi va ularni aniqlash mezonlari

Bugungi globallashuv va ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar sharoitida jamiyat hayotida yuz berayotgan tub o‘zgarishlar oilalar va bolalar hayotiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Ijtimoiy tengsizlikning kuchayishi, oilaviy nizolar, migratsiya jarayonlari, ishsizlik, ma’naviy-axloqiy muhitning beqarorlashuvi natijasida bolalarning muayyan qismi og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolmoqda. Ayniqsa, ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalarda voyaga yetayotgan bolalar turli psixologik, pedagogik va ijtimoiy muammolarga duch kelmoqda. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar ko‘pincha o‘z tengdoshlariga nisbatan zaifroq ijtimoiy moslashuvga ega bo‘ladi, ularning ta’lim jarayonidagi muvaffaqiyati pasayadi, ruhiy holatida xavotir,

tushkunlik, tajovuzkorlik yoki ijtimoiy chekinish kabi holatlar kuzatiladi. Bunday sharoitda bolalarning huquqlarini himoya qilish, ularning sog‘lom rivojlanishini ta’minlash va jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyasini qo‘llab-quvvatlash dolzarb vazifaga aylanadi.

Umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlari bolalar hayotida muhim ijtimoiy institutlardan biri bo‘lib, ular nafaqat ta'lim berish, balki tarbiyaviy, psixologik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash vazifalarini ham amalga oshiradi. Maktab muhiti orqali bolalarning kundalik faoliyati, xulq-atvori, o‘qishga munosabati hamda emotsional holatini muntazam kuzatish imkoniyati yaratiladi. Shu bois og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan yoki ijtimoiy xavf guruhiga mansub oilalar farzandlarini erta aniqlash, baholash va ularga o‘z vaqtida yordam ko‘rsatishda umumiy o‘rta ta'lim tashkilotlarining o‘rni alohida ahamiyatga ega.

Hozirgi sharoitda ta'lim muassasalarida ushbu toifadagi bolalar bilan ishlashni faqat ayrim mutaxassislar faoliyati bilan cheklash yetarli emas. Mazkur jarayon tizimli, izchil va aniq algoritm asosida tashkil etilishi zarur. Algoritmik yondashuv pedagoglar, maktab psixologi, ijtimoiy pedagog, sinf rahbarlari hamda ma'muriyat faoliyatini o‘zaro muvofiqlashtirish, har bir bolaning ehtiyojlarini chuqur tahlil qilish va individual yondashuvni ta'minlash imkonini beradi. Ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar farzandlari bilan ishlash faqat bolaning xulq-atvori yoki o‘quv faoliyatini nazorat qilish bilan cheklanmaydi. Ushbu jarayon oilaviy muhitni o‘rganish, ota-onalar bilan samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, psixologik yordam ko‘rsatish hamda zarur hollarda ijtimoiy xizmatlar bilan hamkorlikni kuchaytirishni ham o‘z ichiga oladi. Shu sababli mazkur yo‘nalishda kompleks va tizimli yondashuvni qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi. Ta’lim tizimida og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar bilan ishlashning aniq algoritmini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish bolalarning huquqiy himoyasini kuchaytiradi, xavf omillarini kamaytiradi va ularning kelajakdagi hayotiy muvaffaqiyatlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Bunday algoritm pedagogik, psixologik va ijtimoiy ishlarning o‘zaro uyg‘unligini ta’minlab, maktab faoliyatining samaradorligini oshiradi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan va ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar farzandlari bilan ishlash bo‘yicha yagona, izchil va ilmiy asoslangan yondashuvni shakllantirish bugungi ta’lim tizimining muhim vazifalaridan biridir. Ushbu ish bolalarning sog‘lom psixologik rivojlanishini ta’minlash, ijtimoiy tenglikni mustahkamlash va jamiyatda barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini isloh qilish, bolalar huquqlarini himoya qilish va ularning sog‘lom rivojlanishini ta’minlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Jamiyatda kechayotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, oilaviy muammolar, migratsiya,

ishsizlik hamda ma’naviy-axloqiy muhitdagi o‘zgarishlar natijasida ayrim bolalar og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolmoqda yoki ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalarda tarbiyalanmoqda. Bunday sharoitda voyaga yetayotgan bolalar alohida e’tibor va kompleks yondashuvni talab qiladi.

O‘zbekiston Respublikasining **Konstitutsiyasi**da bolalarning huquq va erkinliklari, ularning jismoniy, aqliy va ma’naviy rivojlanishini ta’minlash davlat zimmasidagi muhim vazifa sifatida belgilangan. Xususan, Konstitutsiyada bolalik davlat himoyasida ekanligi mustahkamlab qo‘yilgan bo‘lib, bu norma og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar bilan ishlashda huquqiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu konstitutsiyaviy tamoyillar ta’lim muassasalarida bolalarning manfaatlarini ustuvor qo‘ygan holda ish olib borishni taqozo etadi.

Shuningdek, **“Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni**da ta’lim oluvchilarning huquqlari, ijtimoiy himoyasi va ta’lim jarayonida teng imkoniyatlarga ega bo‘lishi kafolatlangan. Mazkur qonunga muvofiq, umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlari nafaqat bilim berish, balki o‘quvchilarning psixologik va ijtimoiy holatini inobatga olgan holda ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etishi lozim. Ayniqsa, ijtimoiy himoyaga muhtoj, og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar bilan individual ishlash mexanizmlarini joriy etish ushbu qonunning muhim talablaridan biridir.

Bolalar huquqlarini himoya qilish masalalari O‘zbekiston Respublikasining **“Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni**da keng yoritilgan. Mazkur qonunda bolalarni zo‘ravonlik, beparvolik, ekspluatatsiya hamda boshqa ijtimoiy xavfli holatlardan himoya qilish davlat va jamiyatning ustuvor vazifalaridan biri sifatida belgilangan. Shuningdek, ushbu huquqiy asos umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlariga og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan va ijtimoiy xavf guruhiga kiruvchi oilalar farzandlarini erta aniqlash, ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish hamda tegishli tashkilotlar bilan hamkorlikda zarur yordam ko‘rsatish vazifasini yuklaydi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’lim va tarbiya tizimini rivojlantirishga oid farmonlari hamda Vazirlar Mahkamasining qarorlarida bolalarni ijtimoiy himoya qilish, maktab psixologlari va ijtimoiy pedagoglar faoliyatini takomillashtirish, profilaktik ishlarni izchil tashkil etish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Mazkur normativ-huquqiy hujjatlar asosida umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida xavf guruhidagi bolalar bilan ishlashning samarali mexanizmlari va amaliy algoritmlarini ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan hamda ijtimoiy xavfli muhitda yashayotgan bolalar bilan ishlash jarayonini algoritmlashtirish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur algoritm pedagoglar, maktab psixologi, ijtimoiy pedagog, sinf rahbarlari va ta’lim muassasasi ma’muriyati faoliyatini o‘zaro muvofiqlashtirish, bolalar bilan ishlashda huquqiy, pedagogik hamda psixologik yondashuvlarni uyg‘unlashtirish

imkonini yaratadi. Natijada ta’lim muassasasida olib borilayotgan ishlarning izchilligi, samaradorligi va natijadorligi ta’minlanadi.

Umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlari faqat bilim beruvchi maskan emas, balki bolalarning ijtimoiy himoyasini ta’minlashda muhim o‘rin tutuvchi institut sifatida ham faoliyat yuritadi. Maktab pedagoglari, sinf rahbarlari, pedagog-psixologlar va ijtimoiy pedagoglar og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan bolalarni o‘z vaqtida aniqlash, ularning ehtiyojlarini baholash hamda kompleks ijtimoiy-pedagogik yordam ko‘rsatishda asosiy mas'ul subyektlar hisoblanadi. Shu sababli mazkur toifadagi bolalar bilan ishlashni aniq belgilangan algoritm asosida tashkil etish alohida ahamiyatga ega.

Ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar farzandlari bilan ishlash algoritmi bolani aniqlashdan boshlab, uning holatini baholash, individual yondashuvni ishlab chiqish, profilaktik va korreksion tadbirlarni amalga oshirish hamda natijalarni monitoring qilishgacha bo‘lgan izchil va tizimli faoliyat jarayonidir. Mazkur algoritm ta’lim muassasasi, oila va tegishli mutasaddi tashkilotlar o‘rtasidagi hamkorlikni yo‘lga qo‘yishga xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan va ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar farzandlari bilan ishlash algoritmini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish ta’lim tizimida bolalarni ijtimoiy muhofaza qilish, ularning huquq va manfaatlarini ta’minlash, shuningdek, salbiy ijtimoiy holatlarning oldini olishga qaratilgan muhim vazifa hisoblanadi. Mazkur mavzuning dolzarbligi ham aynan ta’lim muassasalarida ijtimoiy-pedagogik faoliyatni tizimli tashkil etish zaruratidan kelib chiqadi.

Quyidagi normativ-huquqiy hujjatlar umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan va ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar farzandlari bilan ishlash jarayonining huquqiy asosini tashkil etadi:

1. **O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi** (1992-yil, yangi tahriri – 2023-yil)
2. **“Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni** (2020-yil)
3. **“Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni** (2008-yil)
4. **Voyaga yetmaganlar o‘rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning oldini olish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni** (2010-yil)
5. **O‘zbekiston Respublikasi Oila kodeksi** (1998-yil)

Bolaning jismoniy, ruhiy, intellektual va ijtimoiy jihatdan barkamol rivojlanishi, eng avvalo, sog‘lom oilaviy muhit, sifatli ta’lim, malakali tibbiy xizmat, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash hamda samarali himoya tizimlari bilan uzviy bog‘liqdir. Ammo ayrim bolalar turli obyektiv yoki subyektiv omillar ta’sirida murakkab hayotiy vaziyatlarga duch keladilar. Bunday holatlar ularning tabiiy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, huquqlari, manfaatlari va xavfsizligiga jiddiy tahdid tug‘diradi. Shu bois

zamonaviy pedagogika, psixologiya va ijtimoiy ish nazariyasida **“og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bola”** tushunchasi muhim ilmiy hamda amaliy mazmunga ega.

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bola hayoti, sog‘lig‘i, rivojlanishi, ta’lim olishi yoki ijtimoiy moslashuviga salbiy ta’sir etuvchi psixologik, pedagogik, ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy yoxud ekologik omillar ta’sirida bo‘lgan, davlat, jamiyat hamda tegishli mutaxassislarning alohida e’tibori va qo‘llab-quvvatlashiga ehtiyoj sezadigan voyaga yetmagan shaxsdir. Mazkur tushuncha faqat moddiy yetishmovchilik bilan chegaralanmaydi. U bolaning emotsional farovonligi, oiladagi munosabatlar, ta’lim sifati, sog‘lig‘i, xavfsizligi hamda jamiyatga moslashuviga salbiy ta’sir etuvchi barcha omillarni o‘z ichiga oladi. Shu sababli bolani og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan deb baholashda uning individual xususiyatlari bilan birga oilaviy, maktab va ijtimoiy muhiti ham kompleks yondashuv asosida tahlil etiladi.

Bola uchun og‘ir hayotiy vaziyatlar turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘lishi mumkin. Jumladan:

- ✓ ota-onasining vafot etishi yoki ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lishi;
- ✓ oiladagi zo‘ravonlik yoki beparvolik;
- ✓ ajrim yoki uzoq davom etuvchi oilaviy nizolar;
- ✓ kambag‘allik va og‘ir iqtisodiy sharoit;
- ✓ nogironlik yoki surunkali kasallik;
- ✓ tabiiy ofatlar yoki favqulodda vaziyatlar;
- ✓ migratsiya, majburiy ko‘chish yoki qochqinlik;
- ✓ maktabdagi zo‘ravonlik (bullying), kamsitish yoki ijtimoiy chetlatilish;
- ✓ psixoaktiv moddalarni iste’mol qiluvchi yoki g‘ayriijtimoiy turmush tarzini olib boruvchi ota-onalar bilan yashash;
- ✓ huquqbuzarlik xavfi yoki jinoyat qurboni bo‘lish.

Manashu omillar bolaning rivojlanishiga to‘g‘ridan to‘g‘ri yoki bilvosita ta’sir etib, uning psixologik barqarorligi, ta’limga bo‘lgan qiziqishi, o‘zini baholash darajasi hamda kelgusidagi ijtimoiy faolligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Bolalar bilan ishlash algoritmi va uning asosiy bosqichlari

Umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan hamda ijtimoiy xavf guruhiga mansub oilalar farzandlari bilan ishlash tizimli va kompleks yondashuvni talab etadigan mas’uliyatli jarayondir. Mazkur faoliyatning samaradorligi, avvalo, puxta ishlab chiqilgan algoritm asosida tashkil etilishiga bog‘liq. Bolalar bilan ishlash algoritmi bolani dastlab aniqlash, uning ehtiyojlarini baholash, individual yordam rejasini ishlab chiqish, psixologik-pedagogik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash choralarini amalga oshirish hamda natijalarni muntazam

monitoring qilishni o‘z ichiga olgan izchil bosqichlar ketma-ketligidan iborat. Mazkur algoritm ta’lim muassasasida faoliyat yurituvchi pedagoglar, sinf rahbarlari, pedagog-psixologlar va ijtimoiy pedagoglar ishini muvofiqlashtiradi. Shuningdek, u bolaga nisbatan tasodifiy yoki bir martalik chora-tadbirlar emas, balki **uzluksiz, maqsadli va kompleks yordam** ko‘rsatishni ta’minlaydi. Algoritmning mavjudligi bolalarning huquqlarini himoya qilish, ijtimoiy xavflarni erta aniqlash va salbiy oqibatlarning oldini olishga xizmat qiladi.

1. Bolalarni aniqlash bosqichi

Bolalar bilan ishlash algoritmining birinchi va eng muhim bosqichi - **og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni aniqlash** hisoblanadi. Ushbu bosqichda maktab pedagoglari va mutaxassislari bolaning xulq-atvori, o‘qishdagi muvaffaqiyati, dars qoldirishi, ijtimoiy moslashuvi va psixologik holatiga e’tibor qaratadilar.

Aniqlash jarayonida quyidagi manbalardan foydalaniladi:

- sinf rahbari va fan o‘qituvchilarining kuzatuvlari;
- pedagog-psixologning dastlabki suhbatlari;
- ota-onalar yoki qonuniy vakillar bilan muloqot;
- mahalla va boshqa hamkor tashkilotlardan olingan ma’lumotlar.

Mazkur bosqichning asosiy vazifasi bolaning ijtimoiy xavf guruhiga mansubligini aniqlash va uni nazoratga olishdir. Bu jarayonda bolaga nisbatan salbiy munosabat shakllantirilmasligi, uning sha’ni va qadr-qimmatiga putur yetkazilmasligi muhim ahamiyatga ega.

2. Bolaning holatini baholash va diagnostika bosqichi

Aniqlangan bolalar bilan ishlashning keyingi bosqichi baholash va diagnostika hisoblanadi. Ushbu bosqichda bolaning psixologik, ijtimoiy va pedagogik holati chuqur tahlil qilinadi. Diagnostika bolaning muammolarini aniqlash, ularning kelib chiqish sabablari va xavf darajasini belgilashga xizmat qiladi.

Pedagog-psixolog tomonidan turli metodlar qo‘llaniladi, jumladan:

- suhbat va anketa;
- kuzatuv;
- psixologik test va metodikalar;
- oilaviy sharoitni o‘rganish.

Baholash natijalariga ko‘ra bola bilan ishlash yo‘nalishlari belgilanadi va individual yondashuv rejasi ishlab chiqiladi. Ushbu bosqich bolaning ehtiyojlarini aniqlash va unga mos yordam ko‘rsatish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

3. Individual reja asosida yordam ko‘rsatish bosqichi

Algoritmning eng muhim bosqichlaridan biri individual yordam ko‘rsatish hisoblanadi. Ushbu bosqichda har bir bola uchun alohida yondashuv ishlab chiqilib, uning muammolarini bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshiriladi. Individual

reja bolaning yoshi, rivojlanish darajasi, oilaviy sharoiti va psixologik holatini inobatga olgan holda tuziladi.

Yordam ko‘rsatish quyidagi yo‘nalishlarda olib borilishi mumkin:

- psixologik maslahat va korreksion mashg‘ulotlar;
- ijtimoiy-pedagogik qo‘llab-quvvatlash;
- o‘qishga bo‘lgan qiziqishni oshirishga qaratilgan ishlar;
- ota-onalar bilan tushuntirish va maslahat ishlari.

Mazkur bosqichda maktab va oila o‘rtasidagi hamkorlik muhim ahamiyat kasb etadi. Zarur hollarda mahalla, sog‘liqni saqlash yoki huquqni muhofaza qiluvchi organlar bilan hamkorlik yo‘lga qo‘yiladi.

4. Profilaktika va reabilitatsiya bosqichi

Bolalar bilan ishlash algoritmida profilaktika va reabilitatsiya muhim o‘rin tutadi. Profilaktik ishlar bolada takroriy muammolarning oldini olishga qaratilgan bo‘lsa, reabilitatsiya bolaning ijtimoiy moslashuvini tiklashga xizmat qiladi. Ushbu bosqichda bolani sog‘lom ijtimoiy muhitga qayta integratsiya qilish maqsad qilib olinadi.

Profilaktik tadbirlar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- tarbiyaviy suhbatlar;
- ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish mashg‘ulotlari;
- ijobiy xulq-atvorni shakllantirish.

Reabilitatsiya jarayonida esa bolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirish, ijtimoiy faolligini kuchaytirish va tengdoshlari bilan sog‘lom munosabatlarni yo‘lga qo‘yish muhim ahamiyatga ega.

5.Monitoring va nazorat bosqichi

Algoritmning yakuniy bosqichi monitoring va nazorat hisoblanadi. Ushbu bosqichda amalga oshirilgan ishlarning samaradorligi baholanadi va bolaning holatidagi o‘zgarishlar muntazam kuzatib boriladi. Monitoring natijalari asosida zarur hollarda individual reja qayta ko‘rib chiqiladi yoki qo‘shimcha choralar belgilanadi.

Monitoring quyidagi shakllarda olib boriladi:

- muntazam kuzatuv;
- takroriy diagnostika;
- pedagoglar va ota-onalar bilan tahliliy suhbatlar.

Mazkur bosqich bolani uzoq muddatli qo‘llab-quvvatlashni ta’minlab, salbiy holatlarning qayta yuzaga kelishining oldini olishga xizmat qiladi.

6. Ta’lim muassasasida mutaxassislar hamkorligi

Umumiy o‘rta ta’lim muassasasida og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan va ijtimoiy xavfli oilalar farzandlari bilan ishlashda samarali natijaga erishish uchun mutaxassislar o‘rtasida tizimli hamkorlik muhim ahamiyatga ega. Mutaxassislar hamkorligi pedagoglar, sinf rahbarlari, pedagog-psixologlar, ijtimoiy pedagoglar, shuningdek,

mahalla, sog‘liqni saqlash va boshqa ijtimoiy xizmat organlari o‘rtasidagi o‘zaro muvofiqlashtirilgan faoliyat jarayoni.

Hamkorlikning asosiy maqsadi bola va oila ehtiyojlarini aniqlash, ularni kompleks qo‘llab-quvvatlash, salbiy ijtimoiy omillarning oldini olish va ta’lim jarayonida muvaffaqiyatli integratsiyasini ta’minlashdir. Bu jarayon tizimli, uzluksiz va barcha mutaxassislarning faoliyatini birlashtiruvchi mexanizm sifatida amalga oshiriladi.

Pedagoglar bilan hamkorlik. Sinf rahbarlari va fan o‘qituvchilari bolaning darsdagi faoliyatini, o‘qishga bo‘lgan qiziqishini va xulq-atvorini muntazam kuzatadilar. Ular og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni erta aniqlashda birinchi bo‘g‘in hisoblanadi. Pedagoglar psixolog va ijtimoiy pedagog bilan ma’lumot almashib, bolaning ehtiyojiga mos pedagogik strategiyalar ishlab chiqadilar.

Pedagog-psixolog bilan hamkorlik. Pedagog-psixolog bolaning psixologik holatini o‘rganadi, stress, emotsional zo‘riqish va ijtimoiy moslashuv bilan bog‘liq muammolarni aniqlaydi hamda individual psixologik maslahat va korreksion-rivojlantiruvchi mashg‘ulotlarni tashkil etadi. Shuningdek, u boshqa mutaxassislar bilan hamkorlikda faoliyat olib borib, bolaning psixologik rivojlanishini qo‘llab-quvvatlaydi.

Ijtimoiy pedagog bilan hamkorlik. Ijtimoiy pedagog bolaning oilaviy muhitini o‘rganadi, zarur hollarda mahalla va tegishli ijtimoiy xizmatlar bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yadi hamda moddiy va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash choralarini belgilaydi. U pedagog-psixolog va pedagoglar bilan birgalikda bolani xavf omillaridan himoya qilish hamda uning ijtimoiy moslashuvini mustahkamlashga qaratilgan ishlarni amalga oshiradi.

Mahalla va boshqa ijtimoiy xizmatlar bilan hamkorlik. Ta’lim muassasasi, mahalla, sog‘liqni saqlash muassasalari, ichki ishlar organlari hamda boshqa ijtimoiy xizmatlar o‘rtasidagi hamkorlik bolalarning huquqlari va xavfsizligini ta’minlashda muhim o‘rin tutadi.

Hamkorlik mexanizmi va algoritmi

Mutaxassislarning o‘zaro hamkorligi quyidagi bosqichlar asosida tashkil etiladi:

1. **Muammoni aniqlash va xabar berish.** Pedagoglar hamda sinf rahbarlari xavf guruhiga mansub bolalarni aniqlab, tegishli mutaxassislar guruhiga ma’lumot taqdim etadilar.

2. **Baholash va diagnostika.** Pedagog-psixolog va ijtimoiy pedagog bolaning psixologik, pedagogik hamda ijtimoiy holatini kompleks ravishda baholaydilar.

3. **Individual yordam rejasini ishlab chiqish.** Mutaxassislar bolaning ehtiyojlaridan kelib chiqib, mos yordam choralari va individual yondashuvni belgilaydilar.

4. **Amaliy tadbirlarni amalga oshirish.** Belgilangan reja asosida psixologik mashg‘ulotlar, profilaktik tadbirlar hamda ijtimoiy-pedagogik qo‘llab-quvvatlash ishlari tashkil etiladi.

5. **Monitoring va natijalarni tahlil qilish.** Mutaxassislarning muntazam uchrashuvlari va tahlillari asosida bolaning rivojlanish dinamikasi nazorat qilinadi hamda zarur hollarda individual yordam rejasiga o‘zgartirishlar kiritiladi.

Hamkorlikning samaradorligi va amaliy ahamiyati

Turli mutaxassislarning o‘zaro hamkorligi bolaning ijtimoiy, psixologik va pedagogik rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashda muhim natijalarni ta’minlaydi hamda ko‘rsatilayotgan yordamning samaradorligini oshiradi.

- Bola ehtiyojlariga mos individual yondashuvni amalga oshirish imkoniyati oshadi.
- Salbiy ijtimoiy omillarning erta aniqlanishi va oldini olish tizimli tarzda bajariladi.
- Ota-ona va oilani qo‘llab-quvvatlash jarayoni kuchayadi.
- Pedagoglar va mutaxassislar faoliyati bir-birini to‘ldiruvchi bo‘lib, ish samaradorligini oshiradi.
- Bolaning maktabdagi muvaffaqiyati va ijtimoiy faolligi yaxshilanadi.

Shu tariqa, ta’lim muassasasida mutaxassislar hamkorligi nafaqat bolaning rivojlanishiga, balki maktab tizimidagi ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Ish jarayonini nazorat qilish va monitoring.

Umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan va ijtimoiy xavfli oilalar farzandlari bilan ishlash jarayonida nazorat qilish va monitoring tizimi muhim ahamiyatga ega. Ish jarayonini nazorat qilish amalga oshirilayotgan faoliyatning belgilangan reja va standartlarga muvofiqligini tekshirish, xatoliklar va kamchiliklarni aniqlash hamda zarur chora-tadbirlarni belgilash jarayonidir.

Nazoratning asosiy maqsadi bolalar bilan ishlash jarayonining samaradorligini oshirish, ta’lim muassasasida uzluksiz va tizimli qo‘llab-quvvatlashni ta’minlashdir. Bu jarayon pedagoglar, sinf rahbarlari, pedagog-psixologlar va ijtimoiy pedagoglar faoliyatini muvofiqlashtirishga xizmat qiladi.

Monitoring tushunchasi va vazifalari.

Monitoring bolaning ijtimoiy, psixologik va pedagogik holatini uzluksiz kuzatish, o‘zgarishlarni baholash va amalga oshirilayotgan yordam samaradorligini tahlil qilish jarayonidir.

Monitoringning asosiy vazifalari:

1. Bolaning ijtimoiy xavf darajasini muntazam baholash.
2. Amalga oshirilgan yordam va tadbirlarning samaradorligini aniqlash.

3. Zarur hollarda individual reja va algoritmni qayta ko‘rib chiqish.
4. Salbiy omillarni erta aniqlash va oldini olish.
5. Ta’lim muassasasi va oilalar o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish.

Monitoring jarayoni bolalar bilan ishlash algoritmining barcha bosqichlarini qo‘llab-quvvatlaydi va ularning uzluksizligini ta’minlaydi.

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni aniqlash va ularning ehtiyojlarini baholash bolalar huquqlarini himoya qilish hamda ularning har tomonlama sog‘lom rivojlanishini ta’minlashning muhim shartlaridan biridir. Bunday bolalarni o‘z vaqtida aniqlash, ularning hayotiga salbiy ta’sir ko‘rsatayotgan psixologik, pedagogik, ijtimoiy va iqtisodiy omillarni kompleks o‘rganish kelgusida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan jiddiy muammolarning oldini olish imkonini beradi. Shuning uchun aniqlash va baholash jarayoni ilmiy asoslangan metodlar, ishonchli diagnostik vositalar hamda mutaxassislarning o‘zaro hamkorligi asosida tashkil etilishi zarur.

2-Reja. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan va ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar farzandlari bilan ishlash algoritmi va bosqichlari

Og‘ir hayotiy vaziyatga duch kelgan hamda ijtimoiy xavfli muhitda yashayotgan oilalar farzandlari bilan ishlash bolalarni ijtimoiy himoya qilish tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sanaladi. Bunday bolalar ko‘pincha oilaviy nizolar, zo‘ravonlik, e’tiborsizlik, kambag‘allik, ota-onalarning mehnat migratsiyasi, spirtli ichimliklarga yoki giyohvand moddalarga qaramlik, ishsizlik, ajrimlar va boshqa salbiy omillar ta’sirida voyaga yetadilar. Natijada ularning jismoniy, psixologik, intellektual va ijtimoiy rivojlanishida turli qiyinchiliklar yuzaga keladi, ta’lim jarayoniga moslashuvi murakkablashadi hamda bu holat kelgusidagi hayot faoliyatiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois mazkur toifadagi bolalar bilan ishlash ilmiy asoslangan, izchil va tizimli algoritm asosida tashkil etilishi zarur. Ijtimoiy ish hamda psixologik xizmat amaliyotida ishlash algoritmi bolani aniqlash, uning ehtiyojlarini baholash, individual yordam rejasini ishlab chiqish, zarur psixologik, pedagogik va ijtimoiy yordamni ko‘rsatish hamda natijalarni muntazam monitoring qilishni o‘z ichiga olgan o‘zaro bog‘liq bosqichlar majmuasini anglatadi. Mazkur algoritm yordam ko‘rsatish jarayonining izchilligi, tizimliligi va natijadorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Algoritmning dastlabki bosqichi bolani imkon qadar erta aniqlashdan iborat. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolani o‘z vaqtida aniqlash keyingi profilaktik, korreksion va reabilitatsion ishlarning samaradorligini belgilovchi muhim omildir. Bunday bolalar turli manbalar orqali aniqlanishi mumkin. Xususan, maktab psixologi, sinf rahbari, fan o‘qituvchilari, ijtimoiy pedagog, mahalla fuqarolar yig‘ini, sog‘liqni saqlash muassasalari, vasiylik va homiylik organlari, ichki ishlar organlari,

shuningdek, qo‘shnilar, qarindoshlar yoki ota-onalarning murojaatlari asosida bola to‘g‘risida dastlabki ma’lumotlar shakllantiriladi. Ayrim hollarda esa bolaning o‘zi ham psixolog yoki pedagogga murojaat qilishi mumkin. Mazkur bosqichda bolaning tashqi ko‘rinishi, emotsional holati, maktabdagi faolligi, davomatidagi o‘zgarishlar, tengdoshlari bilan munosabatlari hamda oilaviy sharoiti yuzasidan dastlabki kuzatuvlar olib boriladi. Keyingi bosqichda bolaning hayoti va sog‘lig‘iga xavf tug‘diruvchi omillar dastlabki baholanadi. Ushbu jarayon bolaning zudlik bilan himoyaga muhtoj yoki muhtoj emasligini aniqlashga xizmat qiladi. Baholash davomida oilada jismoniy, ruhiy yoki jinsiy zo‘ravonlik mavjudligi, bolaning qarovsiz qolganligi, mehnatga majburlanishi, oziqlanishi va yashash sharoiti, sog‘lig‘i, shuningdek, huquqbuzarlik yoki suitsidal xatti-harakatlar xavfi aniqlanadi. Agar bolaning hayoti yoki sog‘lig‘iga bevosita tahdid mavjud bo‘lsa, tegishli davlat organlari bilan hamkorlikda tezkor himoya choralari ko‘riladi. Dastlabki baholashdan so‘ng bolaning hayotiy vaziyati kompleks diagnostika asosida chuqur o‘rganiladi. Kompleks diagnostika psixologik, pedagogik, ijtimoiy va zarurat tug‘ilganda tibbiy baholashni o‘z ichiga oladi. Psixologik diagnostika davomida bolaning emotsional holati, xavotir darajasi, stressga bardoshliligi, o‘zini baholashi, kommunikativ ko‘nikmalari va motivatsiyasi o‘rganiladi. Pedagogik diagnostikada bolaning o‘zlashtirishi, davomat ko‘rsatkichlari, o‘quv faoliyatidagi ishtiroki, sinfdoshlar va o‘qituvchilar bilan munosabatlari tahlil qilinadi. Ijtimoiy diagnostika esa oilaning iqtisodiy holati, yashash sharoiti, ota-onalarning tarbiyadagi ishtiroki, oilaviy munosabatlar va ijtimoiy resurslarni baholashni qamrab oladi. Zarurat tug‘ilganda bolaning sog‘lig‘i tibbiy mutaxassislar tomonidan baholanadi. Bunday kompleks yondashuv bolaning holatini har tomonlama o‘rganish va muammolarning asl sabablarini aniqlash imkonini beradi.

Kompleks diagnostika natijalariga asoslanib, bolaning individual ehtiyojlari baholanadi. Bu bosqichda bolaning qaysi turdagi yordamga ko‘proq ehtiyoj sezayotgani aniqlanadi. Ayrim bolalarga psixologik maslahat va psixokorreksion mashg‘ulotlar zarur bo‘lsa, boshqalariga pedagogik qo‘llab-quvvatlash, qo‘shimcha ta’lim yoki ijtimoiy yordam kerak bo‘lishi mumkin. Shuningdek, bolaning kuchli tomonlari, qobiliyatlari va mavjud resurslari ham aniqlanadi. Chunki yordam dasturi faqat muammolarni bartaraf etishga emas, balki bolaning ijobiy imkoniyatlarini rivojlantirishga ham qaratilishi kerak. Ehtiyojlarni baholash asosida har bir bola uchun individual yordam rejasi ishlab chiqiladi. Individual yordam rejasi bolaning mavjud muammolari, ehtiyojlari va rivojlanish istiqbollarini hisobga olgan holda tuziladigan kompleks hujjat hisoblanadi. Unda yordamning asosiy maqsadi, vazifalari, amalga oshiriladigan tadbirlar, mas'ul mutaxassislar, bajarish muddatlari, monitoring mezonlari va kutilayotgan natijalar aniq belgilanadi. Individual yordam rejasini **SMART** tamoyillari asosida ishlab chiqish tavsiya etiladi. Bunda reja aniq, o‘lchash

mumkin bo‘lgan, amalga oshiriladigan, dolzarb hamda muayyan muddat bilan chegaralangan maqsadlarga tayanishi lozim. Reja tasdiqlangandan so‘ng unda belgilangan tadbirlar bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etiladi. Ushbu bosqichda bolaga psixologik, pedagogik, ijtimoiy va huquqiy yo‘nalishlarda kompleks yordam ko‘rsatiladi. Psixologik yordam individual va guruh konsultatsiyalari, psixokorreksion mashg‘ulotlar, art-terapiya, o‘yin terapiyasi, relaksatsiya mashqlari hamda ijtimoiy-psixologik treninglarni qamrab oladi. Pedagogik yordam esa bolaning o‘quv motivatsiyasini kuchaytirish, qo‘shimcha mashg‘ulotlarni tashkil etish, individual ta’lim yo‘nalishini belgilash hamda o‘qish jarayonida yuzaga kelgan qiyinchiliklarni bartaraf etishga yo‘naltiriladi. Ijtimoiy yordam doirasida oilaga moddiy va ma’naviy ko‘mak berish, davlat va nodavlat tashkilotlari xizmatlariga yo‘naltirish, bolaning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish, uni sport va ijodiy to‘garaklarga jalb qilish kabi tadbirlar amalga oshiriladi. Zarurat tug‘ilganda bolaning huquq va manfaatlarini himoya qilish maqsadida huquqni muhofaza qiluvchi organlar hamda vasiylik va homiylik tashkilotlari bilan hamkorlik yo‘lga qo‘yiladi.

Bolalar bilan ishlash algoritmida ota-onalar va oila bilan hamkorlik alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki bolaning shaxs sifatida rivojlanishiga eng kuchli ta’sir ko‘rsatuvchi muhit oiladir. Shu bois ota-onalar bilan psixologik maslahatlar, tarbiyaviy suhbatlar, treninglar va oilaviy konsultatsiyalar muntazam tashkil etiladi. Zarur hollarda uyga tashrif buyurilib, oilaning ijtimoiy-pedagogik holati chuqur o‘rganiladi. Ota-onalarning farzand tarbiyasidagi mas’uliyatini oshirish, sog‘lom oilaviy muhitni shakllantirish hamda oilaning tarbiyaviy imkoniyatlarini kuchaytirish ushbu bosqichning asosiy vazifalari hisoblanadi. Yordam jarayonining navbatdagi muhim bosqichi esa monitoring va qayta baholashdan iborat.

Monitoring davomida bolaning psixologik holati, ta’limdagi muvaffaqiyati, davomat ko‘rsatkichlari, oiladagi vaziyat va ijtimoiy moslashuvi muntazam kuzatib boriladi. Dastlabki diagnostika natijalari bilan keyingi natijalar taqqoslanadi, yordam rejasining samaradorligi baholanadi hamda zarurat tug‘ilganda unga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritiladi. Monitoring yordam ko‘rsatish jarayonining uzluksizligini ta’minlaydi va yangi muammolarni o‘z vaqtida aniqlash imkonini beradi.

Algoritmning yakuniy bosqichida amalga oshirilgan ishlarning natijalari baholanadi. Bunda bolaning emotsional holatidagi ijobiy o‘zgarishlar, o‘quv motivatsiyasi va o‘zlashtirish darajasi, ijtimoiy faolligi, tengdoshlari bilan muloqoti, oiladagi munosabatlar hamda xavf omillarining kamayishi tahlil qilinadi. Agar belgilangan maqsadlarga erishilgan bo‘lsa, bola profilaktik kuzatuvga olinadi. Agar muammolar saqlanib qolayotgan bo‘lsa, individual yordam rejasi qayta ishlab chiqilib, qo‘shimcha reabilitatsiya tadbirlari amalga oshiriladi.

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan va ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar farzandlari bilan ishlash algoritmi faqat bitta mutaxassis faoliyatiga tayanmaydi. Mazkur jarayon maktab psixologi, ijtimoiy pedagog, sinf rahbari, fan o‘qituvchilari, tibbiyot xodimlari, mahalla fuqarolar yig‘ini, vasiylik va homiylik organlari, huquqni muhofaza qiluvchi tashkilotlar hamda ota-onalarning o‘zaro hamkorligi asosida amalga oshiriladi. Aynan multidissiplinar yondashuv bolaning ehtiyojlarini to‘liq qondirish, uning huquqlarini himoya qilish va sog‘lom rivojlanishi uchun zarur sharoitlarni yaratishda eng samarali mexanizm hisoblanadi.

Xavf guruhiga mansub oilalarni o‘z vaqtida aniqlash va ular bilan tizimli ishlash bolalarni ijtimoiy himoya qilishning eng muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Oiladagi salbiy ijtimoiy, iqtisodiy va psixologik omillar bolaning jismoniy, ruhiy va ma’naviy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli ta’lim muassasalari, mahalla, ijtimoiy xizmatlar hamda boshqa mutaxassislarning asosiy vazifalaridan biri xavf guruhiga kiruvchi oilalarni erta aniqlash, ular bilan ishonchli hamkorlikni yo‘lga qo‘yish va oilaning haqiqiy ehtiyojlarini kompleks baholashdan iboratdir. Bunday yondashuv muammolarni chuqurlashib ketishining oldini olish, bolalarni zo‘ravonlik, qarovsiz qolish va boshqa salbiy holatlardan himoya qilish imkonini beradi.

Xavf guruhiga mansub oilalarni aniqlash

Xavf guruhiga mansub oilalar – bolalarning sog‘lom rivojlanishi, ta’lim olishi va xavfsizligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan ijtimoiy, iqtisodiy, psixologik yoki huquqiy muammolar mavjud oilalardir. Bunday oilalarda tarbiyalanayotgan bolalar og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolish xavfi yuqori bo‘lib, ularga o‘z vaqtida psixologik, pedagogik va ijtimoiy yordam ko‘rsatish zarur.

Xavf guruhiga mansub oilalarni aniqlash bir martalik tadbir emas, balki muntazam kuzatish va baholash jarayonidir. Aniqlash ishlari maktab psixologi, ijtimoiy pedagog, sinf rahbari, mahalla faollari, sog‘liqni saqlash xodimlari va boshqa mutaxassislarning hamkorligi asosida amalga oshiriladi. Oilani xavf guruhiga kiritishda quyidagi mezonlar hisobga olinadi:

- oilaning og‘ir moddiy ahvoli va kambag‘allik;
- ota-onalarning ishsizligi yoki doimiy daromad manbasining yo‘qligi;
- ota-onalarning alkogol yoki giyohvandlikka ruju qo‘yganligi;
- oiladagi jismoniy, ruhiy yoki iqtisodiy zo‘ravonlik holatlari;
- ota-onalarning bola tarbiyasiga loqayd munosabati;
- oiladagi doimiy nizolar va ajrim jarayonlari;
- ota-onalardan birining uzoq muddat migratsiyada bo‘lishi;
- bolaning qarovsiz qolishi yoki nazoratsiz yurishi;
- bolaning muntazam dars qoldirishi va o‘zlashtirishining pasayishi;

- oilada nogironligi yoki og‘ir kasalligi bo‘lgan shaxslarning mavjudligi;
- huquqbuzarlik yoki g‘ayriijtimoiy xulq-atvor holatlarining kuzatilishi.

Bunday oilalarni aniqlashda faqat bitta belgiga asoslanish to‘g‘ri emas. Mutaxassislar mavjud xavf omillarini kompleks tahlil qilishi, oilaning kuchli tomonlari va ichki resurslarini ham baholashi zarur. Erta aniqlash profilaktik ishlarni o‘z vaqtida boshlash va bolaning manfaatlarini samarali himoya qilish imkonini beradi.

Oila bilan aloqa o‘rnatish

Xavf guruhiga mansub oila aniqlangandan so‘ng mutaxassisning navbatdagi vazifasi oila bilan ishonchli va konstruktiv aloqa o‘rnatishdan iborat bo‘ladi. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, oila bilan samarali hamkorlik yo‘lga qo‘yilmasa, keyingi diagnostika va yordam ishlari kutilgan natijani bermaydi. Shu sababli mutaxassis oilaga nisbatan ayblovchi yoki tanqidiy emas, balki hurmat, hamdardlik va hamkorlik tamoyillariga asoslangan yondashuvni qo‘llashi lozim. Aloqa o‘rnatish jarayonida mutaxassis o‘zini tanishtiradi, tashrif yoki uchrashuvning maqsadini tushuntiradi hamda oilaning fikrini tinglaydi. Muloqot davomida maxfiylik tamoyiliga qat’iy rioya qilinishi, oila a’zolarining shaxsiy hayoti hurmat qilinishi va ular bilan ochiq muloqot muhiti yaratilishi muhimdir. Mutaxassis oilaga yordam ko‘rsatishdan asosiy maqsad nazorat qilish emas, balki mavjud muammolarni birgalikda hal etish ekanligini tushuntirishi zarur. Oila bilan samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yishda faol tinglash, empatiya, ochiq savollar berish, nizoli vaziyatlarni yumshata olish, ishonchni mustahkamlash va motivatsion suhbat usullaridan foydalanish tavsiya etiladi. Ayniqsa, ota-onalarda himoyalanish reaksiyasi yoki mutaxassislarga nisbatan ishonchsizlik mavjud bo‘lsa, ularni tushunish va bosqichma-bosqich ishonchli munosabatlarni shakllantirish muhim hisoblanadi. Oila bilan aloqa o‘rnatish jarayoni bir martalik uchrashuv bilan cheklanmaydi. Zaruratga qarab muntazam suhbatlar, uyga tashriflar, telefon orqali muloqotlar va maslahatlar tashkil etiladi. Bunday uzluksiz hamkorlik oilaning mutaxassislarga bo‘lgan ishonchini oshiradi hamda yordam dasturlarining samaradorligini ta’minlaydi.

Oilani o‘rganish

Oila bilan dastlabki muloqot o‘rnatilgach, uning ijtimoiy, psixologik va pedagogik holatini har tomonlama tahlil qilish bosqichiga o‘tiladi. Ushbu bosqichning asosiy maqsadi bolaning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatayotgan xavf omillari va himoya resurslarini aniqlash, shuningdek, oilaning ehtiyojlari hamda mavjud imkoniyatlarini baholashdan iborat. Oilaviy vaziyatni o‘rganish kompleks yondashuv asosida tashkil etilib, bir nechta muhim yo‘nalishlarni qamrab oladi.

Avvalo, oilaning ijtimoiy-iqtisodiy holati tahlil qilinadi. Bunda daromad manbalari, ota-onalarning bandligi, yashash sharoiti, uy-joyning holati hamda oilaning

moddiy ta’minlanganlik darajasi o‘rganiladi. Olingan ma’lumotlar oilaning ijtimoiy yordamga bo‘lgan ehtiyojini aniqlash va zarur qo‘llab-quvvatlash choralarini belgilash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, oilaviy munosabatlarning holati ham batafsil baholanadi. Ota-onalar va bolalar o‘rtasidagi muloqot sifati, tarbiya usullari, oiladagi psixologik muhit, nizolar yoki zo‘ravonlik holatlarining mavjudligi hamda oila a’zolarining o‘zaro qo‘llab-quvvatlash darajasi tahlil qilinadi. Ijobiy va barqaror oilaviy muhit bolaning emotsional farovonligi hamda psixologik barqarorligini ta’minlaydigan eng muhim himoya omillaridan biri hisoblanadi.

Uchinchidan, bolaning **ta’lim va tarbiya jarayoni** o‘rganiladi. Bolaning maktabga qatnashi, o‘zlashtirish darajasi, fanlarga qiziqishi, tengdoshlari va o‘qituvchilari bilan munosabatlari, bo‘sh vaqtini qanday o‘tkazishi aniqlanadi. Shuningdek, ota-onalarning ta’lim jarayonidagi ishtiroki ham baholanadi.

To‘rtinchidan, bolaning **psixologik holati** tahlil qilinadi. Uning emotsional barqarorligi, xavotir darajasi, o‘zini baholashi, stressga chidamliligi, ijtimoiy moslashuvi va xulq-atvoridagi o‘zgarishlar kuzatiladi. Zarurat tug‘ilganda psixologik testlar, suhbat va kuzatish metodlaridan foydalaniladi.

Oilani o‘rganishda kuzatish, suhbat, anketa, intervyu, uyga tashrif, hujjatlarni tahlil qilish, pedagogik tavsifnomalar va psixodiagnostik metodlardan kompleks foydalanish tavsiya etiladi. Olingan ma’lumotlar bir-biri bilan solishtiriladi va xolis tahlil qilinadi. Bu esa oilaning haqiqiy ehtiyojlarini aniqlash hamda individual yordam rejasini ilmiy asosda ishlab chiqishga imkon beradi. Oilani o‘rganish jarayonida nafaqat mavjud muammolar, balki oilaning ijobiy jihatlari, ichki imkoniyatlari va qo‘llab-quvvatlovchi resurslarini aniqlash ham muhimdir. Chunki samarali ijtimoiy-pedagogik ish faqat kamchiliklarni bartaraf etishga emas, balki oilaning mavjud salohiyatini rivojlantirishga ham qaratilishi lozim. Shunday qilib, xavf guruhiga mansub oilalarni aniqlash, ular bilan ishonchli aloqa o‘rnatish va oilani kompleks o‘rganish bolalarni ijtimoiy himoya qilish tizimining o‘zaro bog‘liq va ketma-ket bosqichlari hisoblanadi. Mazkur bosqichlarning ilmiy asosda tashkil etilishi bolalarning manfaatlarini himoya qilish, xavf omillarini kamaytirish va oilaning tarbiyaviy salohiyatini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xavf guruhiga mansub oilalar reestrini shakllantirish

Xavf guruhiga mansub oilalarni aniqlash va ular bilan tizimli ishlash bolalar huquqlarini himoya qilish hamda og‘ir hayotiy vaziyatlarning oldini olishga qaratilgan ijtimoiy-pedagogik faoliyatning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Bunday faoliyatning samaradorligi ko‘p jihatdan xavf guruhiga kiruvchi oilalar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni tizimli ravishda yig‘ish, tahlil qilish va muntazam yangilab borishga bog‘liq. Shu maqsadda ta’lim muassasalari, mahalla fuqarolar yig‘inlari, ijtimoiy

xizmatlar hamda boshqa mutasaddi tashkilotlar tomonidan xavf guruhiga mansub oilalar reestri shakllantiriladi.

Reestr - og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan yoki ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar hamda ularning farzandlari haqidagi zarur ma’lumotlarni o‘z ichiga oluvchi yagona tizimlashtirilgan axborot bazasidir. Mazkur reestr mutaxassislarga oilalarni nazorat qilish, ularning ehtiyojlarini aniqlash, individual yordam choralarini rejalashtirish va amalga oshirilayotgan ishlarning samaradorligini baholash imkonini beradi.

Xavf guruhiga mansub oilalar reestrini shakllantirishning asosiy maqsadi – bolalar manfaatlarini himoya qilish, xavf omillarini erta aniqlash, oilalarga o‘z vaqtida psixologik, pedagogik, ijtimoiy va huquqiy yordam ko‘rsatishni ta’minlash hamda barcha mutaxassislar faoliyatini o‘zaro muvofiqlashtirishdan iboratdir. Reestr mavjud bo‘lishi yordam ko‘rsatish jarayonining uzluksizligi va izchilligini ta’minlaydi.

Reestrni shakllantirish izchil va o‘zaro bog‘liq bosqichlarda amalga oshiriladi. Dastlab ijtimoiy xavf guruhiga mansub oilalarni aniqlash ishlari tashkil etiladi. Bunday oilalar maktab psixologi, ijtimoiy pedagog, sinf rahbari, fan o‘qituvchilari, mahalla fuqarolar yig‘ini, sog‘liqni saqlash muassasalari, ichki ishlar organlari, vasiylik va homiylik organlari hamda fuqarolarning murojaatlari orqali aniqlanishi mumkin. Shuningdek, maktab davomatining muntazam pasayishi, bolaning xulq-atvoridagi keskin o‘zgarishlar, oiladagi zo‘ravonlik holatlari, moddiy qiyinchiliklar yoki ota-onalarning tarbiya jarayonidagi sust ishtiroki ham oilani xavf guruhiga kiritish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Oilani reestrga kiritishdan oldin uning ijtimoiy, psixologik va pedagogik holati kompleks tarzda baholanadi. Ushbu jarayonda mutaxassislar oilaning moddiy ta’minlanganligi, yashash sharoiti, ota-onalarning bandligi, oiladagi psixologik muhit, bolalarning ta’lim olishi, sog‘lig‘i hamda tarbiyalanish sharoitlarini har tomonlama tahlil qiladilar. Baholash davomida kuzatish, suhbat, anketa, intervyu, uyga tashrif, pedagogik tavsifnoma, psixologik diagnostika va hujjatlarni tahlil qilish kabi ilmiy-amaliy metodlardan foydalaniladi.

Kompleks baholash yakunlariga ko‘ra oilaning xavf darajasi belgilanadi. Amaliyotda oilalarni shartli ravishda past, o‘rta va yuqori xavf guruhlariga ajratish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Past xavf guruhidagi oilalarda mavjud muammolarni oila o‘z kuchi bilan bartaraf etish imkoniyatiga ega bo‘ladi. O‘rta xavf guruhiga kiruvchi oilalarda esa mutaxassislarning muntazam maslahatlari va tizimli qo‘llab-quvvatlashi talab etiladi. Yuqori xavf guruhidagi oilalarda bolaning hayoti, sog‘lig‘i va har tomonlama rivojlanishiga jiddiy tahdid mavjud bo‘lgani sababli ularga nisbatan psixologik, pedagogik, ijtimoiy hamda huquqiy yo‘nalishlarda kompleks yordam choralarini ko‘rish zarur.

Reestrga kiritiladigan ma’lumotlarning to‘liqligi va ishonchliligi alohida ahamiyatga ega. Unda oilaning tarkibi, ota-onalar yoki qonuniy vakillarning shaxsiy ma’lumotlari, yashash manzili, aloqa vositalari, bolalarning soni va yoshi, ular ta’lim olayotgan muassasa, oilaning ijtimoiy-iqtisodiy holati, aniqlangan xavf omillari, ko‘rsatilgan yordam turlari, mas’ul mutaxassislar hamda monitoring natijalari qayd etiladi. Bundan tashqari, oilaning mavjud imkoniyatlari, ijobiy jihatlari va ichki resurslari haqidagi ma’lumotlarni ham reestrga kiritish tavsiya etiladi, chunki bu keyingi individual yordam rejasini samarali ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Bu individual yordam rejasini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi. Reestr bilan ishlashda maxfiylik tamoyiliga qat’iy amal qilinishi zarur. Oilaga oid shaxsiy ma’lumotlar faqat xizmat vazifasini bajaruvchi mutaxassislar tomonidan foydalanilishi mumkin. Shaxsiy ma’lumotlarni uchinchi shaxslarga oshkor qilish yoki ulardan boshqa maqsadlarda foydalanish bolaning huquqlarini buzishga olib kelishi mumkin. Shu sababli reestrni yuritishda axborot xavfsizligi va shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish talablariga rioya etish muhim hisoblanadi.

Xavf guruhiga mansub oilalar reestri doimiy ravishda yangilanib borilishi lozim. Oilaning ijtimoiy holati, iqtisodiy sharoiti, bolalarning rivojlanishi yoki ko‘rsatilgan yordam natijasida yuzaga kelgan o‘zgarishlar muntazam qayd etiladi. Monitoring natijalariga ko‘ra ayrim oilalar reestrdan chiqarilishi, ayrimlari esa qo‘shimcha nazoratga olinishi mumkin. Bu esa ijtimoiy xizmatlarning samaradorligini oshirish va mavjud resurslardan oqilona foydalanish imkonini beradi. Reestrni shakllantirish va yuritishda ta’lim muassasasi, mahalla fuqarolar yig‘ini, sog‘liqni saqlash tashkilotlari, ichki ishlar organlari, vasiylik va homiylik organlari hamda boshqa mutasaddi tashkilotlarning o‘zaro hamkorligi alohida ahamiyat kasb etadi. Multidissiplinar yondashuv asosida ma’lumot almashish, muammolarni birgalikda muhokama qilish va yagona yordam strategiyasini ishlab chiqish bolalar manfaatlarini samarali himoya qilishga xizmat qiladi. Shunday qilib, xavf guruhiga mansub oilalar reestrini shakllantirish og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni aniqlash va qo‘llab-quvvatlash tizimining muhim bo‘g‘ini hisoblanadi. Reestr oilalar haqidagi ma’lumotlarni tizimlashtirish, individual yordamni rejalashtirish, mutaxassislar faoliyatini muvofiqlashtirish hamda ko‘rsatilayotgan xizmatlarning natijadorligini baholash imkonini beradi. Reestrni ilmiy asosda tashkil etish va muntazam yangilab borish bolalar huquqlari va manfaatlarini himoya qilish, ularning sog‘lom rivojlanishini ta’minlash hamda og‘ir hayotiy vaziyatlarning oldini olishda muhim omil hisoblanadi.

Individual psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash rejasini ishlab chiqish

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan hamda ijtimoiy xavf guruhiga mansub oilalar farzandlari bilan ishlashda individual yondashuv asosiy tamoyillardan biri hisoblanadi. Har bir bolaning psixologik xususiyatlari, hayotiy tajribasi, oilaviy muhiti, sog‘lig‘i, ta’limdagi natijalari va ijtimoiy moslashuv darajasi o‘ziga xos bo‘lganligi sababli, ularga ko‘rsatiladigan yordam ham shaxsiy ehtiyojlardan kelib chiqib rejalashtirilishi zarur. Shu maqsadda amaliyotda individual psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash rejasi, ya’ni individual marshrut ishlab chiqiladi.

Individual marshrut bolaning ehtiyojlari, mavjud muammolari, kuchli jihatlari va rivojlanish salohiyatini inobatga olgan holda tuziladigan kompleks hujjat bo‘lib, unda psixologik, pedagogik, ijtimoiy, zarur hollarda esa tibbiy va huquqiy yordam choralari o‘z aksini topadi. Mazkur hujjat turli mutaxassislar faoliyatini yagona maqsad asosida muvofiqlashtirish, ko‘rsatilayotgan yordamning izchilligini ta’minlash hamda bolaning rivojlanish dinamikasini muntazam kuzatib borish imkonini yaratadi.

Individual marshrutni ishlab chiqishning bosh maqsadi bolaning xavfsizligini ta’minlash, psixologik farovonligini mustahkamlash, ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish, oilaviy munosabatlarni sog‘lomlashtirish va uning jamiyatga muvaffaqiyatli moslashuviga ko‘maklashishdan iborat. Shu bilan birga, ushbu reja faqat mavjud muammolarni bartaraf etishga emas, balki bolaning shaxsiy salohiyati, qobiliyatlari va ichki resurslarini rivojlantirishga ham yo‘naltiriladi.

Individual marshrutning mazmuni kompleks diagnostika natijalariga tayangan holda shakllantiriladi. Psixologik, pedagogik va ijtimoiy baholash jarayonida olingan ma’lumotlar har tomonlama tahlil qilinib, bolaning ustuvor ehtiyojlari hamda qo‘llab-quvvatlashning asosiy yo‘nalishlari belgilanadi. Diagnostika davomida bolaning emotsional holati, o‘zini baholash darajasi, kommunikativ ko‘nikmalari, o‘quv motivatsiyasi, oilaviy munosabatlari, tengdoshlari bilan muloqoti, sog‘lig‘i va yashash sharoiti to‘g‘risidagi ma’lumotlar tizimlashtirilib, yagona xulosaga keltiriladi. Ana shu tahlil natijalari individual qo‘llab-quvvatlash rejasini ilmiy asosda ishlab chiqish uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, bolaning qiziqishlari, iqtidorlari va rivojlanishga xizmat qiluvchi himoya omillari ham hisobga olinadi. Individual marshrutni ishlab chiqish jarayoni, avvalo, yordamning asosiy maqsadini belgilashdan boshlanadi. Belgilanayotgan maqsad aniq, amalga oshirish mumkin bo‘lgan, natijasi baholanadigan hamda muayyan vaqt oralig‘ida bajarilishi ko‘zda tutilgan bo‘lishi zarur. Masalan, bolaning maktab muhitiga moslashuvini yaxshilash, xavotir darajasini pasaytirish, oiladagi munosabatlarni barqarorlashtirish, dars jarayonidagi faolligini oshirish yoki tengdoshlari bilan samarali muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish individual qo‘llab-quvvatlash rejasining ustuvor maqsadlari sifatida belgilanishi mumkin. Asosiy maqsad aniqlangach, uni amalga oshirishga xizmat qiluvchi vazifalar ishlab chiqiladi. Ushbu vazifalar bosqichma-bosqich bajariladigan amaliy faoliyatni

o‘z ichiga oladi. Jumladan, psixologik diagnostikani chuqurlashtirish, individual psixologik konsultatsiyalarni tashkil etish, psixokorreksion mashg‘ulotlarni o‘tkazish, ota-onalar bilan tizimli ishlash, qo‘shimcha pedagogik yordam ko‘rsatish, bolaning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish hamda zarurat tug‘ilganda uni tegishli ijtimoiy xizmatlarga yo‘naltirish kabi vazifalar rejalashtiriladi.

Individual marshrutning muhim tarkibiy qismi tadbirlar rejasini ishlab chiqishdan iborat. Rejada har bir tadbirning mazmuni, amalga oshirish muddati, ijro uchun mas’ul mutaxassislar, kutilayotgan natijalar hamda ularni baholash mezonlari batafsil ko‘rsatiladi. Bunday yondashuv yordam jarayonining izchilligini ta’minlash, bajarilayotgan ishlarni nazorat qilish va mutaxassislar faoliyatini o‘zaro muvofiqlashtirish imkonini yaratadi.

Individual marshrutni amaliyotga tatbiq etishda multidissiplinar hamkorlik alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayonda maktab psixologi, ijtimoiy pedagog, sinf rahbari, fan o‘qituvchilari, tibbiyot xodimlari, mahalla vakillari, vasiylik va homiylik organlari hamda ota-onalar o‘zaro hamkorlikda faoliyat yuritadilar. Har bir mutaxassis o‘z kasbiy vakolati doirasida bolaga zarur yordamni ko‘rsatadi, amalga oshirilgan ishlar va erishilgan natijalar yuzasidan muntazam axborot almashib boradi. Bu esa individual qo‘llab-quvvatlash rejasining samaradorligini oshirish va bolaning har tomonlama rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi. Bunday hamkorlik bolaning muammolarini har tomonlama hal etish imkonini yaratadi. Individual marshrutni ishlab chiqishda ota-onalarning ishtiroki alohida ahamiyatga ega. Ota-onalar farzandining rivojlanishi, oilaviy sharoiti va ehtiyojlari haqida eng muhim ma'lumot manbai hisoblanadi. Shu bilan birga, ular yordam rejasining faol ishtirokchisiga aylanishi lozim. Ota-onalar bilan muntazam maslahatlar, treninglar, tarbiyaviy suhbatlar va oilaviy konsultatsiyalar tashkil etilishi individual marshrut samaradorligini oshiradi. Individual marshrut faqat qisqa muddatli yordam ko‘rsatish vositasi emas, balki bolaning rivojlanishini uzoq muddat kuzatib borishni nazarda tutuvchi dinamik hujjatdir. Shu sababli rejaning bajarilishi muntazam monitoring qilinadi. Monitoring davomida bolaning psixologik holati, ta'limdagi muvaffaqiyati, davomat ko‘rsatkichlari, oiladagi vaziyat va ijtimoiy moslashuvi baholanadi. Zarurat tug‘ilganda individual marshrut qayta ko‘rib chiqiladi, unga yangi vazifalar kiritiladi yoki ayrim tadbirlar o‘zgartiriladi.

Individual marshrutni ishlab chiqishda bir qator tamoyillarga amal qilinishi zarur. Avvalo, bolaning manfaatlari ustuvor bo‘lishi kerak. Barcha qarorlar uning huquqlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda qabul qilinadi. Ikkinchidan, individual yondashuv tamoyiliga rioya qilinadi, ya'ni har bir bolaning yosh, psixologik va ijtimoiy xususiyatlari inobatga olinadi. Uchinchidan, kompleks yondashuv asosida psixologik, pedagogik, ijtimoiy va zarurat tug‘ilganda tibbiy hamda huquqiy yordam

uyg‘unlashtiriladi. To‘rtinchidan, maxfiylik tamoyiliga amal qilinib, bolaning shaxsiy ma'lumotlari himoya qilinadi. Beshinchidan, yordam jarayoni uzluksiz va izchil tashkil etiladi. Individual psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash rejasining samaradorligi belgilangan maqsad va vazifalarning qay darajada amalga oshirilganligi asosida baholanadi. Agar yordam jarayoni natijasida bolaning emotsional holati barqarorlashsa, o‘quv motivatsiyasi kuchaysa, davomat va o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari yaxshilansa, oiladagi munosabatlarda ijobiy o‘zgarishlar kuzatilsa hamda uning ijtimoiy faolligi oshsa, individual marshrut samarali amalga oshirilgan deb baholanadi. Aksincha, kutilgan natijalarga erishilmagan holatlarda qo‘shimcha diagnostik tadbirlar o‘tkazilib, mavjud vaziyat qayta tahlil qilinadi va yordam strategiyasiga zarur o‘zgartirishlar kiritiladi.

Individual psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash rejasi og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni qo‘llab-quvvatlash tizimining muhim amaliy vositalaridan biri hisoblanadi. Mazkur reja bolaning individual ehtiyojlari va rivojlanish xususiyatlarini inobatga olgan holda ishlab chiqilishi, mutaxassislar hamda ota-onalarning hamkorligi asosida amalga oshirilishi va monitoring natijalariga tayangan holda muntazam takomillashtirib borilishi lozim. Aynan shunday individual yondashuv bolaning psixologik farovonligini tiklash, ta’limdagi muvaffaqiyatini oshirish, ijtimoiy moslashuvini kuchaytirish hamda uning huquq va qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlashning asosiy yo‘nalishlari

1. Psixoprofilaktika

Psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash tizimida psixoprofilaktika ustuvor yo‘nalishlardan biri sanaladi. Uning asosiy vazifasi og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan hamda ijtimoiy xavf guruhiga mansub oilalar farzandlarida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan psixologik, pedagogik va ijtimoiy muammolarni erta aniqlash, ularning kelib chiqishiga sabab bo‘luvchi omillarni kamaytirish hamda salbiy oqibatlarning oldini olishdan iborat. Shu bilan birga, psixoprofilaktik faoliyat faqat mavjud muammolarni bartaraf etishga emas, balki bolaning sog‘lom rivojlanishi, ruhiy barqarorligi va ijtimoiy moslashuvini ta’minlaydigan himoya omillarini kuchaytirishga ham yo‘naltiriladi.

Zamonaviy psixologiya nuqtayi nazaridan psixoprofilaktika shaxsning ruhiy salomatligini saqlash va mustahkamlash, psixologik muammolarning rivojlanish xavfini kamaytirish hamda uning har tomonlama ijobiy rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratishga qaratilgan ilmiy-amaliy faoliyat sifatida e’tirof etiladi. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar bilan ishlashda aynan profilaktik yondashuvning afzalligi shundaki, u muammolar chuqurlashib ketishidan oldin ularni aniqlash va o‘z

vaqtida samarali ta’sir choralarini ko‘rish imkonini beradi. Bu esa keyinchalik murakkab psixokorreksion yoki reabilitatsion tadbirlarni kamaytirishga xizmat qiladi.

Psixoprofilaktikaning bosh maqsadi bolaning ruhiy salomatligini asrash, uning shaxsiy kamolotini qo‘llab-quvvatlash, emotsional zo‘riqishlar hamda xulq-atvordagi salbiy o‘zgarishlarning oldini olish, shuningdek, oila va ta’lim muassasasida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishdan iborat. Shu bilan birga, profilaktik faoliyat bolalarda hayotiy qiyinchiliklarni yengib o‘tish ko‘nikmalarini rivojlantirish, stressga bardoshlilikni kuchaytirish, konstruktiv muloqot madaniyatini shakllantirish va ijtimoiy moslashuv imkoniyatlarini kengaytirishga ham xizmat qiladi.

Psixoprofilaktikaning asosiy vazifalari qatoriga bolaning rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan biologik, psixologik va ijtimoiy xavf omillarini aniqlash, psixologik muammolar hamda xulq-atvor buzilishlarining oldini olish, sog‘lom turmush tarzini va ijobiy qadriyatlarni targ‘ib etish, emotsional barqarorlikni mustahkamlash, ota-onalar hamda pedagoglarning psixologik bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirish, oilada sog‘lom tarbiyaviy muhitni shakllantirishga ko‘maklashish, bolalarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish hamda ta’lim muassasasida qulay psixologik iqlimni ta’minlash kiradi.

Psixoprofilaktik faoliyat odatda uch bosqichda tashkil etiladi. Birlamchi profilaktika barcha bolalar va oilalarni qamrab olib, psixologik muammolar yuzaga kelishining oldini olishga yo‘naltiriladi. Mazkur bosqichda sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish, psixologik bilimlarni keng ommaga yetkazish, oilada ijobiy munosabatlarni rivojlantirish, bolalarning kommunikativ ko‘nikmalarini mustahkamlash hamda stressni boshqarish bo‘yicha trening va mashg‘ulotlar o‘tkaziladi.

Ikkilamchi profilaktika esa ijtimoiy xavf guruhiga mansub bolalar va oilalar bilan amalga oshiriladi. Uning asosiy vazifasi mavjud muammolarni erta aniqlash va ularning yanada murakkablashishining oldini olishdan iborat. Shu maqsadda psixologik diagnostika natijalariga tayangan holda individual suhbatlar, treninglar, ota-onalar uchun maslahatlar, ijtimoiy-pedagogik kuzatuv hamda qo‘llab-quvvatlash tadbirlari tashkil etiladi.

Uchlamchi profilaktika psixologik yoki xulq-atvor bilan bog‘liq muammolari shakllangan bolalarda ushbu holatlarning takrorlanish xavfini kamaytirishga qaratiladi. Bu bosqichda psixokorreksion mashg‘ulotlar, reabilitatsiya dasturlari, oilaviy maslahat va terapiya elementlari hamda uzoq muddatli monitoring ishlari tizimli ravishda olib boriladi.

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar bilan psixoprofilaktik faoliyatni tashkil etishda maktab psixologi yetakchi mutaxassis sifatida muhim o‘rin egallaydi. U bolaning psixologik holatini muntazam monitoring qiladi, xavf omillarini o‘z

vaqtida aniqlaydi, ota-onalar va pedagoglar bilan hamkorlikda maslahat ishlarini olib boradi hamda profilaktik tadbirlarni rejalashtirib, ularning izchil amalga oshirilishini muvofiqlashtiradi. Biroq ushbu faoliyat faqat psixologning vazifasi emas. Unda sinf rahbari, fan o‘qituvchilari, ijtimoiy pedagog, tibbiyot xodimi, mahalla faollari va ota-onalar ham faol ishtirok etishlari lozim. Aynan multidissiplinar yondashuv profilaktik tadbirlarning samaradorligini oshiradi. **Psixoprofilaktika jarayonida** turli metod va shakllardan kompleks foydalaniladi. Jumladan, kuzatish, individual va guruh suhbatlari, anketa, psixologik treninglar, rolli o‘yinlar, art-terapiya elementlari, relaksatsiya mashqlari, kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan treninglar, nizolarni konstruktiv hal etish mashg‘ulotlari, sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qiluvchi seminarlar hamda davra suhbatlari samarali vositalar hisoblanadi. Shuningdek, ota-onalar uchun psixologik ma’ruzalar, tarbiyaviy seminarlar va maslahatlar tashkil etish orqali oilaning tarbiyaviy salohiyatini rivojlantirish mumkin. Psixoprofilaktikaning muhim yo‘nalishlaridan biri ta’lim muassasasida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishdir. Maktab jamoasida o‘zaro hurmat, hamkorlik, bag‘rikenglik va xavfsizlik tamoyillariga asoslangan muhit bolalarning ruhiy salomatligini mustahkamlaydi. Bulling, kamsitish, zo‘ravonlik va ijtimoiy ajralish holatlarining oldini olish ham profilaktik faoliyatning muhim vazifalaridan biridir. Shu maqsadda sinf jamoasini jipslashtirishga qaratilgan treninglar, ijtimoiy loyihalar va jamoaviy tadbirlarni muntazam tashkil etish tavsiya etiladi.

Oilada olib boriladigan psixoprofilaktik ishlar ham muhim ahamiyatga ega. Ota-onalarga yosh davrlari psixologiyasi, samarali muloqot, nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish, bolani rag‘batlantirish va qo‘llab-quvvatlash usullari bo‘yicha tavsiyalar beriladi. Shuningdek, oilada sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish, zo‘ravonlikning oldini olish, ota-onalik mas’uliyatini kuchaytirish hamda farzand tarbiyasida samarali metodlardan foydalanish bo‘yicha ma’rifiy ishlar olib boriladi. Psixoprofilaktika jarayonining samaradorligi muntazam monitoring va baholash orqali aniqlanadi. Monitoring davomida bolaning emotsional holati, maktabga moslashuvi, o‘quv motivatsiyasi, ijtimoiy faolligi, oiladagi munosabatlari va xulq-atvoridagi o‘zgarishlar tizimli ravishda kuzatiladi. Olingan natijalar asosida profilaktik dasturlarga zarur o‘zgartirishlar kiritiladi. Bu esa yordamning uzluksizligi va samaradorligini ta’minlaydi.

Psixoprofilaktika og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni qo‘llab-quvvatlash tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. U bolalarda psixologik muammolar va ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklarning oldini olish, ruhiy salomatlikni mustahkamlash, sog‘lom oilaviy va ta’lim muhitini yaratish hamda shaxsning har tomonlama barkamol rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni ta’minlashga xizmat qiladi.

Ilmiy asoslangan va tizimli tashkil etilgan psixoprofilaktik faoliyat nafaqat mavjud muammolarni kamaytiradi, balki kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavf omillarini ham sezilarli darajada oldini olish imkonini beradi.

1. Psixodiagnostika

Psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash tizimida psixodiagnostika muhim ilmiy-amaliy yo‘nalishlardan biri sanaladi. Ayniqsa, og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan hamda ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar farzandlari bilan ishlashda psixodiagnostika bolaning individual xususiyatlarini, emotsional holatini, xulq-atvorini, ijtimoiy moslashuv darajasini, shuningdek, rivojlanishiga ta’sir etayotgan xavf va himoya omillarini aniqlashning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi. Psixodiagnostik tadqiqotlar natijalari individual psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash rejasini ishlab chiqish, yordamning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash hamda amalga oshirilayotgan ishlarning natijadorligini baholash uchun ilmiy asos vazifasini bajaradi.

Psixodiagnostika – psixologik metod va metodikalar yordamida shaxsning psixik rivojlanish darajasi, individual-psixologik xususiyatlari, emotsional holati, motivatsiyasi, intellektual salohiyati, kommunikativ qobiliyatlari hamda xulq-atvorining o‘ziga xos jihatlarini aniqlash va baholash jarayonidir. Zamonaviy psixologiya nuqtayi nazaridan diagnostika faqat mavjud muammolarni aniqlash bilan chegaralanmaydi. U bolaning ichki imkoniyatlari, ijobiy sifatlari va rivojlanish salohiyatini baholashni ham nazarda tutadi hamda kompleks yondashuv tamoyiliga tayanadi.

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar bilan ishlashda psixodiagnostikaning asosiy maqsadi bolaning psixologik holatini har tomonlama o‘rganish, uning rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatayotgan omillarni aniqlash hamda psixologik-pedagogik yordamning eng samarali shakllarini belgilashdan iborat. Diagnostika natijalari asosida bolaning individual ehtiyojlari, mavjud muammolari va rivojlanish imkoniyatlari aniqlanadi. Bu esa individual yordam dasturini ilmiy asoslangan holda ishlab chiqish imkonini beradi.

Psixodiagnostikaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: bolaning psixik rivojlanish darajasini baholash; emotsional holatini aniqlash; shaxsiy xususiyatlari va temperamentini o‘rganish; kommunikativ ko‘nikmalarini tahlil qilish; ijtimoiy moslashuv darajasini baholash; o‘quv motivatsiyasi hamda bilish jarayonlarini o‘rganish; oilaviy muhitning psixologik ta’sirini aniqlash; xavf va himoya omillarini baholash, shuningdek, individual yordam rejasini ishlab chiqish uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlarni yig‘ish.

Psixodiagnostika jarayoni ilmiy tamoyillarga asoslanishi zarur. Birinchi navbatda, **xolislik tamoyili** muhim hisoblanadi. Mutaxassis bolaning shaxsiga nisbatan subyektiv munosabat bildirmasdan, faqat ilmiy dalillar va ishonchli ma’lumotlarga tayanishi lozim. Ikkinchi tamoyil – **komplekslik**, ya’ni bolaning psixologik, pedagogik, ijtimoiy va oilaviy holatini birgalikda baholashdir. Uchinchi tamoyil – **individual yondashuv** bo‘lib, unda bolaning yoshi, jinsi, rivojlanish darajasi, madaniy muhiti va shaxsiy xususiyatlari hisobga olinadi. To‘rtinchi tamoyil – **maxfiylik** bo‘lib, diagnostika natijalari faqat bolaning manfaatlarini ko‘zlagan holda va belgilangan tartibda foydalaniladi.

Psixodiagnostika bir necha bosqichlarda amalga oshiriladi. Dastlabki bosqichda muammoni aniqlash va diagnostikaning maqsadi belgilanadi. Keyingi bosqichda zarur metod va metodikalar tanlanadi. Shundan so‘ng diagnostik tadqiqot o‘tkazilib, olingan natijalar tahlil qilinadi va talqin etiladi. Yakuniy bosqichda esa psixologik xulosa tayyorlanadi hamda individual psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi. Psixodiagnostik tadqiqotlarda turli metodlardan foydalaniladi.

Kuzatish metodi bolaning tabiiy sharoitdagi xulq-atvori, tengdoshlari va kattalar bilan muloqoti, emotsional reaksiyalari hamda faoliyatini o‘rganishga imkon beradi. Ushbu metodning afzalligi shundaki, bola sun’iy vaziyatga tushmaydi va o‘zini tabiiy tutadi.

Suhbat metodi diagnostikaning muhim vositalaridan biridir. Individual yoki oilaviy suhbat davomida bolaning hissiy kechinmalari, oilaviy munosabatlari, qiziqishlari, qo‘rquvlari, orzu va maqsadlari haqida muhim ma’lumotlar olinadi. Suhbat samimiy va ishonchli muhitda olib borilishi, psixolog faol tinglash va empatiya tamoyillariga amal qilishi zarur.

Anketa va so‘rovnomalar qisqa vaqt ichida katta hajmdagi ma’lumotlarni yig‘ish imkonini beradi. Ular ota-onalar, pedagoglar va bolalar uchun alohida shakllarda qo‘llanilishi mumkin. So‘rovnomalar orqali oilaviy muhit, tarbiya uslubi, o‘quv motivatsiyasi, ijtimoiy moslashuv va boshqa ko‘rsatkichlar baholanadi.

Psixologik testlar diagnostikaning eng ishonchli usullaridan biridir. Bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda xavotir darajasi, o‘zini baholash, agressivlik, depressiv holatlar, emotsional barqarorlik, kommunikativ qobiliyat va shaxs xususiyatlarini aniqlovchi standartlashtirilgan metodikalardan foydalaniladi. Testlarni tanlashda ularning validligi, ishonchliligi va madaniy mosligi e’tiborga olinishi zarur.

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni baholashda **proyektiv metodlar** ham keng qo‘llaniladi. «Oila rasmi», «Mavjud bo‘lmagan hayvon», «Uy–Daraxt–Odam», «Tugallanmagan gaplar» kabi metodlar bolaning ichki kechinmalari, oilaga munosabati, qo‘rquvlari, ehtiyojlari va emotsional holatini bilvosita aniqlash imkonini

beradi. Ayniqsa, kichik yoshdagi bolalar bilan ishlashda proyektiv metodlarning diagnostik ahamiyati katta. Psixodiagnostik tadqiqot faqat bolani tekshirish bilan cheklanmaydi. Zarur hollarda ota-onalar, sinf rahbari, fan o‘qituvchilari va boshqa mutaxassislarning fikrlari ham o‘rganiladi. Turli manbalardan olingan ma’lumotlarni o‘zaro taqqoslash diagnostikaning aniqligini oshiradi hamda xulosalarning ishonchliligini ta’minlaydi.

Diagnostika yakunida psixolog **psixologik xulosa** tayyorlaydi. Unda bolaning umumiy psixologik tavsifi, aniqlangan muammolar, xavf omillari, himoya omillari, kuchli tomonlari va individual rivojlanish imkoniyatlari bayon etiladi. Shuningdek, psixologik-pedagogik yordam bo‘yicha amaliy tavsiyalar ham ishlab chiqiladi. Mazkur xulosa individual qo‘llab-quvvatlash rejasining asosini tashkil etadi.

Psixodiagnostika natijalarining samaradorligi ularning amaliyotda to‘g‘ri qo‘llanilishiga bog‘liq. Diagnostika natijalari asosida psixoprofilaktik, psixokorreksion, maslahat va reabilitatsiya ishlari rejalashtiriladi. Shu bilan birga, bolaning rivojlanishi muntazam monitoring qilinadi va zarurat tug‘ilganda qayta diagnostika o‘tkaziladi. Bu bolaning holatidagi o‘zgarishlarni kuzatish hamda yordam strategiyasini takomillashtirish imkonini beradi. Xulosa qilib aytganda, psixodiagnostika og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni qo‘llab-quvvatlash tizimining ilmiy asosini tashkil etadi. U bolaning psixologik holatini chuqur o‘rganish, xavf va himoya omillarini aniqlash, individual ehtiyojlarini baholash hamda samarali psixologik-pedagogik yordamni tashkil etishga xizmat qiladi. Ilmiy asoslangan diagnostika nafaqat mavjud muammolarni aniqlash, balki bolaning ijobiy salohiyatini rivojlantirish va uning barkamol shaxs sifatida shakllanishiga ko‘maklashuvchi muhim omildir.

2. Psixologik maslahat

Psixologik maslahat (psixologik konsultatsiya) og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan hamda ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar farzandlarini psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash tizimining asosiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur faoliyat bolaning psixologik muammolarini o‘z vaqtida aniqlash, ularning kelib chiqish sabablarini tahlil qilish, mavjud qiyinchiliklarni bartaraf etishning samarali usullarini belgilash hamda bolaning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan. Psixologik maslahat faqat bola uchun emas, balki uning ota-onalari, pedagoglari va tarbiya jarayonida ishtirok etayotgan boshqa shaxslar uchun ham muhim amaliy yordam shakli hisoblanadi.

Zamonaviy psixologiya nuqtayi nazaridan psixologik maslahat shaxsning psixologik salomatligini saqlash va mustahkamlash, hayotiy muammolarni konstruktiv yo‘l bilan hal etishga ko‘maklashish, shaxsning ichki imkoniyatlarini faollashtirish

hamda mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan professional faoliyat sifatida e’tirof etiladi.

Mazkur jarayon psixolog va mijoz o‘rtasidagi ishonchli hamkorlikka asoslanadi hamda maslahat oluvchining shaxsiy qadr-qimmatini hurmat qilish tamoyiliga tayanadi.

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar bilan ishlashda psixologik maslahatning asosiy maqsadi bolaning ruhiy holatini barqarorlashtirish, emotsional zo‘riqishni kamaytirish, oilaviy va ijtimoiy munosabatlarni yaxshilash, shaxsiy rivojlanishiga to‘sqinlik qilayotgan omillarni aniqlash va ularni bartaraf etishga ko‘maklashishdan iborat. Shu bilan birga, maslahat jarayoni bolaning ichki imkoniyatlarini rivojlantirish, o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlash va hayotiy qiyinchiliklarni yengib o‘tish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Psixologik maslahatning asosiy vazifalari bolaning muammolarini aniqlash, ularning kelib chiqish sabablarini tahlil qilish, psixologik yordam strategiyasini ishlab chiqish, shaxsiy resurslarni faollashtirish, ijobiy xulq-atvorni shakllantirish hamda ota-onalar va pedagoglarning psixologik kompetensiyalarini rivojlantirishdan iborat. Bundan tashqari, maslahat jarayonida bolada uchrayotgan xavotir, qo‘rquv, tushkunlik, tajovuzkorlik, o‘ziga ishonchsizlik, ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar va kommunikativ muammolarni kamaytirishga alohida e’tibor qaratiladi.

Psixologik maslahat bir qator ilmiy tamoyillarga asoslanadi. Eng avvalo, **insonparvarlik tamoyili** muhim ahamiyatga ega bo‘lib, unda har bir bolaning shaxsiy qadr-qimmati hurmat qilinadi, uning fikri va his-tuyg‘ulariga e’tibor bilan yondashiladi. **Maxfiylik tamoyili** maslahat jarayonida olingan ma’lumotlarning sir saqlanishini ta’minlaydi. **Individual yondashuv tamoyili** har bir bolaning yosh, psixologik, oilaviy va ijtimoiy xususiyatlarini hisobga olishni nazarda tutadi. **Ixtiyoriylik tamoyili** esa maslahat jarayonida bolaning va uning ota-onasining roziligini ta’minlashga xizmat qiladi. Shuningdek, **ilmiylik**, **xolislik**, **uzluksizlik** va **hamkorlik** tamoyillari ham psixologik maslahatning muhim metodologik asoslarini tashkil etadi.

Psixologik maslahat jarayoni odatda bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqich – **dastlabki uchrashuv va ishonchli munosabatlarni shakllantirish** bosqichidir. Mazkur bosqichda psixolog bola yoki uning ota-onasi bilan tanishadi, maslahatning maqsadi va tartibini tushuntiradi hamda ochiq va samimiy muloqot uchun qulay psixologik muhit yaratadi. Aynan ushbu bosqich keyingi ishlarning muvaffaqiyatini belgilovchi muhim omillardan biridir.

Ikkinchi bosqich – **muammoni aniqlash va tahlil qilish** bosqichi hisoblanadi. Psixolog suhbat, kuzatish, psixodiagnostik metodlar va boshqa usullar orqali bolaning emotsional holati, oilaviy vaziyati, maktabdagi faoliyati, tengdoshlari bilan

munosabatlari hamda muammoning kelib chiqish omillarini o‘rganadi. Zarurat tug‘ilganda ota-onalar, pedagoglar yoki boshqa mutaxassislarning fikri ham inobatga olinadi.

Uchinchi bosqich – **muammoni hal etish strategiyasini ishlab chiqish** bosqichidir. Bu bosqichda psixolog va maslahat oluvchi birgalikda mavjud muammoni bartaraf etish yo‘llarini muhokama qiladilar. Muqobil yechimlar tahlil qilinadi, bolaning imkoniyatlari va resurslari hisobga olinadi hamda eng maqbul harakat rejasi belgilanadi. Psixolog tayyor yechimni majburan taklif etmaydi, balki bolaning yoki ota-onaning mustaqil qaror qabul qilishiga ko‘maklashadi.

To‘rtinchi bosqich – **tavsiyalarni amalga oshirish va monitoring** bosqichidir. Psixolog tomonidan berilgan tavsiyalar amaliyotga tatbiq etiladi, bolaning holatidagi o‘zgarishlar kuzatiladi va zarurat tug‘ilganda qo‘shimcha maslahatlar tashkil etiladi. Monitoring yordamida maslahatning samaradorligi baholanadi va keyingi ish yo‘nalishlari aniqlashtiriladi.

Psixologik maslahatni tashkil etishda faol tinglash alohida ahamiyatga ega. Faol tinglash psixologning mijoz fikrlarini diqqat bilan eshitishi, his-tuyg‘ularini tushunishga intilishi va samimiy munosabat bildirishini anglatadi. Empatiya, refleksiya, aniqlashtiruvchi savollar, umumlashtirish va qo‘llab-quvvatlovchi fikrlar faol tinglashning asosiy elementlari hisoblanadi. Aynan ushbu ko‘nikmalar bolaning psixologga nisbatan ishonchini oshiradi hamda maslahat jarayonining samaradorligini ta’minlaydi.

Psixologik maslahat jarayonida psixolog etik me’yorlarga qat’iy amal qilishi zarur. Bolaning shaxsiy hayotiga hurmat bilan yondashish, uning manfaatlarini ustuvor qo‘yish, diskriminatsiyaga yo‘l qo‘ymaslik, kasbiy kompetensiya doirasida faoliyat yuritish va maxfiylikni ta’minlash psixologik maslahatning ajralmas talablari hisoblanadi. Shu bilan birga, psixolog bola manfaatlariga xavf tug‘diruvchi holatlar aniqlanganda amaldagi qonunchilik asosida tegishli tashkilotlar bilan hamkorlik qilishi lozim.

2-jadval

OG‘IR HAYOTIY VAZIYATGA TUSHIB QOLGAN VA IJTIMOIY XAVFLI HOLATDA BO‘LGAN OILALAR FARZANDLARI BILAN ISHLASH ALGORITMI

(amaliy dastur)

Bosqich	Amalga oshiriladigan ishlar	Asosiy metod va vositalar	Mas'ul mutaxassislar	Amalga oshirish muddati	Kutilayotgan natija
1-bosqich. Bolani aniqlash	Xavf guruhiga mansub oilalar va bolalarni aniqlash,	Kuzatish, suhbat, sinf rahbari ma'lumotlari, mahalla	Psixolog, pedagog, sinf rahbari, mahalla raisi	Muammo aniqlangandan so‘ng darhol	Xavf guruhiga kiruvchi bola aniqlanadi

	murojaatlarni qabul qilish	ma'lumotlari, uyga tashrif			
2-bosqich. Dastlabki baholash	Bola va oilaning hayotiy vaziyatini baholash	Suhbat, anketa, kuzatish, hujjatlar tahlili	Psixolog, pedagog	1–3 kun	Dastlabki xavf darajasi aniqlanadi
3-bosqich. Kompleks diagnostika	Psixologik, pedagogik va ijtimoiy diagnostika o‘tkazish	Psixologik testlar, kuzatish, intervyu, pedagogik tavsifnoma	Psixolog, pedagog, tibbiyot xodimi	1 hafta	Bolaning individual ehtiyojlari aniqlanadi
4-bosqich. Oilani o‘rganish	Oilaning ijtimoiy, iqtisodiy va psixologik holatini o‘rganish	Uyga tashrif, intervyu, ijtimoiy pasport, kuzatish	pedagog, psixolog, mahalla	1 hafta	Oilaning muammolari va resurslari aniqlanadi
5-bosqich. Xavf darajasini baholash	Xavf omillarini tahlil qilish va toifalash	Risk indikatorlari, ekspert baholash	Mutaxassislar guruhi	Diagnostikadan so‘ng	Past, o‘rta yoki yuqori xavf darajasi belgilanadi
6-bosqich. Individual yordam rejasini ishlab chiqish	Individual psixologik-pedagogik marshrutni tuzish	SMART maqsadlari, individual reja	Psixolog, pedagog, sinf rahbari	3 kun	Individual qo‘llab-quvvatlash rejasi ishlab chiqiladi
7-bosqich. Psixologik yordam	Individual va guruh mashg‘ulotlari, maslahatlar	Psixologik trening, art-terapiya, o‘yin terapiyasi, relaksatsiya	Psixolog	1–6 oy	Emotsional holat yaxshilanadi
8-bosqich. Pedagogik yordam	O‘quv faoliyatini qo‘llab-quvvatlash	Individual ta'lim, qo‘shimcha darslar, motivatsion suhbatlar	O‘qituvchi, sinf rahbari	O‘quv yili davomida	O‘zlashtirish va davomat yaxshilanadi
9-bosqich. Ota-onalar bilan ishlash	Tarbiyaviy maslahat va treninglar	Konsultatsiya, seminar, trening, uyga tashrif	Psixolog, pedagog	Har oy	Oilaviy munosabatlar yaxshilanadi
10-bosqich. Ijtimoiy yordam	Moddiy va ijtimoiy xizmatlarga yo‘naltirish	Mahalla, davlat va nodavlat tashkilotlari bilan hamkorlik	pedagog, mahalla	Zaruratga ko‘ra	Oilaning ijtimoiy holati yaxshilanadi
11-bosqich. Huquqiy himoya	Bolaning huquqlarini himoya qilish	Huquqiy maslahat, tegishli tashkilotlarga murojaat	Vasiylik organi, IIB, yurist	Zaruratga ko‘ra	Bola huquqlari himoya qilinadi
12-bosqich. Monitoring	Individual reja bajarilishini kuzatish	Kuzatish, qayta diagnostika, suhbat	Psixolog, sinf rahbari	Har oy	Natijalar muntazam baholanadi
13-bosqich. Yakuniy baholash	Amalga oshirilgan ishlar samaradorligini tahlil qilish	Diagnostika, taqqoslash, ekspert xulosasi	Mutaxassislar guruhi	6 oy yoki 1 yil yakunida	Yordam natijalari baholanadi
14-bosqich. Reabilitatsiya va kuzatuv	Zarurat bo‘lsa qo‘shimcha reabilitatsiya yoki profilaktik kuzatuv	Individual dastur, psixologik kuzatuv	Psixolog, pedagog	Doimiy	Barqaror ijobiy natijalar saqlab qolinadi

Izoh: *Yuqoridagi algoritm og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan va ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar farzandlari bilan ishlashning izchil va kompleks tizimini ifodalaydi. Algoritm bolani o‘z vaqtida aniqlash, uning psixologik, pedagogik va ijtimoiy holatini baholash, individual yordam*

rejasini ishlab chiqish hamda psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash choralarini amalga oshirish bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Shuningdek, unda mutaxassislar hamkorligi, ota-onalar bilan ishlash, monitoring va yakuniy baholash jarayonlari ketma-ketlikda yoritilgan. Mazkur algoritm bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ularning sog‘lom rivojlanishini ta'minlash hamda og‘ir hayotiy vaziyatlarning salbiy oqibatlarini kamaytirishga xizmat qiluvchi amaliy yo‘riqnoma sifatida qo‘llanilishi mumkin.

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan va ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar farzandlari bilan ishlash algoritmi bolalarni o‘z vaqtida aniqlash, ularning ehtiyojlarini kompleks baholash va individual psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlashni tashkil etishga xizmat qiluvchi tizimli yondashuv hisoblanadi. Mazkur algoritm bolaning manfaatlarini ustuvor qo‘yish, xavf omillarini erta aniqlash, mavjud resurslarni safarbar etish hamda mutaxassislararo hamkorlikni ta’minlash tamoyillariga asoslanadi.

Algoritmning izchil va tizimli amalga oshirilishi bolaning psixologik holatini barqarorlashtirish, uning ta’lim jarayoniga muvaffaqiyatli moslashuvini ta’minlash, oiladagi ijtimoiy-psixologik muhitni sog‘lomlashtirish hamda salbiy xulq-atvor shakllarining oldini olishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, psixolog, ijtimoiy pedagog, sinf rahbari, tibbiyot xodimi, mahalla hamda boshqa mas’ul tashkilotlar o‘rtasidagi samarali hamkorlik ko‘rsatilayotgan yordamning uzluksizligi va amaliy samaradorligini ta’minlaydi.

Individual yondashuv asosida ishlab chiqilgan qo‘llab-quvvatlash rejasi, muntazam monitoring va qayta baholash ishlari har bir bolaning rivojlanish dinamikasini kuzatish hamda zarurat tug‘ilganda yordam choralarini o‘z vaqtida takomillashtirish imkonini beradi. Natijada bolalarning huquq va qonuniy manfaatlari ishonchli himoya qilinadi, ularning ijtimoiy moslashuvi, psixologik farovonligi va har tomonlama barkamol rivojlanishi uchun qulay sharoitlar yaratiladi. Demak, og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan va ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar farzandlari bilan ishlash algoritmini amaliyotga tizimli joriy etish profilaktik faoliyat natijadorligini oshirish, bolalar farovonligini ta’minlash hamda ijtimoiy himoya tizimini yanada rivojlantirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

3-Reja. Mutaxassislararo hamkorlik va oilalarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning samarali mexanizmlari

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan hamda ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar farzandlari bilan ishlash ko‘p qirrali va kompleks yondashuvni talab etadigan jarayon hisoblanadi. Bunday oilalarda uchraydigan muammolar faqat psixologik yoki pedagogik omillar bilan cheklanmay, balki ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy hamda ayrim hollarda tibbiy omillar bilan ham uzviy bog‘liq bo‘ladi. Shu bois bitta mutaxassis

faoliyati orqali kutilgan natijaga erishish murakkab hisoblanadi. Bolaning manfaatlarini to‘liq ta’minlash va oilada mavjud muammolarni samarali bartaraf etish uchun turli soha mutaxassislarining o‘zaro hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Mutaxassislararo hamkorlik – bolaning huquq va manfaatlarini himoya qilish, uning sog‘lom rivojlanishini ta’minlash hamda oilani kompleks qo‘llab-quvvatlash maqsadida psixolog, ijtimoiy pedagog, sinf rahbari, fan o‘qituvchilari, maktab ma’muriyati, tibbiyot xodimlari, mahalla fuqarolar yig‘ini, vasiylik va homiylik organlari, ichki ishlar organlari hamda boshqa mutasaddi tashkilotlarning o‘zaro muvofiqlashtirilgan faoliyatidir. Mazkur hamkorlik har bir mutaxassisning kasbiy vakolati va mas’uliyatiga tayangan holda yagona maqsad bolaning farovonligi va xavfsizligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Mutaxassislararo hamkorlikning asosiy maqsadi bolaga va uning oilasiga ko‘rsatilayotgan xizmatlarning uzluksizligi, tizimliligi va samaradorligini ta’minlashdir. Hamkorlik jarayonida har bir mutaxassis o‘z sohasi doirasida muammoni tahlil qiladi, mavjud resurslarni aniqlaydi, zarur yordam choralarini belgilaydi hamda boshqa mutaxassislar bilan axborot almashadi. Natijada bolaga ko‘rsatiladigan yordam kompleks xarakter kasb etadi. Psixolog mutaxassislararo hamkorlik tizimida bolaning emotsional holatini, shaxsiy xususiyatlarini, xulq-atvoridagi o‘zgarishlarni va psixologik ehtiyojlarini baholaydi. Psixolog psixodiagnostika, psixologik maslahat, psixokorreksiya va psixoprofilaktika ishlarini olib boradi hamda individual qo‘llab-quvvatlash rejasini ishlab chiqishda faol ishtirok etadi. Shuningdek, ota-onalar va pedagoglarga psixologik tavsiyalar beradi. Ijtimoiy pedagog oilaning ijtimoiy holatini o‘rganadi, yashash sharoitlarini baholaydi, moddiy va ijtimoiy ehtiyojlarini aniqlaydi hamda oilani mavjud davlat va nodavlat ijtimoiy xizmatlariga yo‘naltiradi. U mahalla, ijtimoiy himoya organlari va ta’lim muassasasi o‘rtasidagi hamkorlikni tashkil etishda muhim vositachi vazifasini bajaradi. Sinf rahbari va fan o‘qituvchilari bolaning ta’lim jarayonidagi ishtiroki, o‘zlashtirishi, davomat ko‘rsatkichlari, tengdoshlari bilan munosabatlari va xulq-atvoridagi o‘zgarishlarni muntazam kuzatib boradilar. Ular o‘z kuzatuvlari asosida psixolog va ijtimoiy pedagogni zarur ma’lumotlar bilan ta’minlaydilar hamda individual ta’limiy yondashuvni amalga oshiradilar. Tibbiyot xodimlari bolaning jismoniy va ruhiy salomatligini baholaydi, sog‘lig‘iga oid xavf omillarini aniqlaydi va zarurat tug‘ilganda tegishli davolash yoki reabilitatsiya xizmatlariga yo‘naltiradi. Ayrim hollarda nevrolog, psixiatr, logoped yoki boshqa tor mutaxassislarning xulosalari ham kompleks baholashning muhim qismi hisoblanadi. Mahalla fuqarolar yig‘ini va boshqa mahalliy hamjamiyat institutlari oilaning ijtimoiy muhitini yaxshilash, moddiy yordam ko‘rsatish, ijtimoiy xizmatlarga yo‘naltirish va profilaktik ishlarni tashkil etishda faol ishtirok etadi. Mahalla orqali oilaning mavjud imkoniyatlari va muammolari

to‘g‘risida qo‘shimcha ma’lumotlar olinadi hamda zarurat tug‘ilganda homiylik va xayriya yordamlari tashkil etiladi.

Oilalarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning samarali mexanizmlaridan biri **kompleks ehtiyojlarni baholash** hisoblanadi. Ushbu mexanizm orqali oilaning moddiy, psixologik, pedagogik, tibbiy va huquqiy ehtiyojlari birgalikda o‘rganiladi. Baholash natijalariga ko‘ra oilaning ustuvor muammolari belgilanadi va individual yordam rejasi ishlab chiqiladi. Bu yondashuv resurslardan oqilona foydalanish hamda ko‘rsatilayotgan xizmatlarning manzilliligini ta’minlaydi.

Yana bir muhim mexanizm “individual qo‘llab-quvvatlash marshruti”ni ishlab chiqishdir. Ushbu hujjatda bolaning ehtiyojlari, amalga oshiriladigan tadbirlar, mas’ul mutaxassislar, bajarish muddatlari va kutilayotgan natijalar aniq belgilanadi. Individual marshrut barcha mutaxassislarning faoliyatini yagona maqsad sari yo‘naltiradi va yordam jarayonining uzluksizligini ta’minlaydi.

Mutaxassislararo hamkorlik samaradorligini ta’minlashda muntazam ravishda o‘tkaziladigan konsiliumlar va ishchi guruh yig‘ilishlari muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur yig‘ilishlarda bolaning joriy holati atroflicha muhokama qilinadi, amalga oshirilgan ishlar natijalari tahlil etiladi, kelgusidagi ustuvor vazifalar belgilanadi hamda zarurat tug‘ilganda individual yordam rejasiga tegishli o‘zgartirishlar kiritiladi. Bunday tizimli yondashuv mutaxassislarga tezkor, asosli va samarali qarorlar qabul qilish imkonini yaratadi. Oilalarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning muhim mexanizmlaridan yana biri ota-onalarning psixologik-pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirishdan iborat. Shu maqsadda ular uchun seminarlar, treninglar, psixologik maslahatlar va turli ma’rifiy tadbirlar tashkil etilib, farzand tarbiyasiga oid bilim, ko‘nikma va malakalari takomillashtiriladi. Natijada oiladagi psixologik muhit sog‘lomlashadi hamda bolaning har tomonlama rivojlanishi uchun qulay sharoit shakllanadi.

Hozirgi zamon yondashuvlarida idoralararo hamkorlik alohida o‘rin egallaydi. Ta’lim, sog‘liqni saqlash, ijtimoiy himoya, huquqni muhofaza qiluvchi organlar hamda fuqarolik jamiyati institutlarining o‘zaro hamkorligi bolalarni kompleks qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. Axborot almashinuvi, yagona harakat rejasini ishlab chiqish va mas’uliyatni aniq taqsimlash ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatini oshirishga xizmat qiladi. Mutaxassislararo hamkorlikni tashkil etishda maxfiylik, qonuniylik, insonparvarlik, bolalar manfaatlarining ustuvorligi, tenglik, uzluksizlik va kompleks yondashuv tamoyillariga qat’iy rioya etilishi lozim. Mazkur tamoyillarga amal qilinishi mutaxassislar faoliyatining samaradorligini oshirish bilan birga, bolalarning huquq va qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilishga imkon beradi. Mutaxassislararo hamkorlik hamda oilalarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimining natijadorligi muntazam monitoring va baholash ishlari orqali aniqlanadi.

Monitoring davomida bolaning psixologik holati, ta’limdagi yutuqlari, oilaviy munosabatlari, ijtimoiy moslashuv darajasi va individual rejaning bajarilish holati tahlil qilinadi. Olingan natijalarga tayangan holda yordam dasturlari takomillashtiriladi va keyingi faoliyat yo‘nalishlari belgilab olinadi.

Xulosa qilib aytganda, mutaxassislararo hamkorlik hamda oilalarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning samarali mexanizmlari og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni himoya qilish tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Psixolog, ijtimoiy pedagog, pedagoglar, tibbiyot xodimlari, mahalla va boshqa mas’ul tashkilotlarning o‘zaro hamkorligi bolaga ko‘rsatiladigan yordamning kompleksligi, izchilligi va samaradorligini ta’minlaydi. Mazkur yondashuv bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ularning ijtimoiy moslashuvini kuchaytirish, oilaning tarbiyaviy salohiyatini rivojlantirish hamda sog‘lom va xavfsiz rivojlanish muhiti shakllanishiga munosib hissa qo‘shadi.

3-jadval

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan va ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar farzandlari bilan ishlashda qo‘llaniladigan asosiy tushunchalar va ularning mazmuni

Atama	Mazmuni	Amaliy ahamiyati
Xavf guruhiga mansub oilalarni aniqlash	Bolaning jismoniy, ruhiy, axloqiy va ijtimoiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan omillar mavjud oilalarni o‘z vaqtida aniqlash jarayoni. Bu jarayon kuzatish, suhbat, uyga tashrif, murojaatlar va diagnostika natijalari asosida amalga oshiriladi.	Muammolarni erta aniqlash, salbiy oqibatlarning oldini olish va oilani ijtimoiy himoya tizimiga jalb qilish imkonini beradi.
Oila bilan aloqa o‘rnatish	Mutaxassisning ota-onalar yoki qonuniy vakillar bilan o‘zaro ishonch va hamkorlikka asoslangan muloqotni yo‘lga qo‘yish jarayoni.	Oila bilan samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, muammolarni birgalikda hal etish va yordam ko‘rsatish samaradorligini oshiradi.
Oilani o‘rganish	Oilaning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, psixologik muhiti, tarbiya uslubi, yashash sharoiti va bola rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillarni kompleks tahlil qilish jarayoni.	Oilaning ehtiyojlari va mavjud resurslarini aniqlash hamda individual yordam rejasini ishlab chiqishga asos yaratadi.
Xavf guruhiga mansub oilalar reestrini shakllantirish	Xavf guruhiga kiruvchi oilalar va ularning farzandlari haqidagi ma'lumotlarni tizimli ravishda yig‘ish, ro‘yxatga olish va muntazam yangilab borish jarayoni.	Oilalar bilan olib borilayotgan ishlarni rejalashtirish, monitoring qilish va idoralararo hamkorlikni tashkil etishda muhim axborot bazasi vazifasini bajaradi.
Individual psixologik-pedagogik qo‘llab-	Har bir bolaning ehtiyojlari, muammolari va rivojlanish imkoniyatlarini hisobga olgan holda	Bolaga manzilli va tizimli yordam ko‘rsatish, mutaxassislar faoliyatini

quvvatlash (individual marshrut)	ishlab chiqiladigan kompleks yordam rejasi. Unda maqsadlar, vazifalar, tadbirlar, muddatlar, mas'ullar va kutilayotgan natijalar belgilanadi.	muvofiqlashtirish hamda yordam samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.
Psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash	Bolaning psixologik farovonligini ta'minlash, ta'lim jarayoniga moslashuvini yaxshilash va ijtimoiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan kompleks psixologik, pedagogik va ijtimoiy xizmatlar tizimi.	Bolaning shaxsiy rivojlanishini ta'minlaydi, xavf omillarini kamaytiradi va sog‘lom ijtimoiylashuvga yordam beradi.
Psixoprofilaktika	Psixologik muammolar, xulq-atvor buzilishlari va ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklarning oldini olishga qaratilgan profilaktik tadbirlar tizimi.	Salbiy holatlarning yuzaga kelishini oldini oladi, ruhiy salomatlikni mustahkamlaydi va himoya omillarini kuchaytiradi.
Psixodiagnostika	Psixologik metod va metodikalar yordamida bolaning shaxsiy xususiyatlari, emotsional holati, rivojlanish darajasi va muammolarini aniqlash hamda baholash jarayoni.	Individual yordam rejasini ishlab chiqish uchun ilmiy asos yaratadi va psixologik yordamning yo‘nalishlarini belgilaydi.
Psixologik maslahat	Bola, ota-ona yoki pedagoglarga mavjud psixologik muammolarni hal etish bo‘yicha professional tavsiyalar va amaliy yordam ko‘rsatish jarayoni.	Muammolarni konstruktiv hal qilishga, oilaviy munosabatlarni yaxshilashga va psixologik savodxonlikni oshirishga yordam beradi.
Psixokorreksiya	Bolaning emotsional, xulq-atvor va shaxsiy rivojlanishidagi salbiy holatlarni maxsus psixologik metodlar yordamida tuzatishga qaratilgan maqsadli faoliyat.	Xulq-atvorni ijobiy tomonga o‘zgartiradi, emotsional barqarorlikni tiklaydi va ijtimoiy moslashuvni yaxshilaydi.
Psixologik qo‘llab-quvvatlash	Bolaga qiyin hayotiy vaziyatlarda emotsional, motivatsion va ijtimoiy yordam ko‘rsatish, uning ichki resurslarini faollashtirishga qaratilgan uzluksiz jarayon.	Bolaning stressga chidamliligini oshiradi, o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi va psixologik farovonligini ta'minlaydi.
Psixologik reabilitatsiya	Ruhiy jarohat yoki og‘ir hayotiy vaziyat ta'sirida buzilgan psixologik holatni tiklash va shaxsning normal hayot faoliyatiga qaytishini ta'minlashga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar.	Bolaning ruhiy salomatligini tiklaydi, ijtimoiy moslashuvini yaxshilaydi va hayot sifatini oshiradi.
Psixologik ta'lim va ma'rifat ishlari	Ota-onalar, pedagoglar va bolalar o‘rtasida psixologik bilimlarni targ‘ib qilish, psixologik madaniyat va sog‘lom turmush ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan ma'rifiy faoliyat.	Psixologik savodxonlikni oshiradi, profilaktik ishlar samaradorligini kuchaytiradi va oilada hamda ta'lim muassasasida sog‘lom psixologik muhitni shakllantiradi.

O‘quv topshiriq:

Yuqoridagi mavzudan kelib chiqib atamalar mazmuni va amaliy ahamiyatini shaxsiy tushunchangiz bo‘yicha jadvalda aks ettiring

Atama	Mazmuni	Amaliy ahamiyati
Psixologik maslahat	-	-
Psixokorreksiya	-	-
Xavf guruhiga mansub oilalarni aniqlash	-	-
Psixologik ta'lim va ma'rifat ishlari	-	-
Psixodiagnostika	-	-
Oila bilan aloqa o‘rnatish	-	-
Psixologik reabilitatsiya	-	-
Xavf guruhiga mansub oilalar reestrini shakllantirish	-	-
Psixologik qo‘llab-quvvatlash	-	-
Oilani o‘rganish	-	-
Psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash	-	-
Psixoprofilaktika	-	-
Individual psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash (individual marshrut)	-	-

O‘zini-o‘zi nazorat va muhokama qilish uchun savollar:

1. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan va ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar farzandlari bilan ishlash algoritmining mazmuni va asosiy bosqichlari.
2. Xavf guruhiga mansub oilalarni aniqlash mezonlari va ularni baholashning asosiy usullari.
3. Oila bilan samarali aloqa o‘rnatish hamda oilani kompleks o‘rganishning psixologik-pedagogik xususiyatlari.
4. Xavf guruhiga mansub oilalar reestrini shakllantirishning maqsadi, vazifalari va yuritish tartibi.
5. Individual psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash (individual marshrut) rejasini ishlab chiqish tamoyillari.
6. Psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlashning asosiy yo‘nalishlari va ularning mazmuni.
7. Psixoprofilaktika, psixodiagnostika va psixologik maslahatning bolalarni qo‘llab-quvvatlashdagi o‘rni.
8. Psixokorreksiya, psixologik qo‘llab-quvvatlash va psixologik reabilitatsiyaning asosiy vazifalari.

Test savollari:

№ 1. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan va ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar farzandlari bilan ishlash algoritmining birinchi bosqichi qaysi?

A) Individual yordam rejasini ishlab chiqish

B) Xavf guruhiga mansub oilalarni aniqlash

C) Psixologik reabilitatsiya

D) Psixologik maslahat

№ 2. Individual psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash (individual marshrut) rejasining asosiy maqsadi nima?

A) Barcha bolalar uchun yagona yordam dasturini tuzish

B) Bolaning individual ehtiyojlari va muammolarini hisobga olgan holda manzilli yordam ko‘rsatishni rejalashtirish

C) Ota-onalarni nazorat qilish

D) Pedagogik baholashni amalga oshirish

№ 3. Quyidagilardan qaysi biri psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlashning asosiy yo‘nalishlariga kirmaydi?

A) Psixodiagnostika

B) Psixoprofilaktika

C) Psixologik maslahat

D) Tibbiy nazorat

№ 4. Xavf guruhiga mansub oilalar reestrini shakllantirishning asosiy vazifasi nima?

A) Oilalar haqidagi ma’lumotlarni tizimli ro‘yxatga olish va monitoring qilish

B) Bolalarni boshqa maktabga o‘tkazish

C) Moddiy yordam ajratish

D) Ota-onalarga jarima qo‘llash

№ 5. Mutaxassislararo hamkorlikning asosiy maqsadi nima?

A) Psixolog faoliyatini tashkil etish

B) Turli soha mutaxassislarining hamkorligi orqali bolaga kompleks va samarali yordam ko‘rsatish

C) Hujjatlarni rasmiylashtirish

D) Tibbiy yordam ko‘rsatish

3-MAVZU. OG‘IR HAYOTIY VAZIYAT ALOMATLARI ANIQLANGAN TAQDIRDA AMALGA OSHIRILADIGAN FAOLIYATLAR

Reja:

1. Og‘ir hayotiy vaziyatlarga tushib qolgan o‘quvchi oilasining ijtimoiy pasporti

2. Og‘ir hayotiy vaziyatlarga tushib qolgan bola va uning oilasi yashash sharoiti bo‘yicha xulosa berish

3. Zo‘ravonlikdan jabrlangan yoki unga duch kelishi xavfi mavjud bo‘lgan bolalar uchun shaxsiy rivojlanish xaritasi

Mavzuning qisqacha mazmuni

Mazkur mavzuda og‘ir hayotiy vaziyat alomatlari kuzatilgan bolalar bilan ishlashning tashkiliy hamda amaliy asoslari yoritiladi. Unda bolada yoki uning oilasida mavjud xavf omillarini aniqlash, vaziyatni har tomonlama baholash, dastlabki psixologik-pedagogik yordamni tashkil etish hamda mutaxassislararo hamkorlik asosida individual qo‘llab-quvvatlash choralarini rejalashtirish masalalari bayon qilinadi. Shuningdek, ta’lim muassasasi, oila, mahalla, sog‘liqni saqlash va ijtimoiy himoya tizimi mutaxassislarining o‘zaro hamkorligi, bolani himoya qilish, uning huquq va manfaatlarini ta’minlash, monitoringni tashkil etish hamda keyingi kuzatuv jarayonlari ham yoritiladi. Mavzuni o‘zlashtirish natijasida tinglovchilar og‘ir hayotiy vaziyat alomatlari aniqlanganda amalga oshiriladigan faoliyat algoritmi, psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari hamda amaliy yordamni samarali tashkil etish bo‘yicha zarur bilim, ko‘nikma va amaliy kompetensiyalarga ega bo‘ladilar.

1-Reja. Og‘ir hayotiy vaziyatlarga tushib qolgan o‘quvchi oilasining ijtimoiy kartasi

Bugungi kunda yurtimizda bolalarni ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy, ma'naviy jihatdan himoya qilish bo‘yicha juda ko‘plab ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, mamlakatimizda bolalar huquqlarini himoya qilish bo‘yicha tegishli huquqiy baza shakllangan desak hech mubolag'a bo‘lmaydi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, Oila kodeksi, Fuqarolik kodeksi, Mehnat kodeksi, Jinoyat kodeksi va boshqa bir qator qonun hujjatlarida bolalar huquqlarini himoya qilishga oid normalar o‘z ifodasini topgan. Ma’lumki, bola huquqlari sohasida qonunchilikning asosini O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi tashkil etadi. Unga

muvofiq bolada tug'ilishi bilanoq inson va fuqaroning huquq, erkinliklari vujudga keladi hamda ular davlat tomonidan kafolatlanadi.

Mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlarning zamirida xalq manfaatlari yotadi. Davlatimizda inson huquqlarini ta'minlash borasida ko‘plab normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinib, amaliyotga tatbiq qilinmoqda. Ayniqsa, ayollar va bolalar manfaatini himoya qilish bo‘yicha salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda. Binobarin, Prezident Shavkat Mirziyoevning viloyatlarga qilgan so‘nggi tashriflarida Mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilari bilan uchrashuvi hamda ularga yaratilayotgan sharoitlar bilan yaqindan tanishuvi jamoatchilik tomonidan iliq qabul qilinyapti. Mehribonlik uylari tarbiyalanuvchilari manfaatlarini himoya qilish bo‘yicha amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli ishlar haqida batafsil to‘xtalib o‘tildi. Avvalambor shuni ta'kidlab o‘tishni istardimki, bolaga o‘z ota-onasi tomonidan beriladigan mehr, e'tibor, tarbiyaning o‘rnini hech narsa to‘ldira olmaydi. Afsuski, jamiyatimizda turli sabablarga ko‘ra ota-onasiz va boquvchisiz qolib ketayotgan farzandlar ham bor. Ushbu bolalarga o‘z vaqtida e'tibor qaratilmasa, ularning jamiyatga moslashuviga sharoit yaratilmasa, bu salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, murakkab sharoitga tushib qolgan bolalarni himoya qilish davlatning asosiy ijtimoiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni o‘z vaqtida aniqlash, ularning ehtiyojlarini har tomonlama baholash hamda samarali qo‘llab-quvvatlash choralarini tashkil etishda oila ijtimoiy pasporti muhim diagnostik va tashkiliy hujjat sifatida xizmat qiladi. Ijtimoiy pasport oilaning ijtimoiy-demografik, iqtisodiy, psixologik va pedagogik holatini tizimli ravishda tavsiflaydi hamda mutaxassislarga oiladagi mavjud muammolar, ehtiyojlar va resurslarni aniqlash imkonini beradi. Mazkur hujjat asosida bolaga ko‘rsatiladigan psixologik-pedagogik, ijtimoiy, zarurat tug‘ilganda esa tibbiy va huquqiy yordamning ustuvor yo‘nalishlari belgilanadi. Zamonaviy psixologik-pedagogik yondashuvlarda oila bolaning rivojlanishiga eng kuchli ta’sir ko‘rsatuvchi asosiy ijtimoiy institutlardan biri sifatida qaraladi. Oiladagi psixologik muhit, ota-onalarning tarbiyaviy imkoniyatlari, iqtisodiy barqarorlik, sog‘lom oilaviy munosabatlar hamda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasi bolaning shaxs sifatida kamol topishida muhim o‘rin egallaydi. Shu bois og‘ir hayotiy vaziyat alomatlari kuzatilgan hollarda faqat bolaning o‘zini emas, balki uning oilaviy muhitini ham kompleks tarzda o‘rganish zarur hisoblanadi. Ijtimoiy kartani rasmiylashtirishning asosiy maqsadi oilaning yashash sharoitini kompleks baholash, bola rivojlanishiga salbiy ta’sir etayotgan xavf omillarini aniqlash, oilaning ichki va tashqi imkoniyatlarini belgilash hamda individual qo‘llab-quvvatlash rejasini ishlab chiqish uchun zarur bo‘lgan ishonchli ma’lumotlarni yig‘ishdan iboratdir. Shu bilan birga, ijtimoiy pasport

oilalar bilan olib borilayotgan ishlarni rejalashtirish, monitoring qilish va ko‘rsatilayotgan xizmatlar samaradorligini baholashda ham muhim ahamiyatga ega.

Ijtimoiy pasportni shakllantirish bir necha tamoyillarga asoslanadi. Avvalo, **qonuniylik tamoyili**ga ko‘ra, ma’lumotlarni yig‘ish va ulardan foydalanish amaldagi qonunchilik talablariga muvofiq amalga oshiriladi. **Maxfiylik tamoyili** oilaga oid ma’lumotlarning sir saqlanishini ta’minlaydi. **Obyektivlik tamoyili** turli manbalardan olingan ma’lumotlarni solishtirish va xolis baholashni nazarda tutadi. **Komplekslik tamoyili** esa oilaning ijtimoiy, iqtisodiy, psixologik, pedagogik va sog‘liq bilan bog‘liq jihatlarini birgalikda tahlil qilishni talab etadi.

Ijtimoiy pasport odatda quyidagi asosiy bo‘limlardan tashkil topadi.

Birinchi bo‘limda oilaning **umumiy identifikatsion ma’lumotlari** aks ettiriladi. Unda o‘quvchining familiyasi, ismi, otasining ismi, tug‘ilgan sanasi, ta’lim olayotgan sinfi, yashash manzili, ota-onasi yoki qonuniy vakillari to‘g‘risidagi ma’lumotlar hamda aloqa vositalari ko‘rsatiladi.

Ikkinchi bo‘lim **oilaning tarkibi**ga bag‘ishlanadi. Unda oiladagi barcha a’zolar soni, ularning yoshi, ma’lumoti, kasbi, ish joyi, oiladagi o‘rni va bola bilan qarindoshlik darajasi qayd etiladi. Ushbu ma’lumotlar oilaning demografik holatini tahlil qilish imkonini beradi.

Uchinchi bo‘limda oilaning **ijtimoiy-iqtisodiy holati** baholanadi. Bunda oilaning daromad manbalari, bandlik darajasi, moddiy ta’minlanganligi, yashash sharoiti, uy-joy holati, kommunal qulayliklar, bolaga yaratilgan ta’lim muhiti va boshqa ijtimoiy omillar tahlil qilinadi. Mazkur ma’lumotlar oilaning ijtimoiy himoyaga ehtiyoj darajasini aniqlashga yordam beradi.

To‘rtinchi bo‘lim oiladagi **psixologik muhit va oilaviy munosabatlar**ni o‘rganishga qaratiladi. Unda ota-onalar va bolalar o‘rtasidagi munosabatlar, oiladagi emotsional iqlim, nizolar mavjudligi, zo‘ravonlik holatlari, tarbiya uslublari, o‘zaro hurmat va qo‘llab-quvvatlash darajasi baholanadi. Aynan ushbu ko‘rsatkichlar bolaning psixologik rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Beshinchi bo‘lim **bolaning rivojlanish xususiyatlari**ni aks ettiradi. Unda bolaning sog‘ligi, psixologik holati, ta’limdagi muvaffaqiyati, davomat ko‘rsatkichlari, tengdoshlari bilan munosabatlari, qiziqishlari, qobiliyatlari hamda mavjud muammolari to‘g‘risidagi ma’lumotlar kiritiladi.

Oltinchi bo‘limda **xavf omillari va himoya resurslari** aniqlanadi. Xavf omillariga kambag‘allik, ota-onalarning ishsizligi, oiladagi nizolar, alkogol yoki giyohvandlikka qaramlik, zo‘ravonlik, migratsiya, ota-onaning uzoq muddat chet elda bo‘lishi, bolaning nazoratsiz qolishi va boshqa salbiy holatlar kiradi. Himoya resurslari sifatida esa oilaning ijobiy tarbiyaviy salohiyati, qarindoshlar yordami, mahalla

qo‘llab-quvvatlashi, maktab bilan hamkorlik va bolaning shaxsiy kuchli tomonlari baholanadi.

Yettinchi bo‘lim **mutaxassislarning xulosalari va tavsiyalari**ni o‘z ichiga oladi. Psixolog, ijtimoiy pedagog, sinf rahbari, tibbiyot xodimi va boshqa mutaxassislar o‘tkazilgan o‘rganish natijalari asosida o‘z xulosalarini beradi hamda oilaga ko‘rsatilishi zarur bo‘lgan yordam turlarini belgilaydi.

Ijtimoiy pasportni tuzishda turli metodlardan foydalaniladi. Jumladan, kuzatish, individual va oilaviy suhbat, uyga tashrif, anketa, intervyu, hujjatlarni tahlil qilish, psixologik diagnostika metodlari hamda pedagogik kuzatish usullari keng qo‘llaniladi. Zarurat tug‘ilganda mahalla, sog‘liqni saqlash muassasalari va boshqa tashkilotlardan olingan ma’lumotlar ham hisobga olinadi.

Ijtimoiy karta bir marta rasmiylashtiriladigan hujjat emas. Oilaning hayotiy sharoitida yuz berayotgan o‘zgarishlarni inobatga olgan holda u muntazam ravishda qayta ko‘rib chiqilib, yangilanib boriladi. Monitoring natijalari asosida individual qo‘llab-quvvatlash rejasiga tegishli o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritiladi. Bu esa ko‘rsatilayotgan yordamning dolzarbligi, uzluksizligi va samaradorligini ta’minlashga xizmat qiladi. Shu tariqa, og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan o‘quvchi oilasining ijtimoiy pasporti oilaning umumiy holatini kompleks baholash, xavf va himoya omillarini aniqlash, individual yordam strategiyasini ishlab chiqish hamda mutaxassislararo hamkorlikni samarali tashkil etishda muhim vosita hisoblanadi. Mazkur hujjat bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ularning sog‘lom rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash hamda oilaning ijtimoiy farovonligini oshirishga yo‘naltirilgan kompleks psixologik-pedagogik faoliyatning metodik asosini tashkil etadi.

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan o‘quvchi oilasining ijtimoiy pasporti oilaning ijtimoiy, iqtisodiy, psixologik va pedagogik holatini har tomonlama baholash imkonini beruvchi muhim diagnostik hamda tashkiliy hujjatdir. Ushbu hujjat yordamida oilaning ehtiyojlari, mavjud xavf omillari va himoya resurslari tizimli ravishda aniqlanadi, natijada bolaga ko‘rsatiladigan psixologik-pedagogik va ijtimoiy yordamning mazmuni hamda ustuvor yo‘nalishlarini ilmiy asosda belgilash imkoniyati yaratiladi. Ijtimoiy kartani shakllantirish davomida yig‘ilgan ma’lumotlar mutaxassislarga bolaning rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omillarni erta aniqlash, oilaning tarbiyaviy imkoniyatlarini baholash hamda individual qo‘llab-quvvatlash rejasini ishlab chiqishda ishonchli axborot manbai sifatida xizmat qiladi. Bundan tashqari, mazkur hujjat psixolog, ijtimoiy pedagog, sinf rahbari, tibbiyot xodimi, mahalla va boshqa mas’ul tashkilotlar o‘rtasida samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, shuningdek, ko‘rsatilayotgan yordamning izchilligi va uzluksizligini ta’minlashga ko‘maklashadi. Ijtimoiy pasportni muntazam ravishda yangilab borish

oiladagi o‘zgarishlarni o‘z vaqtida aniqlash, yordam choralarini takomillashtirish hamda individual qo‘llab-quvvatlash rejasiga zarur tuzatishlar kiritish imkonini beradi. Natijada bolalarning huquq va manfaatlari yanada ishonchli himoya qilinadi, ularning ta’lim olish, sog‘lom rivojlanish va jamiyatga muvaffaqiyatli moslashishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratiladi.

2-Reja. Og‘ir hayotiy vaziyatlarga tushib qolgan bola va uning oilasi yashash sharoiti bo‘yicha xulosa berish tartibi

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bola va uning oilasining yashash sharoitini o‘rganish bolalar manfaatlarini himoya qilish, ularning hayoti hamda sog‘lig‘iga xavf tug‘diruvchi omillarni aniqlash va kompleks psixologik-pedagogik yordamni tashkil etishning muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Oilaning yashash sharoiti deganda faqat turar joyning moddiy holati emas, balki oiladagi psixologik muhit, tarbiyaviy imkoniyatlar, ijtimoiy-iqtisodiy ta’minlanganlik, sanitariya-gigiyena sharoitlari, sog‘lom turmush tarzi, oila a’zolari o‘rtasidagi munosabatlar hamda bolaning har tomonlama rivojlanishi uchun yaratilgan sharoitlar ham nazarda tutiladi.

Bolaning jismoniy, intellektual va ruhiy jihatdan sog‘lom rivojlanishi, eng avvalo, oilada yaratilgan muhit va sharoitlarga bog‘liq. Oilada moddiy yetishmovchilik, ishsizlik, zo‘ravonlik, beparvolik, alkogol yoki giyohvandlikka qaramlik, ota-onalarning uzoq muddat mehnat migratsiyasida bo‘lishi, oilaviy nizolar yoki boshqa salbiy omillar mavjud bo‘lsa, ular bolaning psixologik holati, ta’limdagi muvaffaqiyati hamda ijtimoiy moslashuviga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois yashash sharoitini baholash faqat uy-joyni ko‘zdan kechirish bilan chegaralanmay, balki oilaning turmush tarzi va ijtimoiy muhitini kompleks o‘rganishni ham qamrab oladi.

Oilaning yashash sharoitini tahlil qilishda, avvalo, uning ijtimoiy-iqtisodiy holatiga e’tibor qaratiladi. Bunda oilaning daromad manbalari, ota-onalarning bandlik darajasi, moddiy ta’minlanganligi, davlat tomonidan ko‘rsatilayotgan ijtimoiy yordamlar, turar joy sharoiti hamda zarur maishiy jihozlar bilan ta’minlanganligi baholanadi. Moddiy imkoniyatlarning yetarliligi yoki yetishmasligi bolaning sifatli ta’lim olishi, sog‘lom ovqatlanishi, kiyim-kechak bilan ta’minlanishi va bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish imkoniyatlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Yashash sharoitining muhim tarkibiy qismi **sanitariya-gigiyena holati** hisoblanadi. Uy-joyning tozaligi, ichimlik suvi, elektr energiyasi, isitish tizimi, shamollatish, sanitariya xonalari, bolaga ajratilgan shaxsiy joy va dars tayyorlash uchun yaratilgan sharoitlar bolaning sog‘lig‘i hamda rivojlanishi uchun muhim omillardir. Gigiyenik talablarning buzilishi turli kasalliklar, ruhiy zo‘riqish va o‘quv faoliyatidagi qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Oiladagi **psixologik muhit** ham yashash sharoitining eng muhim mezonlaridan biri hisoblanadi. Ota-onalar va farzandlar o‘rtasidagi o‘zaro hurmat, ishonch, mehr-muhabbat, emotsional qo‘llab-quvvatlash va ochiq muloqot bolaning ruhiy salomatligini ta’minlaydi. Aksincha, oiladagi doimiy nizolar, zo‘ravonlik, e’tiborsizlik yoki beparvolik bolada xavotir, qo‘rquv, tajovuzkorlik, tushkunlik va ijtimoiy moslashuv muammolarini yuzaga keltirishi mumkin.

Oilaning **tarbiyaviy salohiyati** ham alohida baholanadi. Ota-onalarning farzand tarbiyasiga bo‘lgan munosabati, ta’lim jarayonidagi ishtiroki, nazorat darajasi, sog‘lom turmush tarziga rioya qilishi, bolaga bo‘lgan e’tibori va tarbiya uslublari o‘rganiladi. Farzand tarbiyasiga mas’uliyat bilan yondashadigan, bolani qo‘llab-quvvatlaydigan oilalarda bolalarning ijtimoiy moslashuvi va psixologik farovonligi odatda yuqori bo‘ladi. Yashash sharoitini o‘rganishda bolaning **ta’lim va rivojlanish imkoniyatlari** ham tahlil qilinadi. Bunda bolaning maktabga muntazam qatnashi, o‘quv qurollari bilan ta’minlanganligi, dars tayyorlash uchun sharoit mavjudligi, kitob o‘qishga va mustaqil ta’lim olishga yaratilgan imkoniyatlar, bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish hamda sport va to‘garaklarda ishtirok etishi baholanadi.

Oilaning yashash sharoitini baholash jarayonida xavf va himoya omillari alohida tahlil qilinadi. Xavf omillariga kambag‘allik, ishsizlik, oiladagi zo‘ravonlik, ota-onalarning spirtli ichimlik yoki giyohvand moddalarga qaramligi, mehnat migratsiyasi, bolaning nazoratsiz qolishi hamda boshqa salbiy ijtimoiy holatlar kiradi. Himoya omillari esa oiladagi sog‘lom psixologik muhit, ota-onalarning farzand tarbiyasiga mas’uliyatli munosabati, qarindoshlarning qo‘llab-quvvatlashi, mahalla va ta’lim muassasasi bilan samarali hamkorlik, shuningdek, bolaning ijobiy shaxsiy fazilatlari va ijtimoiy faolligi bilan tavsiflanadi. Oilaning yashash sharoitini o‘rganishda kuzatish, individual va oilaviy suhbatlar, uyga tashrif, anketa, intervyu, hujjatlarni tahlil qilish, psixologik diagnostika hamda pedagogik kuzatish metodlaridan foydalaniladi. To‘plangan ma’lumotlar asosida oilaning ehtiyojlari baholanadi, xavf darajasi aniqlanadi va individual psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash rejasi ishlab chiqiladi. Yashash sharoitini baholash natijalari mutaxassislararo hamkorlikni samarali tashkil etishda ham muhim ahamiyatga ega. Psixolog, ijtimoiy pedagog, sinf rahbari, tibbiyot xodimi, mahalla vakillari hamda boshqa mas’ul tashkilotlar o‘z vakolatlari doirasida bola va uning oilasiga kompleks yordam ko‘rsatadilar. Zarurat tug‘ilganda oilaga moddiy ko‘mak, psixologik maslahat, huquqiy himoya, tibbiy xizmat yoki ijtimoiy reabilitatsiya tadbirlari yo‘lga qo‘yiladi. Demak, og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bola va uning oilasining yashash sharoitini kompleks o‘rganish bolalar farovonligini ta’minlash, ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish, xavf omillarini erta aniqlash hamda manzilli psixologik-pedagogik va ijtimoiy yordamni samarali tashkil etishning muhim sharti hisoblanadi. Oilaning yashash sharoitini

muntazam monitoring qilish va baholab borish bolani qo‘llab-quvvatlash tizimining samaradorligini oshirishga, uning sog‘lom va barkamol rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni ta’minlashga xizmat qiladi.

3-Reja. Zo‘ravonlikdan jabrlangan yoki unga duch kelishi xavfi mavjud bo‘lgan bolalar uchun shaxsiy rivojlanish xaritasi

Zo‘ravonlikdan jabrlangan yoki zo‘ravonlikka duch kelish xavfi mavjud bo‘lgan bolalar bilan ishlashda **shaxsiy rivojlanish xaritasi** (Individual Development Plan) muhim psixologik-pedagogik hujjat hisoblanadi. Mazkur hujjat bolaning psixologik holati, rivojlanish darajasi, ehtiyojlari, mavjud muammolari, himoya omillari va rivojlanish istiqbollarini tizimli baholash hamda individual qo‘llab-quvvatlash choralarini rejalashtirish uchun ishlab chiqiladi. Shaxsiy rivojlanish xaritasi bolaga ko‘rsatiladigan yordamning uzluksizligi, tizimliligi va samaradorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Zo‘ravonlik bolaning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy rivojlanishiga jiddiy salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Jismoniy zo‘ravonlik tan jarohatlariga olib kelishi bilan birga, bolada qo‘rquv, ishonchsizlik va xavfsizlik hissining yo‘qolishiga sabab bo‘ladi. Psixologik zo‘ravonlik bolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchini pasaytiradi, xavotir va depressiv holatlarni kuchaytiradi. Jinsiy zo‘ravonlik esa chuqur ruhiy jarohatlar, ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar va uzoq muddatli psixologik oqibatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Beparvolik (neglect) esa bolaning asosiy ehtiyojlari qondirilmasligi natijasida uning sog‘lom rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli bunday bolalar bilan ishlash individual yondashuv asosida tashkil etilishi zarur.

Shaxsiy rivojlanish xaritasining asosiy maqsadi bolaning xavfsizligini ta’minlash, ruhiy salomatligini tiklash, shaxsiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash, ijtimoiy moslashuvini yaxshilash hamda takroriy zo‘ravonlik xavfini kamaytirishdan iborat. Ushbu hujjat bolaning yosh xususiyatlari, rivojlanish darajasi, oilaviy muhiti va individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda ishlab chiqiladi. Shaxsiy rivojlanish xaritasi odatda bir necha asosiy bo‘limlardan iborat bo‘ladi. Dastlab bolaning umumiy ma’lumotlari, oilaviy tarkibi, yashash sharoiti va ta’lim olishi haqidagi ma’lumotlar kiritiladi. Keyingi bosqichda bolaning psixologik holati baholanadi. Bunda emotsional barqarorligi, xavotir darajasi, stressga chidamliligi, o‘z-o‘zini baholashi, muloqot ko‘nikmalari va xulq-atvor xususiyatlari o‘rganiladi. Shuningdek, bolaning jismoniy sog‘lig‘i, tibbiy holati, o‘quv faoliyati, sinfdoshlar bilan munosabatlari, qiziqishlari va qobiliyatlari ham alohida baholanadi. Zaruratga ko‘ra psixologik diagnostika metodikalari, pedagogik kuzatuv, individual suhbat, ota-onalar bilan muloqot va boshqa baholash usullaridan foydalaniladi.

Shaxsiy rivojlanish xaritasining muhim tarkibiy qismi xavf omillari va himoya omillarini aniqlash hisoblanadi. Xavf omillariga oiladagi zo‘ravonlik, beparvolik, ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklar, ota-onalarning alkogol yoki giyohvandlikka qaramligi, oilaviy nizolar, migratsiya, nazoratsizlik hamda salbiy ijtimoiy muhit kiradi. Himoya omillariga esa bolaning ijobiy shaxsiy fazilatlari, yaqin qarindoshlar ko‘magi, maktab jamoasining qo‘llab-quvvatlashi, do‘stlari bilan sog‘lom munosabatlari va ijobiy ijtimoiy muhit kiradi. Baholash natijalariga asoslanib bolaning individual rivojlanish maqsadlari belgilanadi. Bu maqsadlar aniq, real, o‘lchab bo‘ladigan va ma’lum muddatga mo‘ljallangan bo‘lishi kerak. Masalan, bolaning xavotir darajasini kamaytirish, o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirish, tajovuzkor xatti-harakatlarni kamaytirish, maktabga moslashuvini yaxshilash, tengdoshlari bilan muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish yoki oiladagi ijobiy munosabatlarni mustahkamlash kabi vazifalar belgilanadi. Shaxsiy rivojlanish xaritasi asosida psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash tadbirlari rejalashtiriladi. Ular psixoprofilaktika, psixologik maslahat, psixokorreksiya, psixologik reabilitatsiya, pedagogik yordam, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash hamda zaruratga qarab tibbiy va huquqiy xizmatlarni o‘z ichiga olishi mumkin. Har bir tadbirning maqsadi, bajarish muddati, mas’ul mutaxassislar va kutilayotgan natijalar aniq ko‘rsatiladi.

Zo‘ravonlikdan jabrlangan bolalar bilan ishlashda mutaxassislararo hamkorlik alohida ahamiyatga ega. Psixolog, ijtimoiy pedagog, sinf rahbari, maktab ma’muriyati, sog‘liqni saqlash xodimlari, bolalarni himoya qilish bo‘yicha mutaxassislar hamda huquqni muhofaza qiluvchi organlar o‘z vakolatlari doirasida hamkorlikda faoliyat olib boradilar. Bu hamkorlik bolaga kompleks va uzluksiz yordam ko‘rsatishni ta’minlaydi.

Shaxsiy rivojlanish xaritasi doimiy ravishda monitoring qilinadi. Belgilangan maqsadlarga erishish darajasi muntazam baholanadi, zarurat tug‘ilganda reja qayta ko‘rib chiqiladi va yangi vazifalar belgilanadi. Monitoring bolaning ruhiy holati, ta’limdagi muvaffaqiyati, oilaviy muhit va ijtimoiy moslashuvidagi ijobiy yoki salbiy o‘zgarishlarni kuzatishga imkon beradi. Shaxsiy rivojlanish xaritasini yuritishda bolaning manfaatlari ustuvorligi, maxfiylik, individual yondashuv, inson huquqlariga hurmat, kamsitmaslik, uzluksizlik va idoralararo hamkorlik tamoyillariga qat’iy rioya etilishi lozim. Ayniqsa, zo‘ravonlik bilan bog‘liq ma’lumotlar bilan ishlash jarayonida bolaning shaxsiy daxlsizligi, maxfiyligi va ruhiy xavfsizligini ta’minlash ustuvor talab hisoblanadi. Shu bois zo‘ravonlikdan jabrlangan yoki zo‘ravonlikka duch kelish xavfi mavjud bo‘lgan bolalar uchun tuziladigan shaxsiy rivojlanish xaritasi bolaning holatini kompleks baholash, individual ehtiyojlarini aniqlash, psixologik-pedagogik yordamni rejalashtirish, mutaxassislar faoliyatini o‘zaro muvofiqlashtirish hamda ko‘rsatilayotgan xizmatlar samaradorligini muntazam monitoring qilishning muhim vositasi hisoblanadi. Mazkur hujjat bolaning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya

qilish, uning ruhiy salomatligini tiklash, xavfsiz rivojlanishi uchun zarur sharoitlarni yaratish hamda jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvini ta’minlashga xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2026-yil 9-fevraldagi 48-son qarori bilan zo‘ravonlikdan jabrlangan, o‘ziga nisbatan zo‘ravonlik sodir etilishi xavfi ostida bo‘lgan hamda ijtimoiy jihatdan xavfli ahvolda bo‘lgan bolalarni aniqlash, hisobga olish va ularga kompleks yordam ko‘rsatish tartibi belgilangan. Mazkur qaror bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ular bilan ishlashning yagona mexanizmini joriy etish hamda mutaxassislararo hamkorlikni samarali tashkil etish uchun muhim normativ-huquqiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy jihatdan xavfli ahvolda bo‘lgan bolalar va ularning oilalari uchun individual integratsiya rejasiga muvofiq ko‘rsatiladi.

Ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalar va ularning oilalariga quyidagi shakllarda ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatiladi:

ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalar uchun:

6 oygacha bo‘lgan muddatga qisqa muddatli ijtimoiy xizmatlar;

1-yilgacha bo‘lgan muddatga uzoq muddatli ijtimoiy xizmatlar;

1-yilgacha bo‘lgan muddatga tun-u kun ko‘rsatiladigan ijtimoiy xizmatlar;

ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalar va ularning oilalari uchun "Mehrli oila" xizmati.

Ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatish istagini bildirgan YATT yoki yuridik shaxslar "Yagona milliy ijtimoiy himoya" axborot tizimining ("Ijtimoiy himoya" AT) Ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatuvchilarning yagona reestriga kiritilishi lozim.

"Ijtimoiy himoya" ATda ro‘yxatdan o‘tish uchun talabgor tomonidan so‘rovnoma to‘ldiriladi.

So‘rovnoma 10 ish kuni ichida talabgorning quyidagi talablarga muvofiqligi bo‘yicha o‘rganib chiqiladi:

talabgorda kamida 2 nafar psixoijtimoiy xizmat ko‘rsatuvchi mutaxassislarning mavjudligi va ularning kamida 1-yillik ish stajiga ega bo‘lishi hamda sog‘lig‘i to‘g‘risidagi tibbiy ma’lumotnomaning bo‘lishi;

bino va inshootlarda sanitariya holati ta’minlanganligi.

So‘rovnoma tasdiqlanganidan so‘ng talabgor Yagona reestrga kiritiladi va bu to‘g‘risida uning "Ijtimoiy himoya" ATdagi shaxsiy kabinetiga elektron xabarnoma yuboriladi.

Hukumat qarori (48-son, 09.02.2026 y.) bilan “Zo‘ravonlikdan jabrlangan, o‘ziga nisbatan zo‘ravonlik sodir etilishi xavfi ostida va ijtimoiy jihatdan xavfli ahvolda bo‘lgan bolalar hamda ularning oilalariga ijtimoiy xizmatlarni tashkil qilish tartibi to‘g‘risida”gi nizom tasdiqlandi.

Bolalarga nisbatan zo‘ravonlik shakllari:

- Jismoniy
- Psixologik
- jinsiy
- Bolaning ehtiyojlarini e'tiborsiz qoldirish (g'amxo‘rlik etishmasligi)
- Jismoniy jazo
- Qiynoq va shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muomala yoki jazo
- Bolalar o‘rtasidagi zo‘ravonlik (janjal, zo‘ravonlik (kiberbulling))
- Bolalarni ekspluatatsiya qilish
- O‘z joniga qasd qilish (o‘z joniga qasd qilish, o‘z joniga qasd qilish)
- Zararli odatlar (qizlarni sunnat qilish, erta turmush qurish, nomus o‘ldirish)
- AKTdan foydalangan holda zo‘ravonlik (onlayn parvarish qilish, bolalar tasviri va ishtirokida jinsiy materiallarni ishlab chiqarish, jinsiy tovlamachilik va boshqalar).
- Zo‘ravonlikning boshqa shakllari

Bolalarga nisbatan zo‘ravonlik - boshqa shaxs (bola yoki kattalar), oila, guruh tomonidan bolaning jismoniy yoki ruhiy salomatligi va yaxlitligiga tahdid soladigan, bolaning shikastlanishi, rivojlanishining buzilishi va hatto o‘limiga olib keladigan jismoniy, psixologik, ijtimoiy ta’sir.

Zo‘ravonlik ko‘lami:

- Har 10 nafar boladan 6 nafari tarbiyachilar tomonidan jismonan jazolanadi
- 1,1 milliard kattalar (4 dan 1 dan ortig'i) bolalarni to‘g'ri tarbiyalash uchun jismoniy jazo zarur deb hisoblaydi.
- 13-15 yoshdagi 130 millionga yaqin talaba (3 dan 1 dan ko‘prog'i) zo‘ravonlikka duchor bo‘ladi va taxminan bir xil darajada mushtlashuvlarda qatnashadi.
- 720 million maktab yoshidagi bolalar maktablarda jismoniy jazodan qonun bilan to‘liq himoyalanmagan mamlakatlarda yashaydi.
- Har 7 daqiqada bir o‘smir zo‘ravonlikdan vafot etadi (2015 yilda dunyoda zo‘ravonlik natijasida 82 ming o‘smir halok bo‘lgan)
- Dunyo miqyosida har 5 qizdan 1 nafari va har 13 o‘g‘il boladan 1 nafari ushbu kasallikka duchor bo‘lgan 18 yoshgacha bo‘lgan jinsiy zo‘ravonlik yoki ekspluatatsiya.
- Ba'zi tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, jabrlanganlarning 30% dan 80% gacha bo‘lgan qismi voyaga yetgunga qadar bolalikdagi jinsiy zo‘ravonlik tajribasi haqida

gapirmaydi. Ko‘p odamlar (sonini sanab bo‘lmaydi) butun umri davomida jim turishadi.

• 30 ta davlatdan olingan ma'lumotlarga ko‘ra, jinsiy zo‘ravonlikka uchragan qizlarning atigi 1 foizi professional yordam olgan.

• 28 davlatdan olingan ma’lumotlarga ko‘ra, jinsiy zo‘ravonlikka uchragan har 10 nafar o‘smir qizdan 9 nafarining yaqin do‘sti yoki tanishi tajovuzkor bo‘lgan.

Jismoniy zo‘ravonlik:

Jismoniy zo‘ravonlik deganda bolaga nisbatan tasodifiy bo‘lmagan jismoniy kuch ishlatish tushuniladi, natijada bolaga zarar yetkaziladi. Jismoniy zo‘ravon bolaga jismoniy zarar yetkazish niyatida bo‘lishi shart emas. Shunday qilib, masalan, ko‘karishlarga olib keladigan jismoniy jazo jismoniy zo‘ravonlik deb hisoblanishi mumkin. Jismoniy zo‘ravonlik hodisalari bir martalik yoki takroriy bo‘lishi mumkin. Jismoniy zo‘ravonlik o‘ldiradigan va o‘ldiradigan bo‘lmagan jismoniy zo‘ravonlikni o‘z ichiga oladi. Jismoniy zo‘ravonlikka misollar:

- Kaltaklash, qiynoqqa solish, silkitish, urish, chimchilash, manjetlash, urish
- Kuyish, issiq narsalar, suyuqliklar, sigaretalar bilan kuydirish
- Tishlash, bo‘g'ilish, cho‘kish
- Bolani spirtli ichimliklar, giyohvandlik vositalari, zaharli moddalar, zaharlanishni keltirib chiqaradigan dori vositalaridan foydalanishga jalb qilish

1-rasm. Jismoniy zo‘ravonlik belgilari

2-rasm. Jismoniy zo‘ravonlik belgilari

3-rasm. Jismoniy zo‘ravonlik belgilari

Psixologik/emotsional zo‘ravonlik

Psixologik (emotsional) zo‘ravonlik deganda bolani doimiy yoki davriy og'zaki yoki og'zaki bo‘lmagan haqorat qilish, tahdid va tahqirlash, uni aybdor emasligida ayblash, yoqtirmaslik va dushmanlik ko‘rsatish, yolg'ondan doimiy foydalanish yoki haqiqatni buzish tushuniladi. shundan bola kattalarga yoki o‘ziga bo‘lgan ishonchni

yo‘qotadi, shuningdek, bolaning yoshiga mos kelmaydigan talablar. **Psixologik zo‘ravonlikka misollar:**

• Rad etish: bolalarga ular keraksiz, sevilmagan, istalmagan, xavf ostida yoki faqat boshqalarning ehtiyojlarini qondirish uchun muhim ekanligini aytish.

• Izolyatsiya: Kattalar bolaning do‘stlashishiga yo‘l qo‘ymaslik va bolani dunyoda yolg'izman deb o‘ylash, yakkalik kamerasi, izolyatsiya qilish yoki kamsituvchi yoki qadr-qimmatni kamsituvchi sharoitlarda bolani oddiy ijtimoiy tajribalardan ajratib qo‘yadi.

• Dahshatli: kattalar bolani og'zaki ravishda haqorat qiladi, qo‘rquv, qo‘rqitish va tahdidlar muhitini yaratadi, bolani atrofdagi dunyo asabiy va dushman deb o‘ylaydi.

• E'tibor bermaslik: kattalar bolaning hissiy o‘sishi va intellektual rag'batlantirilishini bostirish, hissiy aloqani rad etish, ruhiy salomatlik, shuningdek, tibbiy va ta'lim ehtiyojlari haqida qayg'urmaslik, bolani zarur rag'batlantirish va javob berishdan mahrum qiladi.

• Haqorat: bolaning his-tuyg'ularini haqorat qilish, tahqirlash, masxara qilish

4-rasm. Psixologik zo‘ravonlik belgilari

5-rasm. Psixologik zo‘ravonlik oqibatlari

Jinsiy zo‘ravonlik va ekspluatatsiya

Bolani o‘zi to‘liq tushunmaydigan yoki rivojlanishiga tayyor bo‘lmagan va bunga rozi bo‘lmagan yoki jamiyat qonunlari yoki ijtimoiy qonunlarni buzadigan jinsiy faoliyatga jalb qilish.

Bolaning jinsiy zo‘ravonligi bola bilan kattalar yoki yoshi yoki rivojlanishi bo‘yicha mas'uliyat, ishonch yoki kuch munosabatlarida bo‘lgan boshqa bola o‘rtasidagi xatti-harakat bilan tasdiqlanadi va bu harakat boshqa shaxsning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan. **Jinsiy zo‘ravonlikka misollar:**

- Bolani har qanday noqonuniy jinsiy faoliyatda ishtirok etishga undash yoki majburlash
- Uning jinsiy a'zolarining kattalar tomonidan namoyishi
- Bolaning jinsiy a'zolarini erkalash va tegizish
- Jinsiy o‘yinlar va bola bilan jinsiy aloqa
- Bolani fohishalik yoki jinsiy xarakterdagi boshqa noqonuniy maqsadlarda ekspluatatsiya qilish
- Bolalarni pornografik materiallarni tomosha qilishga yoki ishlab chiqarishda ishtirok etishga taklif qilish yoki jinsiy faoliyatni tomosha qilish kabi kontaktsiz harakatlar
- Bola bilan jinsiy tildan foydalanish yoki bolalarni nomaqbul, jinsiy yo‘l bilan tutishga undash

• Jinsiy qullik, sayohat va turizm paytida jinsiy ekspluatatsiya, bolalar savdosi va bolalarni jinsiy maqsadlarda sotish

• Majburiy nikoh

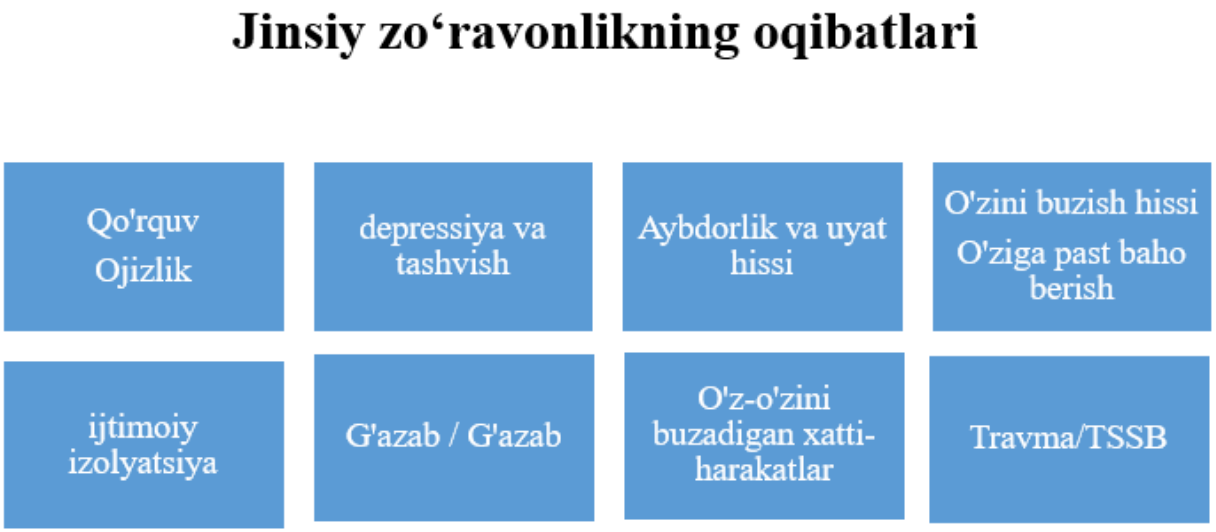

6-rasm. Jinsiy zo‘ravonlik oqibatlari

Og‘ir hayotiy vaziyat alomatlari aniqlangan hollarda amalga oshiriladigan faoliyat bolalarning hayoti, sog‘lig‘i, huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga yo‘naltirilgan kompleks, tizimli hamda uzluksiz jarayon hisoblanadi. Mazkur jarayon bolaning va uning oilasining holatini o‘z vaqtida aniqlash, xavf darajasini baholash, mavjud ehtiyojlarni har tomonlama tahlil qilish hamda individual psixologik-pedagogik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash choralarini belgilashni qamrab oladi. Bunda bolaning ustuvor manfaatlarini ta’minlash, uning xavfsizligini kafolatlash hamda sog‘lom rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish asosiy maqsad sifatida belgilanadi. Og‘ir hayotiy vaziyat alomatlari aniqlangach, mutaxassislarning tezkor, izchil va o‘zaro muvofiqlashtirilgan faoliyati alohida ahamiyat kasb etadi. Psixolog, ijtimoiy pedagog, sinf rahbari, ta’lim muassasasi ma’muriyati, sog‘liqni saqlash xodimlari, mahalla, vasiylik va homiylik organlari hamda boshqa mas’ul tashkilotlarning hamkorligi orqali bolaga zarur psixologik, pedagogik, ijtimoiy, tibbiy va huquqiy yordam ko‘rsatiladi. Bunday idoralararo hamkorlik yordamning izchilligi, uzluksizligi va samaradorligini ta’minlaydi.

Faoliyatni tashkil etish jarayonida psixodiagnostika, psixoprofilaktika, psixologik maslahat, psixokorreksiya, psixologik reabilitatsiya, ijtimoiy xizmatlar hamda psixologik ta’lim-ma’rifat ishlari o‘zaro uyg‘unlikda amalga oshiriladi. Har bir bola uchun individual qo‘llab-quvvatlash rejasi ishlab chiqilib, uning ijrosi muntazam monitoring qilinadi hamda zaruratga ko‘ra takomillashtirib boriladi. Bu esa bolaning ruhiy salomatligini tiklash, ta’lim muhitiga muvaffaqiyatli moslashuvini ta’minlash,

oilaviy munosabatlarni mustahkamlash va takroriy xavf holatlarining oldini olishga xizmat qiladi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Hukumatining 2026-yil 9-fevraldagi 48-son qarori bilan tasdiqlangan “Zo‘ravonlikdan jabrlangan, o‘ziga nisbatan zo‘ravonlik sodir etilishi xavfi ostida va ijtimoiy jihatdan xavfli ahvolda bo‘lgan bolalar hamda ularning oilalariga ijtimoiy xizmatlarni tashkil qilish tartibi to‘g‘risida”gi nizom bolalarni himoya qilish, ularga ko‘rsatiladigan ijtimoiy xizmatlarni tizimli tashkil etish va mutaxassislar faoliyatini muvofiqlashtirishning huquqiy asoslarini yanada mustahkamladi.

Xulosa o‘rnida, og‘ir hayotiy vaziyat alomatlari aniqlangan taqdirda amalga oshiriladigan faoliyatning samaradorligi erta aniqlash, kompleks baholash, individual yondashuv, mutaxassislararo hamkorlik va doimiy monitoring tamoyillariga amal qilinishiga bog‘liq. Ana shunday tizimli yondashuv orqali bolalarning huquq va manfaatlari ishonchli himoya qilinadi, ularning xavfsiz, sog‘lom va barkamol rivojlanishi uchun zarur sharoitlar yaratiladi.

Amaliy topshiriq (Keys-stadi metodi)

Vaziyat

Umumta’lim maktabining 6-sinf o‘quvchisi so‘nggi bir oy davomida darslarga muntazam qatnashmayapti, darslarda faolligi pasaygan, sinfdoshlari bilan muloqotdan qochmoqda. Sinf rahbari kuzatuviga ko‘ra, o‘quvchi avvalgiga nisbatan kamgap bo‘lib qolgan, tashqi ko‘rinishiga e’tibor bermaydi va tez-tez tushkun kayfiyatda yuradi. Maktab psixologi bilan o‘tkazilgan dastlabki suhbat davomida bolaning otasi uzoq muddat chet elda ishlashi, onasi esa vaqtinchalik ishsizligi sababli oilada moddiy qiyinchiliklar yuzaga kelgani aniqlangan. Bundan tashqari, oilada tez-tez nizolar kelib chiqishi, bolaning nazoratsiz qolishi va uy vazifalarini bajarish uchun zarur sharoitning yetarli emasligi ma’lum bo‘lgan.

Topshiriqlar

1. Mazkur vaziyatni tahlil qiling va bolaning og‘ir hayotiy vaziyatga tushganligini ko‘rsatuvchi asosiy belgilarni aniqlang.

2. Bolaning hayotiga ta’sir ko‘rsatayotgan psixologik, pedagogik va ijtimoiy xavf omillarini belgilang.

3. Bolaning rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi himoya omillarini aniqlang.

4. Oila holatini o‘rganish uchun qanday diagnostik metodlardan foydalanishni tavsiya eting.

5. Bolaga nisbatan individual psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash rejasining asosiy yo‘nalishlarini ishlab chiqing.

6. Mazkur holatda psixolog, ijtimoiy pedagog, sinf rahbari, maktab ma’muriyati va ota-onalarning vazifalarini belgilang.

7. Bolaga ko‘rsatiladigan yordam samaradorligini baholash uchun qanday monitoring mezonlaridan foydalanish mumkinligini asoslang.

Kutilayotgan natijalar

Amaliy topshiriqni bajarish natijasida tinglovchilar:

- og‘ir hayotiy vaziyat alomatlarini aniqlash ko‘nikmasiga ega bo‘ladilar;
- bolaning ehtiyojlarini kompleks baholashni o‘rganadilar;
- xavf va himoya omillarini ilmiy asosda tahlil qiladilar;
- individual psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash rejasini ishlab chiqish malakasini egallaydilar;
- mutaxassislararo hamkorlikni tashkil etish mexanizmlarini amaliyotda qo‘llashni o‘rganadilar;
- bolalar manfaatlarini himoya qilish va ko‘rsatilayotgan yordam samaradorligini monitoring qilish bo‘yicha kasbiy kompetensiyalarini rivojlantiradilar.

O‘zini-o‘zi nazorat qilish va muhokama qilish uchun savollar

1. Og‘ir hayotiy vaziyat alomatlari deganda nima tushuniladi va ularni aniqlashning asosiy mezonlari nimalardan iborat?
2. Og‘ir hayotiy vaziyat alomatlari aniqlanganda mutaxassis tomonidan amalga oshiriladigan dastlabki harakatlar nimalardan iborat?
3. Bolaning hayotiy vaziyatini kompleks baholashda qanday psixologik, pedagogik va ijtimoiy ko‘rsatkichlar hisobga olinadi?
4. Oila va bolaning yashash sharoitini o‘rganish jarayonida qaysi diagnostik metodlardan foydalaniladi?
5. Xavf omillari va himoya omillari qanday aniqlanadi hamda ularning bola rivojlanishidagi ahamiyati nimadan iborat?
6. Individual psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash rejasini ishlab chiqishning asosiy bosqichlarini izohlang.
7. Psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlashning asosiy yo‘nalishlari (psixoprofilaktika, psixodiagnostika, psixologik maslahat, psixokorreksiya va psixologik reabilitatsiya) qanday vazifalarni bajaradi?
8. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar bilan ishlashda mutaxassislararo hamkorlikning o‘rni va ahamiyatini tushuntiring.
9. Individual yordam rejasining bajarilishi qanday monitoring qilinadi va uning samaradorligi qanday baholanadi?
10. Og‘ir hayotiy vaziyat alomatlari aniqlangan bolalarga ko‘rsatiladigan psixologik-pedagogik va ijtimoiy yordam tizimini takomillashtirish bo‘yicha qanday takliflarni ilgari surish mumkin?

Test savollari:

№ 1. Og‘ir hayotiy vaziyat alomatlari aniqlangan taqdirda mutaxassisning faoliyati qaysi ketma-ketlikda amalga oshirilishi eng maqbul hisoblanadi?

A) Individual yordam rejasini ishlab chiqish → Psixodiagnostika → Oilani o‘rganish → Monitoring

B) Xavf omillarini aniqlash → Vaziyatni kompleks baholash → Individual qo‘llab-quvvatlash rejasini ishlab chiqish → Monitoring va qayta baholash

C) Monitoring → Psixologik maslahat → Oilani o‘rganish → Reestrga kiritish

D) Psixokorreksiya → Psixoprofilaktika → Psixologik reabilitatsiya → Baholash

№ 2. Quyidagi holatlardan qaysi biri bolaning og‘ir hayotiy vaziyatga tushganligini ko‘rsatuvchi asosiy xavf omili hisoblanadi?

A) Bolaning sport to‘garagiga qatnashishi

B) Oiladagi zo‘ravonlik, nazoratsizlik va doimiy oilaviy nizolar

C) O‘quvchining fan olimpiadalarida ishtirok etishi

D) Maktab kutubxonasidan muntazam foydalanishi

№ 3. Bolaning ehtiyojlarini kompleks baholash jarayonida qaysi ko‘rsatkichlar birgalikda tahlil qilinadi?

A) Akademik o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari

B) Oilaning moddiy ta’minlanganligi

C) Psixologik, pedagogik, ijtimoiy va zaruratga ko‘ra tibbiy ko‘rsatkichlar

D) Bolaning xulq-atvori

№ 4. Individual psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash rejasining samaradorligi qaysi mezon orqali eng to‘liq baholanadi?

A) Bolaning baholari yaxshilanishi orqali

B) Ota-onaning fikri orqali

C) Belgilangan maqsadlarga erishish darajasi, bolaning psixologik holati orqali

D) Maktab ma’muriyatining xulosasi orqali

№ 5. Og‘ir hayotiy vaziyat alomatlari aniqlangan bolalar bilan ishlashda mutaxassislararo hamkorlikning asosiy maqsadi qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?

A) Har bir mutaxassisning faoliyatini alohida tashkil etish

B) Bolaga faqat moddiy yordam ko‘rsatishni tashkil etish

C) Psixologik, pedagogik, ijtimoiy, tibbiy va huquqiy xizmatlarni o‘zaro muvofiqlashtirib, bolaga kompleks yordam ko‘rsatish

D) Psixologik diagnostika o‘tkazish

4-MAVZU. TA’LIM MUASSASALARI PEDAGOGLARI VA PSIXOLOGLARINING O‘QUVCHILAR VA OTA-ONALAR BILAN O‘ZARO HAMKORLIK ISHLARINI TASHKIL ETISH

Reja.

1. Ta’lim muassasalari pedagoglari va psixologlarining o‘quvchilar va ota-onalar bilan o‘zaro hamkorlik standartlari.

2. Ota-onalar bilan ishlashda psixologik xizmatning o‘rni va ahamiyati.

3. O‘qituvchi va psixologning o‘quvchilar va ota-onalar/ qonuniy vakillar bilan o‘zaro munosabatlarining asosiy yo‘nalishlari.

Mavzuning qisqacha mazmuni

Mazkur mavzuda ta’lim muassasalari pedagoglari va psixologlarining o‘quvchilar hamda ota-onalar bilan samarali hamkorligini tashkil etishning nazariy va amaliy asoslari yoritiladi. Unda ta’lim jarayonida pedagog, psixolog, o‘quvchi va ota-onalar o‘rtasida o‘zaro ishonch, hamkorlik va mas’uliyat tamoyillariga asoslangan munosabatlarni shakllantirish, bolalarning psixologik farovonligini ta’minlash hamda ularning shaxsiy, intellektual va ijtimoiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash masalalari bayon etiladi. Shuningdek, ota-onalar bilan samarali muloqotni yo‘lga qo‘yish usullari, psixologik-pedagogik maslahatlarni tashkil etish, profilaktik va ma’rifiy tadbirlarni amalga oshirish, oilaviy muammolarni hamkorlikda bartaraf etish, mutaxassislararo hamkorlik mexanizmlarini takomillashtirish hamda zamonaviy interaktiv metodlardan foydalanish bo‘yicha amaliy tavsiyalar keltiriladi.

1-Reja. Ta’lim muassasalari pedagoglari va psixologlarining o‘quvchilar va ota-onalar bilan o‘zaro hamkorlik standartlari

Hozirgi globallashuv sharoitida ta’lim tizimi oldida turgan ustuvor vazifalardan biri oila, maktab va jamiyat o‘rtasida samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yishdan iborat. Zero, bola tarbiyasi faqat ta’lim muassasasi yoki faqat oilaning vazifasi emas, balki ularning o‘zaro hamkorligi va uzviy aloqasiga asoslangan kompleks jarayondir. Shu nuqtayi nazardan, ota-onalar bilan hamkorlikni samarali tashkil etish hamda uni ilmiy asosda yo‘lga qo‘yish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ta’lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, jumladan, O‘zbekiston Respublikasining **“Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni** hamda **2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi**da oila va maktab hamkorligini mustahkamlash,

farzand tarbiyasida ota-onalarning mas’uliyatini oshirish alohida ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan. Mazkur hujjatlarda ota-onalarning pedagogik madaniyatini yuksaltirish, ularni ta’lim-tarbiya jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish zarurligi ta’kidlanadi. Zamonaviy ta’lim jarayonida ota-onalarning maktab hayotidagi faol ishtiroki, ularning bola psixologiyasi va shaxs kamolotidagi o‘rnini chuqur anglash psixologik-pedagogik hamkorlikning muhim mezonlaridan biri sanaladi. Ota-onalar majlislari, seminar-treninglar, davra suhbatlari hamda psixologik maslahatlar orqali mazkur hamkorlik izchil ravishda rivojlantirib borilmoqda. Xorijiy mamlakatlar tajribasi ham ushbu yo‘nalishning samaradorligini tasdiqlaydi. Jumladan, AQSh, Finlyandiya, Yaponiya va Janubiy Koreya kabi rivojlangan ta’lim tizimlarida oila va maktab hamkorligi maxsus dasturlar asosida tashkil etiladi. Masalan, AQShda **“Parent Involvement Program”**, Yaponiyada esa **“School–Home Partnership Model”** orqali pedagoglar va ota-onalar o‘rtasida muntazam hamkorlik yo‘lga qo‘yilgan. Ushbu tajribalar ota-onalar majlislarini faqat ma’muriy tadbir emas, balki bolaning shaxsiy, ijtimoiy va intellektual rivojlanishiga xizmat qiluvchi hamkorlik maydoni sifatida tashkil etish mumkinligini ko‘rsatadi. O‘zbekiston sharoitida esa ota-onalar bilan ishlash jarayonida milliy qadriyatlar, mahalla instituti, oilaviy an’analar va ma’naviy qadriyatlar muhim o‘rin tutadi. Shu bois hamkorlikni yo‘lga qo‘yishda xalq pedagogikasi g‘oyalari, o‘zbek oilasiga xos mehr-oqibat, o‘zaro hurmat va mas’uliyat tamoyillariga tayanish maqsadga muvofiqdir. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar rivojlanayotgan bugungi davrda ota-onalar bilan muloqot nafaqat an’anaviy uchrashuvlar, balki Telegram, Zoom, Google Classroom kabi onlayn platformalar orqali ham amalga oshirilmoqda. Bu esa hamkorlikning yanada moslashuvchan, ochiq va interaktiv shakllarda tashkil etilishiga xizmat qilmoqda. Zamonaviy ta’lim tizimida bola rivojlanishiga ta’sir etuvchi eng muhim ijtimoiy institutlar – oila va ta’lim muassasasi hisoblanadi. Ushbu ikki muhitning uzviy hamkorligi bolaning intellektual, ma’naviy-axloqiy, emotsional va ijtimoiy rivojlanishida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababli pedagog va psixologlarning ota-onalar hamda o‘quvchilar bilan tizimli hamkorlikni tashkil etishi ta’lim jarayonining ajralmas tarkibiy qismidir.

Pedagog va psixologlarning o‘zaro hamkorligi, avvalo, o‘quvchining individual xususiyatlarini chuqur o‘rganishdan boshlanadi. Har bir o‘quvchining yosh va psixologik rivojlanish darajasi, qobiliyati, qiziqishi, oilaviy muhiti, emotsional holati va ijtimoiy moslashuv darajasi bir-biridan farq qiladi. Shu bois ta’lim jarayonini tashkil etishda individual yondashuv tamoyiliga amal qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Psixolog tomonidan o‘tkazilgan diagnostika natijalari pedagogga o‘quvchi bilan ishlashning samarali usullarini tanlashga yordam beradi, pedagogning kuzatuvlari esa psixologik xizmatni yanada takomillashtirish uchun muhim axborot manbai bo‘lib xizmat qiladi.

O‘quvchilar bilan hamkorlik ishlari ularning psixologik farovonligini ta’minlash, ta’limga motivatsiyasini oshirish, ijobiy xulq-atvorni shakllantirish va sog‘lom shaxs sifatida rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashga qaratiladi. Bu jarayonda individual suhbatlar, psixologik diagnostika, trening mashg‘ulotlari, rivojlantiruvchi va korreksion dasturlar, kasbga yo‘naltirish ishlari, konfliktlarni hal etish bo‘yicha mashg‘ulotlar hamda ijtimoiy moslashuvni rivojlantiruvchi tadbirlar muhim o‘rin egallaydi. Ayniqsa, xavf guruhiga mansub o‘quvchilar bilan ishlashda pedagog va psixologning uzviy hamkorligi yuqori natija beradi.

Ota-onalar bilan hamkorlik ta’lim-tarbiya jarayonining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki ota-onalar bolaning ilk tarbiyachilari sifatida uning shaxsiy kamoloti, qadriyatlari va ijtimoiy xulq-atvorining shakllanishida muhim o‘rin egallaydi. Shu bois pedagog va psixolog ota-onalarni ta’lim-tarbiya jarayonining faol hamkoriga aylantirishi zarur. Hamkorlik davomida ota-onalarning pedagogik va psixologik savodxonligini oshirish, farzand tarbiyasiga oid ilmiy-amaliy tavsiyalar berish, oiladagi sog‘lom psixologik muhitni mustahkamlash hamda yuzaga kelayotgan muammolarni birgalikda hal etish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Ota-onalar bilan ishlashning samarali shakllariga ota-onalar yig‘ilishlari, individual konsultatsiyalar, oilalarga tashriflar, psixologik treninglar, davra suhbatlari, seminarlar, mahorat darslari, onlayn muloqotlar hamda psixologik-ma’rifiy tadbirlar kiradi. Mazkur faoliyat shakllari ota-onalarning farzand tarbiyasidagi mas’uliyatini kuchaytirish, ular bilan samarali muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda oilada sog‘lom psixologik muhitni qaror toptirishga xizmat qiladi. Pedagog va psixologlarning hamkorlik faoliyati o‘zaro ishonch, ochiq muloqot, maxfiylik, hurmat, hamkorlik va bola manfaatlarining ustuvorligi tamoyillariga asoslanishi lozim. Ayniqsa, o‘quvchi bilan bog‘liq shaxsiy ma’lumotlar bilan ishlashda axloqiy me’yorlarga va kasbiy etika qoidalariga qat’iy rioya etish zarur. Bu ota-onalar va mutaxassislar o‘rtasida ishonchli munosabatlarning shakllanishiga xizmat qiladi. Ta’lim muassasasida hamkorlikni samarali tashkil etish uchun yillik hamkorlik rejasi ishlab chiqilishi, unda pedagoglar, psixologlar va ota-onalar ishtirokidagi tadbirlar, maslahatlar, treninglar, profilaktik ishlanmalar va monitoring faoliyati aniq rejalashtirilishi maqsadga muvofiq. Amalga oshirilgan ishlarning natijalari muntazam tahlil qilinib, mavjud muammolar aniqlanadi va kelgusidagi faoliyatni takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar ham pedagog va psixologlarning ota-onalar bilan hamkorligini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Elektron kundaliklar, mobil ilovalar, videokonferensiyalar, messenjerlar va onlayn platformalar orqali ota-onalar bilan tezkor aloqa o‘rnatish, psixologik maslahatlar berish va ta’lim jarayonini muvofiqlashtirish imkoniyatlari kengaymoqda. Bu esa hamkorlikning uzluksizligini

ta’minlab, ota-onalarning ta’lim jarayonidagi ishtirokini yanada faollashtiradi. Shunday qilib, ta’lim muassasalari pedagoglari va psixologlarining o‘quvchilar hamda ota-onalar bilan o‘zaro hamkorligi ta’lim-tarbiya samaradorligini oshirish, bolalarning psixologik salomatligini mustahkamlash, oilada sog‘lom tarbiya muhitini yaratish va barkamol avlodni voyaga yetkazishda muhim omil hisoblanadi. Mazkur hamkorlikning tizimli, ilmiy asoslangan va uzluksiz tashkil etilishi har bir o‘quvchining qobiliyatini ro‘yobga chiqarish, ijtimoiy moslashuvini kuchaytirish hamda ta’lim muassasasi va oila o‘rtasidagi ijtimoiy sheriklikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

1. Ota-onalar bilan hamkorlikning nazariy asoslari

Ota-onalar bilan hamkorlik bola shaxsining har tomonlama rivojlanishiga xizmat qiluvchi muhim ijtimoiy-pedagogik tizim bo‘lib, u oila, maktab va jamiyat o‘rtasidagi uzviy aloqani ta’minlaydi. Mazkur hamkorlikning nazariy asoslarini tahlil qilish shaxs psixologiyasi, ijtimoiy muloqot va tarbiya jarayonining qonuniyatlarini chuqur anglash imkonini beradi. XX asr psixologiyasi va pedagogikasida oila hamda maktab o‘rtasidagi hamkorlik masalalari L.S. Vygotskiy, J. Piaget, E. Erikson, U. Bronfenbrenner, A. Adler kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlarida keng yoritilgan. Ularning ilmiy qarashlari ota-onalar bilan hamkorlikning psixologik, pedagogik, ijtimoiy va madaniy asoslarini shakllantirishda muhim nazariy manba hisoblanadi.

Oila va maktab o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikning psixologik mohiyati shundan iboratki, oila bolaning birlamchi ijtimoiylashuv muhiti sifatida uning shaxsiy rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasiga ko‘ra, bolaning psixik rivojlanishida kattalar, avvalo ota-onalar bilan muloqot va hamkorlik hal qiluvchi ahamiyatga ega. Olim ta’kidlaganidek, bolaning **“yaqin rivojlanish zonasi”**ni shakllantirish va rivojlantirishda oilaning roli beqiyosdir. Shu sababli ota-onalar va pedagoglarning birgalikdagi faoliyati bolaning intellektual, emotsional va ijtimoiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi muhim omil hisoblanadi.

U. Bronfenbrennerning **ekologik tizimlar nazariyasi** ham ota-onalar bilan hamkorlikning ilmiy asoslarini izohlashda muhim o‘rin tutadi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, bolaning rivojlanishi mikrotizim (oila, maktab), mezotizim (oila va maktab o‘rtasidagi hamkorlik), ekzotizim (mahalla, ijtimoiy muhit) hamda makrotizim (milliy va madaniy qadriyatlar) darajalaridagi omillar ta’sirida amalga oshadi. Mazkur yondashuv ota-onalar bilan hamkorlikni ko‘p bosqichli va o‘zaro bog‘liq tizim sifatida o‘rganish imkonini beradi.

Pedagogik nuqtayi nazardan hamkorlik subyekt–subyekt munosabatlariga asoslanadi. Bunda o‘qituvchi, psixolog va ota-onalar ta’lim-tarbiya jarayonining teng huquqli hamkorlari sifatida faoliyat yuritadilar. A.S. Makarenko oilani bolaning dastlabki tarbiya maskani sifatida e’tirof etib, pedagog va ota-onalarning yagona

tarbiyaviy maqsad yo‘lida hamjihatlikda faoliyat olib borishi zarurligini alohida ta’kidlagan. O‘zbekiston ma’rifatparvar olimlari A. Avloniy, A. Fitrat va A. Qodiriy asarlarida ham oila tarbiyasi va maktab hamkorligining ahamiyati keng yoritilgan. Xususan, A. Avloniy **“Turkiy guliston yoxud axloq”** asarida: *“Tarbiyachi bilan ota-onaning fikri bir bo‘lmasa, bola ikki o‘t orasida qoladi”*, deya ta’kidlab, oila va maktab o‘rtasidagi tarbiyaviy hamjihatlikning zarurligini ilmiy va amaliy jihatdan asoslab bergan.

Hamkorlikning ijtimoiy va madaniy jihatlari ham alohida ahamiyat kasb etadi. Har bir jamiyatda oila o‘zining tarbiyaviy funksiyasini milliy qadriyatlar, urf-odatlar va ma’naviy an’analar asosida amalga oshiradi. O‘zbek oilasiga xos mehr-oqibat, o‘zaro hurmat, mas’uliyat va jamoaviylik tamoyillari ota-onalar bilan samarali hamkorlikni tashkil etishda muhim omillar hisoblanadi. Shu bois hamkorlik jarayonida xalq pedagogikasi g‘oyalari va milliy tarbiya an’analariga tayanish maqsadga muvofiqdir. Zamonaviy sotsiologik yondashuvlarda esa ota-onalar bilan hamkorlik ta’lim sifati va bolaning muvaffaqiyatli rivojlanishini ta’minlovchi muhim **ijtimoiy kapital** sifatida e’tirof etiladi.

Hamkorlikning psixologik-pedagogik mexanizmlari ota-onalar, pedagoglar va psixologlar o‘rtasida o‘zaro ishonchli muloqotni yo‘lga qo‘yish, axborot almashish, maslahatlashuv, birgalikda qaror qabul qilish hamda ta’lim-tarbiya jarayonini muvofiqlashtirish orqali namoyon bo‘ladi. Mazkur mexanizmlar bolaning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda uning har tomonlama rivojlanishi, psixologik farovonligi va ijtimoiy moslashuvini ta’minlashga xizmat qiladi.

Ota-onalar bilan hamkorlik samaradorligini belgilovchi asosiy mexanizmlar quyidagilardan iborat:

Kommunikativ mexanizm – o‘zaro samarali muloqot, faol tinglash, fikr almashish va ishonchli munosabatlarni shakllantirish jarayonini anglatadi.

Motivatsion mexanizm – ota-onalarning farzand tarbiyasiga bo‘lgan ichki ehtiyoji, mas’uliyat hissi va ta’lim-tarbiya jarayonidagi faol ishtirokini ta’minlashga xizmat qiladi.

Kognitiv mexanizm – ota-onalarning bola psixologiyasi, yosh xususiyatlari, ta’lim jarayoni va tarbiyaviy yondashuvlar haqidagi bilim darajasini oshirishni nazarda tutadi.

Affektiv mexanizm – mehr, e’tibor, qo‘llab-quvvatlash va ijobiy hissiy munosabatlar orqali ota-ona hamda bola o‘rtasidagi psixologik yaqinlikni shakllantirishga yo‘naltiriladi.

Mazkur mexanizmlar o‘zaro uyg‘unlashganda ota-onalar bilan hamkorlik samarali va barqaror tizim sifatida shakllanadi. Ota-onalar bilan hamkorlikning nazariy asoslari psixologik, pedagogik va ijtimoiy tamoyillarning yaxlit tizimidan iborat bo‘lib,

unda bola shaxsini tarbiyalashda oila va maktabning bir-birini to‘ldiruvchi roli alohida ta’kidlanadi. L.S. Vygotskiy, E. Erikson, U. Bronfenbrenner kabi olimlarning ilmiy qarashlari ota-onalar bilan hamkorlikning nazariy-metodologik asoslarini tashkil etsa, o‘zbek pedagogik an’analari mazkur jarayonni milliy qadriyatlar asosida boyitadi.

2. Ota-onalar bilan hamkorlikning shakllari va yo‘nalishlari

Ota-onalar bilan samarali hamkorlik ta’lim-tarbiya jarayonining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. U bolaning shaxs sifatida barkamol rivojlanishiga, ta’lim va tarbiya samaradorligini oshirishga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlarda hamkorlik faqatgina ota-onalarga axborot yetkazish bilan cheklanmaydi, balki o‘zaro hamfikrlik, sheriklik va birgalikda qaror qabul qilish jarayonini ham qamrab oladi.

Ota-onalar bilan ishlashda qo‘llaniladigan shakl va yo‘nalishlar oila hamda ta’lim muassasasi o‘rtasidagi samarali muloqot tizimini shakllantiradi. Ushbu jarayon orqali pedagog va ota-onalar o‘rtasida o‘zaro ishonch, ijobiy psixologik muhit hamda tarbiyaviy hamkorlik qaror topadi.

Ota-onalar bilan hamkorlik shakllari mazmuni, maqsadi va tashkil etilish darajasiga ko‘ra **individual, guruhli va ommaviy shakllarga** bo‘linadi.

Individual shakllar

Individual shakllar pedagog va har bir ota-ona o‘rtasidagi bevosita hamkorlikni nazarda tutadi. Ular quyidagilardan iborat:

- **Suhbat va maslahatlar** – o‘quvchining psixologik holati, qiziqishlari, xulq-atvori hamda oilaviy muammolari bo‘yicha ota-onalarga tavsiyalar berish;
- **Uyga tashrif buyurish** – pedagog yoki psixologning bolaning oilaviy muhiti, yashash sharoiti va ota-onalar bilan munosabatlarini o‘rganishi;
- **Telefon va onlayn muloqotlar** – tezkor axborot almashish, zarur hollarda masofaviy maslahatlar tashkil etish;
- **Psixologik konsultatsiya** – ota-onalarga bolaning xulq-atvori, emotsional holati, stress holatlari va rivojlanish xususiyatlari bo‘yicha professional yordam ko‘rsatish.

Guruhli shakllar

Guruhli shakllar bir sinf yoki kichik guruh ota-onalari ishtirokida tashkil etilib, umumiy muammolarni muhokama qilish va tajriba almashishga xizmat qiladi. Ularga quyidagilar kiradi:

- **Ota-onalar majlislari** – o‘quvchilarning yutuqlari, intizomi, o‘zlashtirishi va tarbiyaviy masalalarni muhokama qilish;
- **Tematik seminar-treninglar** – masalan, “Raqamli davrda farzand tarbiyasi”, “O‘smirlik davrida psixologik yondashuv” kabi mavzularda tashkil etiladigan mashg‘ulotlar;

- **Treninglar va rolli o‘yinlar** – ota-onalarda bolalar bilan samarali muloqot qilish, nizolarni konstruktiv hal etish ko‘nikmalarini rivojlantirish;
- **Ota-onalar klubi** – tajriba almashish, samarali oilaviy tarbiya usullarini ommalashtirish imkonini beruvchi hamkorlik shakli.

Ommaviy shakllar

Ommaviy shakllar keng auditoriyani, ya’ni butun maktab jamoasini qamrab oluvchi tadbirlarni o‘z ichiga oladi. Jumladan:

- **Ochiq eshiklar kuni** – ota-onalarning farzandlari ta’lim jarayoni bilan bevosita tanishish imkoniyati;
- **Konferensiya, davra suhbatlari va anjumanlar** – ta’lim-tarbiya masalalarini ilmiy-ommabop shaklda muhokama qilish;
- **“Eng faol ota-ona” tanlovlari** – ota-onalarning ta’lim jarayonidagi faolligini rag‘batlantirish;
- **Madaniy-ma’rifiy tadbirlar** – bayramlar, sport musobaqalari, “Oila va maktab kuni” kabi tadbirlarni tashkil etish.

Ota-onalar bilan hamkorlikning asosiy yo‘nalishlari

Ota-onalar bilan ishlash yo‘nalishlari hamkorlik jarayonining mazmuniy tomonini belgilaydi. Asosiy yo‘nalishlar quyidagilardan iborat:

Axborot-ma’rifiy yo‘nalish. Ota-onalarni maktab hayoti, ta’lim jarayoni, o‘quv dasturlari, baholash tizimi va bolaning rivojlanish xususiyatlari haqida muntazam ravishda xabardor qilishni nazarda tutadi. Ushbu yo‘nalish ota-onalarning pedagogik savodxonligini oshirishga xizmat qiladi.

Tarbiyaviy yo‘nalish. Ota-onalarni farzand tarbiyasining faol ishtirokchisiga aylantirishga qaratiladi. Bu jarayonda oilaviy qadriyatlar, axloqiy tarbiya, mehnat, ekologik va estetik tarbiya masalalariga alohida e’tibor qaratiladi.

Psixologik-pedagogik yo‘nalish. Ota-onalarga bolaning shaxsiyati, yosh va individual xususiyatlari, temperament, xulq-atvor psixologiyasi haqida zarur bilimlar berishni o‘z ichiga oladi. Mazkur yo‘nalish ota-onalarning farzand bilan empatik va konstruktiv munosabat o‘rnatishiga yordam beradi.

Diagnostik yo‘nalish. Ota-onalar bilan hamkorlikda bolaning rivojlanish holatini o‘rganishga qaratiladi. Bunda so‘rovnoma, test, suhbat, intervyu va kuzatish metodlaridan foydalanib, bolaning ehtiyojlari va muammolari aniqlanadi.

Hamkorlikni rivojlantiruvchi yo‘nalish. Ota-onalar, pedagog va psixolog o‘rtasida sheriklik asosida rejalashtirish, qarorlar qabul qilish va amalga oshirilgan ishlarni tahlil qilish jarayonlarini yo‘lga qo‘yishga xizmat qiladi. Ushbu yo‘nalish “oila–maktab–jamiyat” tizimining barqarorligini ta’minlaydi.

O‘zbekiston tajribasida ota-onalar bilan hamkorlik

O‘zbekiston ta’lim tizimida ota-onalar bilan ishlash jarayoni tegishli davlat me’yoriy-huquqiy hujjatlari asosida tashkil etiladi. Jumladan, “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun (2020-yil yangi tahriri), Milliy o‘quv dasturi, maktab psixologi faoliyatiga oid me’yoriy hujjatlar hamda mahalla va oila institutlari bilan hamkorlik yo‘nalishlari ota-onalar bilan ishlashning huquqiy asoslarini belgilaydi.

So‘nggi yillarda umumta’lim maktablarida “Ota-onalar universiteti”, “Oila va maktab kuni”, “Farzandim – faxrim” kabi loyihalar amalga oshirilib, ular doirasida psixologik treninglar, ota-onalar anjumanlari, mahorat darslari va ma’rifiy tadbirlar muntazam tashkil etilmoqda. Mazkur faoliyatlar ota-onalarning pedagogik madaniyatini oshirish, oilaviy tarbiya samaradorligini kuchaytirish va ta’lim muassasasi bilan hamkorlik aloqalarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

4. Xorijiy tajribadan misollar Finlyandiyada ota-onalar bilan “Family-school dialogue” (oila–maktab muloqoti) amalda bo‘lib, har o‘quv yili boshida shaxsiy suhbat o‘tkaziladi. Yaponiyada “Lesson Open Day” (ochiq darslar kuni) orqali ota-onalar farzand o‘qishini kuzatadi. AQShda “Parent-Teacher Association” (PTA) faoliyati ota-onalarning maktab boshqaruvida bevosita ishtirokini ta’minlaydi. Ushbu tajribalar O‘zbekistonda ham ijtimoiy sheriklik modelini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ota-onalar bilan hamkorlikning shakl va yo‘nalishlari — bu ta’lim-tarbiya jarayonining barqarorligini ta’minlaydigan strategik tizimdir. Ular orqali o‘qituvchi, psixolog va ota-ona o‘rtasida o‘zaro ishonch, mas’uliyat va muloqot madaniyati shakllanadi. 3.Ota-onalar majlislari: maqsad, mazmun va tashkil etish tamoyillari Ota-onalar majlisining maqsadi Ota-onalar majlislari – bu ta’lim muassasasi bilan oila o‘rtasidagi uzviy hamkorlikni mustahkamlashga qaratilgan ijtimoiy-pedagogik jarayondir.

2-Reja. Ota-onalar bilan ishlashda psixologik xizmatning o‘rni va ahamiyati

Zamonaviy ta’lim tizimida ota-onalar, o‘qituvchilar va psixologlar o‘rtasidagi hamkorlik bolaning har tomonlama rivojlanishini ta’minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, maktab psixologining faoliyati ota-onalar bilan samarali muloqotni yo‘lga qo‘yish, oila va ta’lim muassasasi o‘rtasidagi psixologik-pedagogik hamkorlikni ta’minlash hamda bolaning emotsional farovonligini qo‘llab-quvvatlashda alohida ahamiyat kasb etadi.

Psixologik xizmat – ta’lim muassasasida sog‘lom ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish, o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash va ta’lim jarayoni ishtirokchilariga psixologik yordam ko‘rsatishga yo‘naltirilgan ilmiy-amaliy faoliyat tizimidir.

Psixologik xizmatning asosiy maqsadi

Ota-onalar bilan ishlashda psixologik xizmatning asosiy maqsadi bolaning shaxs sifatida rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatish, ota-onalarning psixologik-pedagogik madaniyatini oshirish hamda oila va maktab o‘rtasidagi o‘zaro tushunish va hamkorlik muhitini shakllantirishdan iborat.

Mazkur xizmatning dolzarbligi shundaki, oila bolaning dastlabki ijtimoiylashuv muhiti hisoblanadi. Oiladagi psixologik muhit, ota-onalarning tarbiyaviy yondashuvi, bola bilan muloqot uslubi uning o‘quv motivatsiyasi, xulq-atvori, o‘z-o‘zini baholashi va ijtimoiy moslashuviga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli ota-onalar bilan tizimli psixologik ish olib borish bolaning rivojlanishi uchun qulay shart-sharoit yaratishga xizmat qiladi.

Psixologik xizmatning asosiy vazifalari

Ota-onalar bilan ishlash jarayonida maktab psixologi quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

Psixodiagnostika – bolaning shaxsiy xususiyatlari, temperament tipi, emotsional holati, qiziqishlari, kommunikativ imkoniyatlari va ijtimoiy moslashuv darajasini aniqlash.

Psixoprofilaktika – oilaviy nizolar, noto‘g‘ri tarbiya usullari, bolaning psixologik rivojlanishiga salbiy ta’sir qiluvchi omillarni oldindan aniqlash va ularning oldini olish.

Psixokorreksiya – bolaning emotsional holati, xulq-atvori yoki ijtimoiy munosabatlarida yuzaga kelgan muammolarni bartaraf etishga qaratilgan psixologik mashg‘ulotlarni tashkil etish.

Psixologik maslahat (konsultatsiya) – ota-onalarga farzand tarbiyasi, yosh xususiyatlari, o‘quv motivatsiyasi, muloqot madaniyati va oilaviy munosabatlarni yaxshilash bo‘yicha tavsiyalar berish.

Psixologik-ma’rifiy faoliyat – ota-onalar uchun seminarlar, treninglar, davra suhbatlari, ma’ruzalar va ota-onalar klublarini tashkil etish orqali ularning psixologik bilimlarini oshirish.

Ota-onalar bilan psixologik ish shakllari

Ota-onalar bilan psixologik ish turli shakllarda tashkil etiladi:

Individual konsultatsiyalar – muayyan bola bilan bog‘liq muammolarni tahlil qilish, ota-onaga individual tavsiyalar berish va muammoni hal etish yo‘llarini belgilash.

Ota-onalar seminarlari va treninglari – “Ota-onaning shaxsiy mas’uliyati”, “Farzandimning emotsional ehtiyojlari”, “Bolalar bilan samarali muloqot usullari” kabi mavzularda tashkil etilib, ota-onalarning pedagogik va psixologik kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Psixologik o‘yinlar va treninglar – oila a’zolari o‘rtasidagi o‘zaro tushunish, ishonch va ijobiy munosabatlarni shakllantirishga qaratiladi.

Psixologik anketalar va testlar – ota-onalarning tarbiyaviy yondashuvi, bola bilan munosabat uslubi, stress darajasi va oiladagi psixologik muhitni aniqlash imkonini beradi. Masalan, “Ota-onaning bolaga munosabatini aniqlash testi”, “Ota-onalik stress darajasini baholash so‘rovnomasi” kabi metodikalardan foydalanish mumkin.

Psixologik xizmatning ilmiy-nazariy asoslari

Ota-onalar bilan ishlashda psixologik xizmat insonparvarlik psixologiyasi, faoliyat nazariyasi va sotsiopsixologik yondashuv tamoyillariga asoslanadi.

Karl Rogersning empatik tinglash konsepsiyasi ota-onalar bilan samimiy, ishonchli va qo‘llab-quvvatlovchi muloqotni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu yondashuv ota-onani tanqid qilish emas, balki uning muammolarini tushunish va hamkorlik asosida yechim izlash zarurligini ta’kidlaydi.

Abraham Maslowning ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasi esa bolaning xulq-atvori, motivatsiyasi va rivojlanish ehtiyojlarini tushunishga yordam beradi.

Lev Vygotskyning “yaqin rivojlanish zonasi” konsepsiyasi bolaning imkoniyatlarini hisobga olgan holda unga individual yondashuv zarurligini asoslaydi.

Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan oilalar bilan psixologik ish

Psixologik xizmat faoliyatida og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan yoki ijtimoiy xavf guruhiga kiruvchi oilalar bilan ishlash alohida ahamiyatga ega. Bunday holatlarda psixolog bolaning va oilaning psixologik holatini o‘rganadi, mavjud muammolarni tahlil qiladi hamda individual yordam strategiyasini ishlab chiqadi.

Ota-onalar bilan individual suhbatlar o‘tkazish, oiladagi psixologik muhitni baholash, tarbiyaviy qiyinchiliklarni aniqlash va zarur psixologik yordam ko‘rsatish ushbu jarayonning asosiy yo‘nalishlarini tashkil etadi.

Zarurat tug‘ilganda psixolog ijtimoiy pedagog, sinf rahbari, tibbiyot xodimlari, mahalla vakillari va boshqa mutaxassislar bilan hamkorlikda kompleks yordamni tashkil etadi. Oila ehtiyojlaridan kelib chiqib, ota-onalar ijtimoiy, tibbiy yoki huquqiy xizmatlarga yo‘naltirilishi mumkin. Shunday qilib, ota-onalar bilan psixologik xizmatni samarali tashkil etish bolaning psixologik farovonligini ta’minlash, oiladagi tarbiyaviy imkoniyatlarni mustahkamlash, ta’lim muassasasi va oila o‘rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish hamda bolalarning sog‘lom va barkamol rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda ota-onalar bilan ishlashda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda. Onlayn maslahatlar, videokonferensiyalar, elektron platformalar, messenjerlar va mobil ilovalar orqali ota-onalar bilan muntazam muloqot olib borish, psixologik tavsiyalar berish hamda ta’lim jarayonidagi dolzarb

masalalarni tezkor muhokama qilish imkoniyati yaratilmoqda. Bu esa psixologik xizmatning samaradorligini oshirish va ota-onalarning ta’lim jarayonidagi ishtirokini faollashtirishga xizmat qiladi. Psixologik xizmatning ota-onalar bilan ishlashdagi samaradorligi o‘zaro ishonch, hamkorlik, maxfiylik, ochiqlik, hurmat va bola manfaatlarining ustuvorligi tamoyillariga asoslanadi. Psixolog ota-onani tanqid qiluvchi emas, balki hamkor va maslahatchi sifatida faoliyat yuritishi lozim. Ana shunday yondashuv ota-onalarda psixologik xizmatga nisbatan ishonchni kuchaytiradi va hamkorlikning samarali bo‘lishini ta’minlaydi. Shunday qilib, ota-onalar bilan ishlashda psixologik xizmat bolaning sog‘lom rivojlanishini ta’minlash, oiladagi psixologik muhitni yaxshilash, ota-onalarning tarbiyaviy kompetensiyalarini rivojlantirish hamda ta’lim muassasasi va oila o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlashning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Tizimli va ilmiy asoslangan psixologik xizmat nafaqat mavjud muammolarni bartaraf etishga, balki ularning oldini olishga, bolaning shaxsiy salohiyatini ro‘yobga chiqarishga va uning barkamol shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Ta’lim muassasalarida ota-onalar bilan ishlashda psixologik xizmatni samarali tashkil etish o‘quvchilarning sog‘lom psixologik rivojlanishi, ta’limdagi muvaffaqiyati va ijtimoiy moslashuvini ta’minlashning muhim omillaridan biridir. Psixologik xizmat ota-onalarning pedagogik va psixologik savodxonligini oshirish, oilada sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish hamda farzand tarbiyasida yuzaga keladigan muammolarni o‘z vaqtida aniqlash va bartaraf etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Psixolog, pedagog va ota-onalar o‘rtasidagi o‘zaro ishonch, hamkorlik va mas’uliyatga asoslangan munosabatlar bolaga ko‘rsatiladigan ta’lim-tarbiyaviy ta’sirlarning uzviyligi va samaradorligini ta’minlaydi.

Psixologik xizmat doirasida amalga oshiriladigan psixologik maslahat, psixodiagnostika, psixoprofilaktika, psixologik ma’rifat va rivojlantiruvchi tadbirlar ota-onalarning farzand tarbiyasiga ongli va mas’uliyatli yondashuvini kuchaytiradi. Ushbu faoliyatlar orqali ota-onalarning bola shaxsining yosh va individual xususiyatlari, emotsional ehtiyojlari hamda rivojlanish qonuniyatlari haqidagi bilimlari oshiriladi. Ayniqsa, og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan yoki ijtimoiy xavf guruhiga mansub oilalar bilan tizimli ravishda olib boriladigan psixologik-pedagogik ishlar bolaning huquq va manfaatlarini himoya qilish, uning ruhiy salomatligini mustahkamlash hamda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan salbiy holatlarning oldini olishda yuqori samaradorlikni ta’minlaydi.

Ta’lim muassasasida psixologik xizmatning ota-onalar bilan hamkorligi zamonaviy ta’lim tizimining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, oilaning tarbiyaviy salohiyatini oshirish, ta’lim sifati va o‘quvchilarning psixologik farovonligini

ta’minlashga xizmat qiladi. Ushbu hamkorlikning ilmiy asosda, tizimli va uzluksiz yo‘lga qo‘yilishi barkamol avlodni tarbiyalashning muhim shartlaridan biridir.

Tavsiyalar

1. Ta’lim muassasalarida ota-onalar bilan ishlash bo‘yicha yillik psixologik xizmat rejasini ishlab chiqish va uning izchil amalga oshirilishini ta’minlash.
2. Ota-onalarning psixologik-pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirish maqsadida muntazam seminarlar, treninglar, davra suhbatlari va ma’rifiy uchrashuvlarni tashkil etish.
3. Har bir o‘quvchining individual xususiyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda ota-onalarga individual psixologik maslahatlar berish amaliyotini kengaytirish.
4. Xavf guruhiga mansub oilalarni erta aniqlash, ularning ehtiyojlarini baholash va individual qo‘llab-quvvatlash dasturlarini ishlab chiqish.
5. Psixolog, sinf rahbari, fan o‘qituvchilari, ijtimoiy pedagog, tibbiyot xodimlari va ota-onalar o‘rtasida muntazam axborot almashinuvi hamda hamkorlik mexanizmlarini takomillashtirish.
6. Ota-onalar bilan ishlashda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan, jumladan, onlayn maslahatlar, vebinarlar va raqamli muloqot platformalaridan samarali foydalanish.
7. Oila va ta’lim muassasasi hamkorligi samaradorligini muntazam monitoring qilish, tahlil natijalari asosida psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirib borish.
8. Bolalarning huquqlari, manfaatlari va psixologik xavfsizligini ta’minlashda maxfiylik, insonparvarlik, individual yondashuv va mutaxassislararo hamkorlik tamoyillariga qat’iy rioya qilish.

Ta’lim muassasalari pedagoglari va psixologlarining o‘quvchilar hamda ota-onalar bilan samarali hamkorligi ta’lim-tarbiya jarayoni sifatini oshirish, o‘quvchilarning psixologik salomatligini mustahkamlash va ularning har tomonlama barkamol rivojlanishini ta’minlashning muhim omillaridan biridir. Oila va ta’lim muassasasi o‘rtasidagi hamkorlik qanchalik samarali tashkil etilsa, bolaning ta’limdagi yutuqlari, ijtimoiy moslashuvi va shaxs sifatida shakllanish jarayoni shunchalik muvaffaqiyatli kechadi.

Psixologik xizmatning ota-onalar bilan olib boradigan tizimli faoliyati oilada sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish, ota-onalarning tarbiyaviy kompetensiyasini oshirish, bolalarning yosh va individual xususiyatlarini to‘g‘ri tushunish hamda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni o‘z vaqtida aniqlash va bartaraf etishga qaratiladi. Bunda psixologik diagnostika, psixologik maslahat, psixoprofilaktika, psixologik ma’rifat va rivojlantiruvchi tadbirlarning o‘zaro uyg‘un holda amalga oshirilishi hamkorlik samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek,

zamonaviy ta’lim sharoitida pedagog, psixolog va ota-onalar o‘rtasidagi hamkorlikni innovatsion yondashuvlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hamda mutaxassislararo hamkorlik asosida tashkil etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunday yondashuv ta’lim muassasasida ijobiy psixologik muhitni yaratish, bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ularning intellektual, ijtimoiy va shaxsiy salohiyatini rivojlantirish hamda oilaning tarbiyaviy imkoniyatlarini mustahkamlash imkonini beradi.

Demak, pedagoglar, psixologlar va ota-onalar o‘rtasidagi samarali hamkorlikni ilmiy asosda tashkil etish ta’lim tizimining muhim vazifalaridan biri bo‘lib, u barkamol avlodni tarbiyalash, o‘quvchilarning psixologik farovonligini ta’minlash va jamiyat taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shadigan yetuk shaxslarni shakllantirishning muhim sharti hisoblanadi.

3-Reja. O‘qituvchi va psixologning o‘quvchilar va ota-onalar/qonuniy vakillar bilan o‘zaro munosabatlarining asosiy yo‘nalishlari

Ta’lim muassasasida o‘qituvchi va psixologning o‘quvchilar hamda ota-onalar (qonuniy vakillar) bilan o‘zaro munosabatlari ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini ta’minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Ushbu hamkorlik bolaning shaxsiy, intellektual, emotsional va ijtimoiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash, uning huquq va manfaatlarini himoya qilish hamda sog‘lom ta’lim muhitini yaratishga qaratiladi. O‘qituvchi va psixologning faoliyati bir-birini to‘ldiruvchi xarakterga ega bo‘lib, ular o‘z vakolatlari doirasida o‘quvchi va uning oilasiga kompleks yordam ko‘rsatadilar. O‘quvchilar bilan ishlashning asosiy yo‘nalishlaridan biri ularning individual xususiyatlarini o‘rganishdan iborat. Bunda pedagog o‘quvchining o‘zlashtirish darajasi, dars jarayonidagi ishtiroki, xulq-atvori, qiziqishlari hamda sinf jamoasidagi munosabatlarini kuzatadi. Psixolog esa bolaning psixik rivojlanish holati, emotsional kechinmalari, temperament xususiyatlari, motivatsiyasi, kommunikativ qobiliyatlari va ijtimoiy moslashuv darajasini maxsus psixologik metodlar yordamida o‘rganadi. Olingan natijalar asosida o‘quvchiga individual yondashuvni tashkil etish, uning imkoniyatlarini rivojlantirish va yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarning oldini olish imkoniyati yaratiladi. O‘quvchilar bilan ishlashdagi muhim yo‘nalishlardan yana biri psixologik-pedagogik diagnostika hisoblanadi. Diagnostika jarayonida o‘quvchilarning rivojlanishidagi qiyinchiliklar, o‘quv faoliyatiga bo‘lgan munosabati, ta’lim motivatsiyasi, kasbiy qiziqishlari, ijtimoiy munosabatlari va emotsional holati aniqlanadi. Diagnostika natijalari pedagogik faoliyatni samarali rejalashtirish, rivojlantiruvchi mashg‘ulotlarni tashkil etish, zarur hollarda korreksion yordam ko‘rsatish hamda o‘quvchining individual rivojlanish

yo‘nalishlarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologik maslahat o‘qituvchi va psixolog faoliyatining asosiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. O‘quvchilarga ta’lim jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklar, tengdoshlari bilan munosabatlar, stress va xavotir holatlarini boshqarish, kasb tanlash hamda shaxsiy rivojlanish masalalari bo‘yicha tavsiyalar beriladi. Ota-onalarga esa farzand tarbiyasi, bolaning yosh va individual xususiyatlari, oiladagi samarali muloqot, nizolarni konstruktiv hal etish hamda sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish bo‘yicha psixologik-pedagogik tavsiyalar taqdim etiladi.

O‘qituvchi va psixologning yana bir muhim faoliyat yo‘nalishi **psixoprofilaktika** hisoblanadi. Profilaktik ishlar orqali maktabda zo‘ravonlik, bulling, deviant xulq-atvor, internet qaramligi, zararli odatlar, suitsidal xavf va boshqa salbiy holatlarning oldini olishga qaratilgan tadbirlar tashkil etiladi. Profilaktik faoliyat o‘quvchilar, ota-onalar va pedagoglarni qamrab oladi hamda sog‘lom va xavfsiz ta’lim muhitini yaratishga xizmat qiladi.

Psixokorreksion va rivojlantiruvchi ishlar ham asosiy yo‘nalishlardan biri sanaladi. Psixolog individual yoki guruh mashg‘ulotlari orqali o‘quvchilarning emotsional barqarorligini mustahkamlash, muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish, o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirish, konfliktlarni konstruktiv hal etish hamda ijtimoiy moslashuvini yaxshilash bo‘yicha ish olib boradi. O‘qituvchi esa ta’lim jarayonida ushbu o‘zgarishlarni qo‘llab-quvvatlab, bolaning ijobiy rivojlanishi uchun qulay pedagogik muhit yaratadi.

Ota-onalar (qonuniy vakillar) bilan ishlash ham o‘qituvchi va psixolog faoliyatining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonda ota-onalar yig‘ilishlari, individual suhbatlar, psixologik maslahatlar, seminar-treninglar, davra suhbatlari hamda oilaga tashriflar kabi hamkorlik shakllaridan foydalaniladi. Mazkur tadbirlar ota-onalarning psixologik-pedagogik bilimlarini oshirish, farzand tarbiyasidagi mas’uliyatini kuchaytirish, bola rivojlanishining o‘ziga xos jihatlarini tushunish va ta’lim muassasasi bilan samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yishga xizmat qiladi. Alohida e’tibor xavf guruhiga mansub o‘quvchilar va oilalar bilan ishlashga qaratiladi. O‘qituvchi va psixolog bunday bolalarni o‘z vaqtida aniqlaydi, ularning psixologik, pedagogik va ijtimoiy ehtiyojlarini baholaydi, individual qo‘llab-quvvatlash rejasini ishlab chiqadi hamda ijtimoiy pedagog, tibbiyot xodimlari, mahalla va boshqa mutaxassislar bilan hamkorlikda kompleks yordam choralarini amalga oshiradi.

Bugungi kunda hamkorlik jarayonida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Elektron kundaliklar, onlayn maslahatlar, videokonferensiyalar, messenjerlar va turli ta’lim platformalari orqali ota-onalar bilan doimiy aloqa o‘rnatish, psixologik tavsiyalar berish hamda

ta’lim jarayonida yuzaga kelayotgan muammolarni tezkor hal etish imkoniyatlari kengaymoqda. O‘qituvchi va psixologning barcha faoliyati insonparvarlik, maxfiylik, individual yondashuv, hamkorlik, o‘zaro hurmat, kasbiy etika hamda bola manfaatlarining ustuvorligi tamoyillariga asoslanishi zarur. Ayniqsa, o‘quvchi va uning oilasiga oid shaxsiy ma’lumotlar bilan ishlash jarayonida maxfiylikni ta’minlash, kasbiy odob-axloq me’yorlariga rioya qilish va bolaning psixologik xavfsizligini himoya qilish muhim talab hisoblanadi.

O‘qituvchi va psixologning o‘quvchilar hamda ota-onalar (qonuniy vakillar) bilan o‘zaro munosabatlarini tashkil etish tamoyillari.

O‘qituvchi va psixologning o‘quvchilar hamda ota-onalar bilan samarali hamkorligi ma’lum ilmiy va kasbiy tamoyillarga asoslanadi. Mazkur tamoyillarga rioya etilishi ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish, bolaning huquq va manfaatlarini himoya qilish hamda psixologik xizmat sifatini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Birinchi tamoyil – **bola manfaatlarining ustuvorligi** tamoyilidir. Barcha pedagogik va psixologik faoliyatning markazida bolaning manfaatlari, huquqlari, xavfsizligi va sog‘lom rivojlanishi turadi. O‘qituvchi va psixolog tomonidan qabul qilinadigan har qanday qaror yoki amalga oshiriladigan tadbir bolaning jismoniy, psixologik va ijtimoiy farovonligini ta’minlashga xizmat qilishi lozim.

Ikkinchi tamoyil – **individual yondashuv** tamoyilidir. Har bir o‘quvchi o‘zining yosh, jins, temperament, qobiliyat, ehtiyoj, qiziqish va psixologik rivojlanish xususiyatlariga ega. Shu sababli ta’lim-tarbiya jarayoni standart yondashuv asosida emas, balki har bir bolaning individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi zarur. Individual yondashuv bolaning kuchli tomonlarini rivojlantirish va mavjud qiyinchiliklarni bartaraf etishda samarali natija beradi.

Uchinchi tamoyil – **hamkorlik va sheriklik** tamoyilidir. Zamonaviy pedagogika va psixologiyada ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilari – o‘qituvchi, psixolog, ota-onalar va o‘quvchi yagona maqsad yo‘lida faoliyat yurituvchi hamkorlar sifatida qaraladi. O‘zaro ishonch, ochiq muloqot, mas’uliyatni taqsimlash va muntazam axborot almashinuvi hamkorlikning samaradorligini oshiradi.

To‘rtinchi tamoyil – **maxfiylik va kasbiy etika** tamoyilidir. Psixologik xizmat jarayonida o‘quvchi va uning oilasi haqida olingan ma’lumotlar faqat kasbiy maqsadlarda foydalaniladi. Shaxsiy ma’lumotlarning sir saqlanishi ota-onalar va o‘quvchilarning psixologik xizmatga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, mutaxassislar kasbiy etika me’yorlariga amal qilgan holda xolislik, adolatlilik va insonparvarlik tamoyillariga rioya etishlari zarur.

Hamkorlikning tashkiliy shakllari. Pedagog va psixologning ota-onalar hamda o‘quvchilar bilan hamkorligi turli tashkiliy shakllarda amalga oshiriladi. Eng keng tarqalgan shakllardan biri ota-onalar yig‘ilishlari bo‘lib, ular orqali ta’lim-tarbiya jarayonining dolzarb masalalari muhokama qilinadi, ota-onalarga psixologik-pedagogik tavsiyalar beriladi va hamkorlikning istiqboldagi yo‘nalishlari belgilanadi.

Individual maslahatlar ota-onalar bilan ishlashning eng samarali shakllaridan biri hisoblanadi. Mazkur maslahatlar davomida o‘quvchining individual rivojlanish xususiyatlari, o‘qishdagi muvaffaqiyati, xulq-atvori, emotsional holati va oiladagi tarbiya muammolari muhokama qilinadi. Individual maslahatlar ota-onaga farzandiga nisbatan individual yondashuvni shakllantirishga yordam beradi.

Psixologik treninglar ham hamkorlikning samarali shakllaridan biridir. Treninglar davomida ota-onalarda samarali muloqot, faol tinglash, konfliktlarni konstruktiv hal etish, stressni boshqarish, emotsional intellekt va pozitiv tarbiya usullaridan foydalanish ko‘nikmalari rivojlantiriladi.

Oilaga tashrif pedagog va psixolog faoliyatida muhim diagnostik va profilaktik vosita hisoblanadi. Uy sharoitini o‘rganish orqali oilaning ijtimoiy-iqtisodiy holati, psixologik muhiti, tarbiyaviy salohiyati va bolaga yaratilgan sharoitlar baholanadi. Bu esa individual yordam rejasini ishlab chiqishda muhim axborot manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Hamkorlik samaradorligini baholash mezonlari. O‘qituvchi va psixologning ota-onalar bilan olib borayotgan hamkorligi muntazam monitoring qilinishi va baholab borilishi lozim. Hamkorlik samaradorligi quyidagi mezonlar asosida aniqlanishi mumkin:

- ota-onalarning ta’lim jarayonidagi faolligi va ishtiroki;
- ota-onalarning psixologik-pedagogik savodxonligi oshishi;
- o‘quvchilarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari va darsga motivatsiyasining yaxshilanishi;
- o‘quvchilarning psixologik holati va ijtimoiy moslashuvining ijobiy o‘zgarishi;
- oiladagi psixologik muhitning barqarorlashuvi;
- nizoli vaziyatlar va xulq-atvor muammolarining kamayishi;
- pedagog, psixolog va ota-onalar o‘rtasidagi hamkorlikning uzluksizligi va sifati.

Hamkorlik natijalarini baholashda anketa, so‘rovnoma, suhbat, kuzatish, psixologik diagnostika, monitoring va ekspert baholash usullaridan foydalanish tavsiya etiladi. Olingan natijalar asosida hamkorlik faoliyati takomillashtirilib, yangi maqsad va vazifalar belgilanadi. O‘qituvchi va psixologning o‘quvchilar hamda ota-onalar bilan o‘zaro munosabatlarini ilmiy asosda tashkil etish ta’lim sifatini oshirish, sog‘lom psixologik muhitni yaratish, oilaning tarbiyaviy imkoniyatlarini kengaytirish hamda

o‘quvchilarning barkamol shaxs sifatida rivojlanishini ta’minlashning muhim omili hisoblanadi. Mazkur faoliyatning tizimliligi, uzluksizligi va innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etilishi zamonaviy ta’lim tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etiladi.

O‘qituvchi va psixologning o‘quvchilar hamda ota-onalar (qonuniy vakillar) bilan o‘zaro munosabatlarini samarali tashkil etish ta’lim-tarbiya jarayonining sifatini oshirish, o‘quvchilarning har tomonlama rivojlanishini ta’minlash hamda oilaning tarbiyaviy salohiyatini mustahkamlashning muhim omillaridan biridir. Zamonaviy ta’lim tizimida pedagog, psixolog va ota-onalar o‘rtasidagi hamkorlik bolaning intellektual, ma’naviy, emotsional va ijtimoiy rivojlanishiga kompleks yondashuvni ta’minlaydi. Mazkur hamkorlikning samaradorligi o‘zaro ishonch, ochiq muloqot, kasbiy hamkorlik va bola manfaatlarining ustuvorligi tamoyillariga qat’iy amal qilinishiga bevosita bog‘liqdir. O‘qituvchi va psixolog tomonidan amalga oshiriladigan psixologik-pedagogik diagnostika, maslahat, psixoprofilaktika, korreksion-rivojlantiruvchi ishlar hamda psixologik ma’rifat tadbirlari ota-onalarning tarbiyaviy kompetensiyalarini oshirish, o‘quvchilarning ta’lim motivatsiyasini rivojlantirish va ta’lim muassasasida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan yoki ijtimoiy xavf guruhiga mansub o‘quvchilar bilan ishlash jarayonida pedagog, psixolog va ota-onalar o‘rtasidagi uzviy hamkorlik alohida ahamiyat kasb etadi. Bunday hamkorlik orqali bolaning ehtiyojlari o‘z vaqtida aniqlanadi, mavjud muammolar kompleks baholanadi va samarali psixologik-pedagogik yordam choralarini belgilash imkoniyati yaratiladi. Natijada o‘quvchining psixologik farovonligini ta’minlash, ijtimoiy moslashuvini yaxshilash va yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan salbiy holatlarning oldini olishga erishiladi. Shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, individual va differensial yondashuvni qo‘llash, mutaxassislararo hamkorlikni rivojlantirish hamda ota-onalarni ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish ta’lim sifati va psixologik xizmat samaradorligini yanada oshiradi. Shu bois pedagog va psixolog faoliyatida ilmiy asoslangan, tizimli va innovatsion yondashuvlarni qo‘llash bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Mavzu yuzasidan quyidagi tavsiyalarni berishimiz mumkin:

1. Ta’lim muassasalarida pedagog va psixologning ota-onalar bilan hamkorlik faoliyatini yillik ish rejasi asosida tizimli tashkil etish.

2. Ota-onalarning psixologik-pedagogik savodxonligini oshirish maqsadida muntazam seminarlar, treninglar, davra suhbatlari va ma’rifiy tadbirlarni yo‘lga qo‘yish.

3. Har bir o‘quvchining yosh, individual va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda individual yondashuvni ta’minlash.

4. O‘quvchilarda uchrashi mumkin bo‘lgan psixologik va ijtimoiy muammolarni erta aniqlash uchun diagnostika va monitoring ishlarini muntazam olib borish.

5. Pedagog, psixolog, ota-onalar, ijtimoiy pedagog, tibbiyot xodimlari va boshqa mutaxassislar o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish orqali kompleks yordam tizimini rivojlantirish.

6. Ota-onalar bilan muloqotda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish, masofaviy maslahat va psixologik xizmat imkoniyatlarini kengaytirish.

7. Xavf guruhiga mansub o‘quvchilar va ularning oilalari bilan individual psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash dasturlarini ishlab chiqish va ularning bajarilishini monitoring qilish.

8. Pedagog va psixologlarning kasbiy kompetensiyalarini oshirish maqsadida malaka oshirish kurslari, ilmiy-amaliy seminarlar va tajriba almashish tadbirlarini muntazam tashkil etish.

Xulosa qilib aytganda, ta’lim muassasasida o‘qituvchi, psixolog, o‘quvchi va ota-onalar o‘rtasidagi hamkorlik bolaning barkamol rivojlanishini ta’minlashga qaratilgan yagona maqsad asosida tashkil etiladigan uzluksiz pedagogik-psixologik jarayondir. Mazkur hamkorlik jarayonida barcha ishtirokchilar bolaning ta’limiy muvaffaqiyati, psixologik farovonligi, ijtimoiy moslashuvi va shaxsiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash uchun o‘zaro hamjihatlikda faoliyat olib boradilar. O‘qituvchi o‘quvchining ta’lim jarayonidagi faoliyatini tashkil etuvchi, uning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini rivojlantiruvchi asosiy pedagogik subyekt bo‘lsa, psixolog bolaning individual-psixologik xususiyatlarini o‘rganish, emotsional holatini baholash, yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni aniqlash va zarur psixologik yordamni tashkil etishda muhim rol o‘ynaydi. Ota-onalar esa bolaning birlamchi ijtimoiy muhiti sifatida uning tarbiyasi, qadriyatlari, xulq-atvori va shaxsiy sifatlarining shakllanishida faol ishtirok etadilar. Bunday hamkorlik o‘zaro ishonch, hurmat, ochiq muloqot, mas’uliyatni taqsimlash va bola manfaatlarining ustuvorligi tamoyillariga asoslanishi lozim. Pedagog, psixolog va ota-onalarning birgalikdagi faoliyati orqali o‘quvchining ehtiyojlari o‘z vaqtida aniqlanadi, uning rivojlanishidagi qiyinchiliklar bartaraf etiladi hamda ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligi oshiriladi. Ayniqsa, og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan yoki ijtimoiy xavf guruhiga mansub o‘quvchilar bilan ishlashda bunday hamkorlik alohida ahamiyat kasb etib, bolaning huquq va manfaatlarini himoya qilish, psixologik xavfsizligini ta’minlash hamda kompleks qo‘llab-quvvatlash choralarini amalga oshirish imkonini beradi.

QO‘SHIMCHA MATERIALLAR

O‘zini-o‘zi nazorat va muhokama qilish uchun savollar:

1. Ta’lim muassasalarida pedagog va psixologning o‘quvchilar hamda ota-onalar bilan hamkorligi nima uchun zarur?
2. O‘qituvchi va psixologning o‘quvchilar bilan ishlashdagi asosiy vazifalari nimalardan iborat?
3. Ota-onalar (qonuniy vakillar) bilan hamkorlikni tashkil etishning asosiy tamoyillarini izohlang.
4. Psixologik xizmatning ota-onalar bilan ishlashdagi o‘rni va ahamiyatini tushuntiring.
5. O‘quvchilar bilan ishlashda psixologik-pedagogik diagnostika qanday maqsadda amalga oshiriladi?
6. O‘qituvchi va psixologning o‘quvchilar hamda ota-onalar bilan o‘zaro munosabatlarining asosiy yo‘nalishlarini sanab bering va ularning mazmunini izohlang.
7. Ota-onalar bilan ishlashda qanday shakl va metodlardan foydalaniladi? Ularning afzalliklarini tushuntiring.
8. Ta’lim muassasasida pedagog, psixolog va ota-onalar o‘rtasidagi hamkorlikning samaradorligi qanday mezonlar asosida baholanadi?
9. O‘quvchilar bilan ishlashda yuzaga keladigan muammoli vaziyatlarni hal etishda mutaxassislararo hamkorlik qanday tashkil etiladi?
10. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari pedagog va psixologning ota-onalar bilan hamkorligini rivojlantirishda qanday imkoniyatlar yaratadi?

Test savollari:

№ 1. Ta’lim muassasasida o‘qituvchi va psixologning o‘quvchilar hamda ota-onalar bilan hamkorligini tashkil etishning asosiy maqsadi qaysi javobda to‘liq ifodalangan?

A) O‘quvchilarning ta’lim natijalarini muntazam nazorat qilish, ota-onalarni maktab tadbirlariga jalb etish hamda ta’lim jarayonining tashkiliy masalalarini muvofiqlashtirish.

B) O‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash, oilaning tarbiyaviy salohiyatini oshirish, psixologik-pedagogik hamkorlikni rivojlantirish va sog‘lom ta’lim muhitini yaratish.
C) O‘quvchilarning darslarga qatnashishini nazorat qilish, ota-onalarni ichki tartib-qoidalar bilan tanishtirish hamda sinf jamoasida intizomni mustahkamlash.
D) Ta’lim muassasasining ichki hujjatlarini yuritish, ota-onalarning murojaatlarini qabul qilish va hisobotlarni tayyorlash.

№ 2. Psixologik xizmatning ota-onalar bilan ishlashdagi eng muhim vazifasi qaysi javobda to‘g‘ri bayon etilgan?
A) Ota-onalarning farzand tarbiyasiga oid bilimlarini rivojlantirish, oiladagi psixologik muhitni yaxshilash va bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda amaliy tavsiyalar berish.
B) Ota-onalarning moddiy sharoitini o‘rganish, oilaning daromad manbalarini tahlil qilish va ularni tegishli tashkilotlarga taqdim etish.
C) Ota-onalarning maktab tadbirlaridagi ishtirokini hisobga olish, sinf yig‘ilishlarini rejalashtirish va davomatni nazorat qilish.
D) Ota-onalar tomonidan taqdim etilgan hujjatlarni rasmiylashtirish, ularni arxivga joylashtirish va statistik ma’lumotlarni shakllantirish.

№ 3. O‘qituvchi va psixologning o‘quvchi bilan ishlash jarayonida individual yondashuvni qo‘llashning asosiy mazmuni qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?
A) O‘quvchilarga bir xil talab va topshiriqlarni qo‘llash orqali sinfda yagona tartibni ta’minlash.
B) O‘quvchilarning yosh, qobiliyat, qiziqish, psixologik holati va rivojlanish xususiyatlarini hisobga olib, ularga mos ta’lim-tarbiyaviy yondashuvni tanlash.
C) O‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasiga qarab baholarni qayta taqsimlash va sinf ichida guruhlarni shakllantirish.
D) O‘quvchilarning darsdan tashqari mashg‘ulotlarda ishtirokini nazorat qilish va ularning bo‘sh vaqtini rejalashtirish.

№ 4. Ta’lim muassasasida pedagog va psixologning ota-onalar bilan hamkorligi samaradorligini oshiruvchi asosiy omil qaysi?
A) Ota-onalar bilan muntazam muloqot olib 135oorish, ularning fikrini inobatga olish, o‘zaro ishonchni shakllantirish va bola manfaatlari asosida hamkorlikni yo‘lga qo‘yish.
B) Ota-onalarga ta’lim muassasasining ichki hujjatlari bilan tanishish imkoniyatini yaratish va ularning takliflarini yig‘ib 135oorish.
C) Ota-onalarning maktab tadbirlarida ishtirok etishini nazorat qilish hamda ularning davomatini muntazam qayd etish.

AMALIY MASHG‘ULOTLAR

Kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlari

Tayyorgarlik mashg‘uloti: “Guruh birligi”

Maqsad: Guruh hamkorligini mustahkamlash va tashkilotchilik mashg‘ulotlarga tayyorlash.

O‘tkazish usuli: Ishtirokchilar doira shaklida o‘tiradi. Trener “birgalikda hikoya yaratish” o‘yinini o‘tkazadi: har biri hikoyaga bir jumlani qo‘shadi. Maqsad - guruhning hamkorlik qobiliyatini sinash.

Davomiylik: 10 daqiqa.

Kutilayotgan natija: Guruhda hamkorlik muhiti shakllanishi va tashkilotchilik mashqlarga tayyorgarlik.

Baholash usuli: Hikoya yaratishda faol ishtirok etish va guruh hamkorligiga qo‘shilish.

1-trening mashg‘uloti “Nizolar turlari va ularni xususiyatlari”

Maqsad: Ishtirokchilarda nizolarning asosiy turlarini (shaxslararo, guruhlararo, ichki) ajratish va ularni erta bosqichda aniqlash ko‘nikmasini shakllantirish.

Vazifalar:

- ✓ Nizolar turlari va xususiyatlarini tushuntirish.
- ✓ Nizo alomatlarini (hissiy, verbal, xulqiy) aniqlashni o‘rgatish.
- ✓ Guruhda konflikt vaziyatlarini tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantirish.

Psixologik asos: Mazkur trening mashg‘uloti Kurt Levinning "Maydon nazariyasi" hamda Ralf Darendorfning "Konflikt nazariyasi" g‘oyalariga tayanadi. K. Levin o‘zining maydon nazariyasida inson xulqi tashqi muhit va ichki motivatsiyalar o‘rtasidagi dinamik kuchlar maydonida shakllanishini ta’kidlaydi. Uning fikricha, har bir inson o‘z faoliyati davomida "qarama-qarshi kuchlar" ta’sirida bo‘ladi, bu esa ichki ziddiyat (konflikt) holatini yuzaga keltiradi. Shunday qilib, nizolar inson psixikasining tabiiy qismi bo‘lib, ular to‘g‘ri boshqarilsa, o‘sish va rivojlanishga xizmat qiladi (Levin, *Field Theory in Social Science*, 1951).

R. Darendorf esa konfliktni ijtimoiy hayotning doimiy elementi sifatida talqin etadi. Unga ko‘ra, ijtimoiy tizimda kuch va hokimiyatning notekis taqsimlanishi ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Darendorfning fikricha, nizolarni inkor etish emas, balki ularni konstruktiv boshqarish jamiyat va shaxs rivojining manbai hisoblanadi (*Class and Class Conflict in Industrial Society*, 1959). Mazkur trening ana shu ikki nazariyaning integratsiyasiga asoslanib, ishtirokchilarda nizolarning tabiiyligini anglash, ularni erta bosqichda aniqlash va boshqarish ko‘nikmasini shakllantirishga

qaratilgan. Bu yondashuv amaliyotchi psixologlarda muloqotda hissiy barqarorlikni saqlash, empatik tinglash, va konstruktiv fikr bildirish malakasini rivojlantiradi.

Trening manbasi: Lewin, K. *Field Theory in Social Science.* Harper & Row. 1951.

Mashg‘ulot mazmuni:

✓ Nazariy qism (10 daqiqa): Nizo va uning turlari, boshlang‘ich belgilari.

✓ Amaliy qism (20 daqiqa):

✓ Mashq “Nizo belgilarini top”: rolli vaziyatlar o‘qib eshittiriladi, ishtirokchilar nizoning qaysi bosqichida ekanini aniqlaydi.

Mashq “Signal kartalari”: ishtirokchilar turli konflikt signallarini (intonatsiya, tana tili) tasvirlaydi, boshqalar uni tanib oladi.

Refleksiya (5 daqiqa): Har kim o‘z ish joyi yoki sinfda uchraydigan nizo belgilarini misol keltiradi.

Jihozlar: Flipchart, markerlar, rolli vaziyatlar matni, rangli kartochkalar.

Ishtirokchilar soni: 10-15 nafar.

Davomiyligi: 35 daqiqa

Kutilayotgan natija: Ishtirokchilar nizo turlarini farqlay oladi, erta bosqichda ularni tanib, konstruktiv chora ko‘ra boshlaydi.

Baholash:

Trener kuzatuv varaqasi asosida nizoni aniqlash ko‘nikmasini baholaydi.
Qisqa yozma test: “Bu vaziyatda qaysi turdagi nizo?” - deb so‘raladi.

2-trening mashg‘uloti “Nizolarning kelib chiqish sabablarini tahlil qilish”

Maqsad: Ishtirokchilarda nizolarning asosiy sabablari va ularni konstruktiv hal etish yo‘llarini tahlil qilish ko‘nikmasini rivojlantirish.

Vazifalar:

-Nizo sabablarini (resurs yetishmasligi, shaxsiy qadriyatlar to‘qnashuvi, noto‘g‘ri muloqot) aniqlash.

-Guruhli tahlil orqali muammo ildizini topishni o‘rgatish.

-Konstruktiv yechim izlashda “g‘alaba-g‘alaba” modelini qo‘llashni mashq qilish.

Psixologik asos: Ushbu trening mashg‘uloti T. Gordonning “Men-xabar” (I-message) konsepsiyasi hamda K. Tomas va R. Kilmannning konfliktni hal etish uslublari nazariyasiga tayangan holda ishlab chiqilgan. T. Gordon o‘zining “Parent Effectiveness Training” va “Teacher Effectiveness Training” dasturlarida insonlar o‘rtasidagi nizolar ko‘pincha noto‘g‘ri muloqotdan kelib chiqishini ta’kidlaydi. U “Men-xabar” konsepsiyasini ilgari surib, shaxs o‘z his-tuyg‘ularini “Sen aybdorsan” shaklidagi ayblovsiz, balki “Men o‘zimni noqulay his qilyapman, chunki ...” kabi subyektiv, empatik shaklda ifodalash zarurligini asoslab bergan. Bu usul nizo

sabablarini chuqurroq tushunish va emotsional bosimni kamaytirish orqali konstruktiv yechim topish imkonini beradi (Gordon, *Teacher Effectiveness Training*, 1974).

K. Tomas va R. Kilmann esa konfliktni hal etishda besh asosiy strategiyani (raqobat, murosa, moslashuv, chekinish, hamkorlik) ajratib ko‘rsatgan. Ularning “Tomas–Kilmann Conflict Mode Instrument” modeli insonning nizolarga nisbatan xulqiy yo‘nalishini aniqlaydi va konstruktiv uslub sifatida “hamkorlik” (collaboration) strategiyasini, ya’ni “g‘alaba–g‘alaba” yondashuvini taklif etadi.

Ushbu trening ana shu nazariyalarni uyg‘unlashtirib, amaliyotchi psixologlarda nizo sabablarini aniqlash, vaziyatni neytral tahlil qilish, hissiy barqarorlikni saqlash va barcha tomonlar manfaatini hisobga olgan holda “g‘alaba–g‘alaba” modelida muloqot yuritish malakasini rivojlantiradi.

Trening manbasi: Gordon, T. *Teacher Effectiveness Training: The Program Proven to Help Teachers Bring Out the Best in Students of All Ages.* New York: David McKay Company. 1974.

Mashg‘ulot mazmuni:

- Nazariy qism (20 daqiqa): Nizolarning asosiy sabablarini tahlil qilish modeli (insoniy, resurs, muloqot sababli).

-Amaliy qism (50 daqiqa):

Mashq “Sabab daraxti”: berilgan konflikt vaziyati uchun sabab va oqibatlarni daraxt shaklida chizish.

Rol o‘ynash: “Mediator” - ikki tomon bahsini tinglab, asosiy muammoni nomlash va taklif berish.

Refleksiya (5 daqiqa): Qaysi sabablar eng ko‘p uchrashi haqida guruh fikr almashadi.

Jihozlar: Flipchart, markerlar, rangli stikerlar, konflikt vaziyatlari yozilgan kartochkalar.

Ishtirokchilar soni: 10-15 nafar.

Davomiyligi: 35 daqiqa

Kutilayotgan natija: Ishtirokchilar konfliktning faqat ko‘rinadigan tomonini emas, balki uning chuqur sabablarini ham aniqlay oladi va konstruktiv yechim ishlab chiqadi.

Baholash:

Trener tomonidan “Sabab daraxti” ishlarini baholash (to‘g‘ri sabablarni topish darajasi).

Ishtirokchilarning o‘zaro baholash kartalari (mediator sifatida qanchalik samarali bo‘lganini 5 ballik shkalada belgilash).

Mazkur ikki trening mashg‘uloti ishtirokchilarga nizolarni erta aniqlash va ularning kelib chiqish sabablarini to‘g‘ri tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantirishga xizmat qiladi. Birinchi mashg‘ulot davomida ishtirokchilar nizo turlarini (shaxsiy, guruhiy, ichki) farqlashni o‘rganadilar, ularning boshlang‘ich belgilari va tashqi ifodalarini tanib olish malakasiga ega bo‘ladilar. Rolli vaziyatlar va signal kartalari yordamida amaliy mashqlar o‘tkazilishi, nazariy tushunchalarni real hayotiy misollar bilan bog‘lashga imkon beradi.

4-mavzu: Nizolarni konstruktiv boshqarish

“Nizolarni anglash va konstruktiv yechim yo‘llarini topish”

Tayyorlov mashqi (Har ikkala trening boshida qo‘llash uchun)

Mashq nomi: *“Assotsiatsiya zanjiri”*

Maqsad: Ishtirokchilarni treningga ruhiy tayyorlash, diqqatni jamlash va o‘zaro muloqotga kirishishni osonlashtirish.

O‘tkazish tartibi:

1. Trener ishtirokchilarga “NIZO” so‘zini aytadi.

2. Ishtirokchilar navbatma-navbat shu so‘z bilan bog‘liq birinchi kelgan fikrini aytishadi (masalan: bahs, stress, kelishmovchilik, yechim, tinchlik va hokazo).

3. Trener barcha javoblarni doskaga yoki flipchartga yozib boradi.

4. Oxirida barcha assotsiatsiyalarni guruh bo‘lib muhokama qiladi: qaysilari salbiy, qaysilari ijobiy va nega.

Davomiyligi: 7-10 daqiqa.

Psixologik asos: Ushbu mashq K. G. Yungning assotsiativ fikrlash nazariyasi hamda L. S. Vigotskiyning tafakkur va so‘z o‘rtasidagi bog‘liqlik haqidagi konsepsiyasi asosida ishlab chiqilgan.

K. G. Yung ta’kidlaganidek, inson ong ostidagi kechinmalar so‘zlar orqali bevosita ifodalanmasa ham, assotsiativ reaktsiyalar yordamida namoyon bo‘ladi. Shuning uchun “NIZO” so‘zi bilan bog‘liq birinchi fikr ishtirokchining konfliktga nisbatan ichki munosabatini aks ettiradi. Bu mashq ishtirokchilarning ong ostidagi salbiy yoki ijobiy munosabatlarini aniqlashga yordam beradi.

L. S. Vigotskiy fikricha, so‘z inson tafakkurining tashuvchi vositasi bo‘lib, har bir assotsiatsiya shaxsning tajribasidan kelib chiqqan ma’nodir. Shu bois ushbu mashq fikrlarni erkin ifoda etish, og‘zaki tafakkurni faollashtirish va guruhda erkin muloqot muhitini shakllantirish uchun juda muhim.

Psixologik nuqtai nazardan, mashq affektiv (hissiy) va kognitiv (aqliy) faollikni uyg‘unlashtiradi, bu esa asosiy trening mashg‘ulotiga psixologik tayyorgarlikni oshiradi. Nizo mavzusidagi yashirin xavotir, stereotip va salbiy emotsiyalarni yuzaga chiqarish orqali **katarsis (emotsional tozalanish)** effekti yuzaga keladi.

Trening manbasi: Jung, C. G. *The Association Method.* American Journal of Psychology, 21(2), 219-269. 1910.

Jihozlar: Flipchart va markerlar. Xohlovchilar uchun rangli stikerlar (ijobiy va salbiy assotsiatsiyalarni ranglarga ajratish uchun).

1-trening mashg‘uloti

Maqsad: Ishtirokchilarda nizolarning asosiy sabablari va ularni konstruktiv hal etish yo‘llarini tahlil qilish ko‘nikmasini rivojlantirish.

Vazifalar:

Nizo sabablarini (resurs yetishmasligi, shaxsiy qadriyatlar to‘qnashuvi, noto‘g‘ri muloqot) aniqlash.

Guruhli tahlil orqali muammo ildizini topishni o‘rgatish.

Psixologik asos: Mazkur trening mashg‘uloti Tomas-Kilmann (T. Thomas & R. Kilmann, 1974) tomonidan ishlab chiqilgan konfliktni yechish uslublari modeli asosida qurilgan bo‘lib, insonlarning nizoli vaziyatlardagi xulq-atvori va munosabat strategiyalarini tushuntiradi.

Tomas va Kilmann modeliga ko‘ra, shaxsning konfliktga munosabati ikki asosiy o‘qqa tayanadi:

1. O‘z manfaatlarini himoya qilish darajasi (assertivlik)
2. Boshqa tomon manfaatlarini hisobga olish darajasi (hamkorlik)

Ushbu o‘lchovlar asosida beshta asosiy strategiya ajratiladi:

Raqobat (Competition) – shaxs o‘z manfaatlarini ustun qo‘yadi, murosaga kam tayyor.

Murosa (Compromise) – har ikki tomon o‘rtacha yo‘lni tanlaydi.

Hamkorlik (Collaboration) – o‘zaro manfaatli, “g‘alaba-g‘alaba” yechim izlanadi.

Moslashuv (Accommodation) – boshqalarning manfaatini o‘zidan ustun qo‘yish.

Chekinish (Avoidance) – nizodan butunlay qochish, sust faoliyat.

Treningda aynan shu model asosida ishtirokchilar nizolarning kelib chiqish sabablarini tahlil qilish bilan bir qatorda, o‘zlarining xulq strategiyalarini anglash imkoniga ega bo‘ladilar. Konfliktni konstruktiv yo‘l bilan hal etishning asosi, uning sababini to‘g‘ri aniqlashdan boshlanishi ta’kidlanadi.

Shuningdek, mashg‘ulotda G. Selyening stress nazariyasi hamda D. Golemanning emotsional intellekt konsepsiyasi elementlari qo‘llaniladi. Zero, konflikt paytidagi hissiyotlarni boshqarish va stressni kamaytirish shaxsning o‘zini tahlil qila olish qobiliyatini oshiradi, bu esa “g‘alaba-g‘alaba” modelining samaradorligini ta’minlaydi.

Trening manbasi: Thomas, K. W., & Kilmann, R. H. *Thomas-Kilmann Conflict Mode Instrument (TKI).* CPP, Inc. 1974.

Mashg‘ulot mazmuni:

Nazariy qism (10 daqiqa): Nizolarning asosiy sabablarini tahlil qilish modeli (insoniy, resurs, muloqot sababli) tushuntiriladi.

Amaliy qism (20 daqiqa):

Rol o‘ynash “Mediator”: Ikki tomon bahsini tinglab, mediator asosiy muammoni nomlaydi va yechim taklif qiladi.

Refleksiya (5 daqiqa): Guruh qaysi sabablar eng ko‘p uchrashi haqida umumiy xulosa qiladi.

Jihozlar: Flipchart, markerlar, rangli stikerlar, konflikt vaziyatlari yozilgan kartochkalar.

Ishtirokchilar soni: 10-15 nafar

Davomiyligi: 35 daqiqa

Kutilayotgan natija: Ishtirokchilar konfliktning ko‘rinadigan tomonini emas, balki uning chuqur sabablarini aniqlashni o‘rganadi va konstruktiv yechim ishlab chiqadi.

Baholash:

Ishtirokchilarning o‘zaro baholash kartalari (mediator sifatida qanchalik samarali bo‘lganini 5 ballik shkalada belgilash).

2-trening mashg‘uloti “Nizolarni konstruktiv boshqarish va yechim strategiyalarini qo‘llash”

Maqsad: Ishtirokchilarda nizolarni hal qilishda “hamkorlik” va “g‘alaba-g‘alaba” strategiyasini qo‘llash ko‘nikmasini shakllantirish.

Vazifalar:

Nizo paytida hissiy nazoratni saqlashni mashq qilish.

Qarama-qarshi tomon manfaatlarini uyg‘unlashtirishga qaratilgan muloqot usullarini qo‘llash.

Tomas-Kilmann strategiyalarini amaliyotda sinab ko‘rish.

Psixologik asos: Ushbu trening K. Tomas va R. Kilmann tomonidan ishlab chiqilgan konflikt yechish strategiyalari modeliga tayangan. Mazkur model shaxslarning nizoli vaziyatlarda o‘zini tutish usullarini ikki asosiy o‘lchov orqali tasniflaydi:

1. O‘z manfaatlarini himoya qilish darajasi (assertivlik)
2. Boshqalar manfaatlarini hisobga olish darajasi (hamkorlik)

Bu o‘lchovlar kesishmasida beshta asosiy strategiya shakllanadi:

- ❖ Raqobat (Competition) — o‘z fikrini ustun qo‘yish, g‘alabaga intilish;
- ❖ Moslashuv (Accommodation) — boshqa tomon manfaatlarini ustun qo‘yish;
- ❖ Chekinish (Avoidance) — nizodan qochish, sust pozitsiya;
- ❖ Murosa (Compromise) — ikki tomon o‘rtasida o‘rtacha yechimga kelish;

❖ Hamkorlik (Collaboration) — “g‘alaba-g‘alaba” tamoyiliga asoslangan, manfaatlarni uyg‘unlashtiruvchi strategiya.

Treningda asosiy e’tibor hamkorlik strategiyasiga qaratiladi. Bu strategiya nizo ishtirokchilari o‘rtasida o‘zaro hurmat, ochiqlik va konstruktiv muloqot asosida umumiy yechim topishni nazarda tutadi.

Mazkur yondashuv T. Gordonning “Men-xabar” konsepsiyasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, u konflikt paytida ayblov yoki himoyaga o‘tish o‘rniga, o‘z his-tuyg‘ularni ifodalash va boshqa tomon pozitsiyasini tushunishga qaratilgan muloqotni ilgari suradi. Shuningdek, D. Golemanning emotsional intellekt modeli asosida hissiy nazorat va empatiya konfliktni konstruktiv hal etishda hal qiluvchi omil sifatida ko‘riladi.

Konstruktiv konflikt boshqaruvi, psixologik jihatdan, ijtimoiy o‘zaro ta’sirning sog‘lom shakli bo‘lib, u shaxslararo ishonch, hamkorlik va ijobiy munosabatlarni rivojlantiradi. Trening jarayonida ishtirokchilar o‘zlarining konflikt holatlaridagi xulq strategiyasini anglaydilar, “raqobat” yoki “chekinish” kabi samarasiz usullardan “hamkorlik” modeliga o‘tish malakasini shakllantiradilar.

Trening manbasi: Goleman, D. *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. New York: Bantam Books. 1995.

Mashg‘ulot mazmuni:

Nazariy qism (10 daqiqa): Tomas-Kilmann strategiyalarining qisqacha sharhi, ularning afzallik va kamchiliklari.

Amaliy qism (20 daqiqa):

o Mashq “Strategiyani tanlash”: Har bir guruhga konflikt stsenariysi beriladi va ular qaysi strategiyani tanlashni asoslaydi.

o Mini-rolli o‘yin: Hamkorlik strategiyasidan foydalanib, nizoli vaziyatni sahnalashtirish.

Refleksiya (5 daqiqa): Ishtirokchilar o‘z tanlagan strategiyasi samarali bo‘lganmi, degan savolga yozma javob berishadi.

Jihozlar: Flipchart, markerlar, strategiya nomlari yozilgan kartochkalar, rolli o‘yin uchun rekvizitlar.

Ishtirokchilar soni: 10-15 nafar

Davomiyligi: 35 daqiqa

Kutilayotgan natija: Ishtirokchilar konfliktni “g‘alaba–g‘alaba” asosida hal etishga intilishadi, qarama-qarshi tomon manfaatlarini inobatga olgan holda yechim topish ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar.

Baholash:

Har bir guruhning strategiyani tanlash asoslanganligi bo‘yicha trenerning reytingi.

Rol o‘ynashdagi ishtirokchilar faolligi va samaradorligi (5 ballik baho).

Guruhning umumiy xulosasi va yozma refleksiya sifatini tahlil qilish.

Yuqoridagi ikki trening mashg‘ulotlari “Nizolarni tahlil qilish va ildiz sabablarini aniqlash” hamda “Nizolarni konstruktiv boshqarish va yechim strategiyalarini qo‘llash” ishtirokchilarda konfliktologik kompetensiyani shakllantirishga qaratilgan bo‘lib, ularning ijtimoiy-psixologik savodxonligini oshiradi.

KONFLIKTNI YENGIB O‘TISH METODLARI

KONFLIKTNI BOSHQA BILAN YENGIB O‘TISH TRENINGI

Dmitrenko I.S.

Kursning maqsadi:

Trening ishtirokchilariga konstruktiv tarzda konflikt vaziyatlarini hal qilish tajribasini olish imkoniyatini taqdim etish.

Kurs vazifalari:

Konflikt vaziyatlarida yechim topish metodlarini o‘rgatish;

Ishtirokchilarga konflikt vaziyatini obyektiv baholashni o‘rgatish;

Ishtirokchilarga o‘z xulqini konfliktogenezlikni kamaytirish yo‘nalishida korrreksiya qilishga yordam berish (shaxsiy-emotsional sohada konfliktni kamaytirish);

Ma’lum bir jamoani birlashtirish (agar barcha ishtirokchilar bir jamoani tashkil etsa), jamoaviy hamkorlik ko‘nikmalari va malakalarini rivojlantirish.

Guruhlar ixtiyoriy asosda shakllantiriladi. Trening 4 ta mashg‘ulotdan iborat, har biri 2 soat davom etadi (umumiy davomiyligi 8 soat).

Mashg‘ulot 1

Mavzu: “Konflikt tushunchasi”

Nazariy ma’lumot: Konflikt bu manfaatlar, maqsadlar yoki qarashlar bo‘yicha qarama-qarshilikni hal qilishning eng keskin shakli bo‘lib, ijtimoiy muloqot jarayonida ishtirokchilar o‘rtasidagi qarshilikni bildiradi va odatda salbiy emotsiyalar bilan birga kechadi, qoidalar va normalardan chiqib ketadi. Konfliktlar kundalik hayotning bir qismi hisoblanadi.

Psixologiyada u ikki yoki undan ortiq tomon - shaxslar yoki guruhlar o‘rtasida kelishmovchilik sifatida belgilanadi. Konfliktlarning nafaqat salbiy, balki ijobiy funksiyalari ham mavjud. Shu sababli mashhur iqtibosda aytilganidek: “Konflikt va kelishuv - bir tanganing ikki tomoni, shuning uchun «konfliktsiz jamiyat bu o‘lik jamiyat”.

Konfliktni boshqarish - konfliktning rivojlanishi va kechishi qonuniyatlarini, uning tuzilishini va kompaniyada turli biznes-protsesslarga ta’sirini bilishdir. Konfliktni boshqarishni biladigan shaxs ustoz darajasiga chiqadi va o‘zini salbiy tashqi ta’sirlardan, ba’zida esa ichki ta’sirlardan himoya qila oladi.

Kirish so‘zi (lider tomonidan): “Salom. Biz konfliktologik treningni boshlaymiz. Trening - shunday mashg‘ulot shakli, unda odamlar ko‘p muloqot qiladi, o‘z fikrini ochiq aytish va boshqa ishtirokchilarning fikrini eshitish imkoniyati mavjud, turli vaziyatlarda o‘zini sinab ko‘rish va o‘z haqingizda yangi narsalarni bilib olish imkoniyati bor.”

Tanishuv va trening qoidalarini qabul qilish:

1. **Birin-birini tinglashni bilish**

Bu gapirayotgan odamga qarash va uni chalg‘itmaslikni anglatadi.

Kimdir gapini tugatgach, navbatdagi so‘z oluvchi qisqacha oldingi fikrni takrorlay oladi, so‘ng o‘z fikrini bayon qiladi.

E’tiborni jalb qilish uchun qo‘lbola predmet (masalan, kichik to‘p) ishlatilishi mumkin.

2. **Asosiy mavzu bo‘yicha gapirish**

Ishtirokchilar mavzudan chalg‘ib ketganda: “Bu mavzu bilan qanday bog‘liqligini tushunmayapman, izohlay olasizmi?” deb so‘rash mumkin.

3. **Hurmatni namoyon etish**

Ochiqlik faqat boshqalar fikriga nisbatan baho bermaslikni anglaganda paydo bo‘ladi.

4. **“Nol-nol” qonuni (punctuality)**

Barcha ishtirokchilar belgilangan vaqtda yig‘ilishi kerak.

5. **Maxfiylik**

Mashg‘ulotda sodir bo‘lganlar ishtirokchilar orasida qoladi.

6. **“Stop” qoidas**

Agar shaxsiy tajriba muhokamasi noqulay bo‘lsa, ishtirokchi “stop” deb aytishi mumkin.

7. **Har kim o‘z nomidan gapiradi**

“Barcha shunday deb hisoblaydi...” o‘rniga “Men shunday deb hisoblayman...”

Mashq: “Biz o‘xshashmizmi?”

Maqsad: ishtirokchilarni tanishtirish, bir-biriga ishonchni oshirish.

Qoidalar:

Ishtirokchilar xonada erkin yurib, uchrashgan har bir kishi bilan 2 jumla aytadi:

“Sen menga o‘xshaysan, chunki...”

“Men senga farqliman, chunki...”

Mashq: “Biz nimada o‘xshashmiz va nimada farq qilamiz” (variant 2)

Tuzilishi:

Ishtirokchilar juftlar bo‘lib ishlaydi.

4 daqiqa: mavzu – “Biz nimada o‘xshashmiz”;

4 daqiqa: mavzu – “Biz nimada farq qilamiz”.

Muhokama:

Mashq tugagach, guruh bilan muhokama o‘tkaziladi:

Qaysi qismi oson bo‘ldi va qaysi qismi qiyinroq?

Nimalar kashf qilindi?

Xulosa:

Har birimiz asosan o‘xshashmiz, lekin bir vaqtning o‘zida har birimiz turlicha.

Bizning farqlarimizga hurmat qilinish huquqimiz bor, va hech kim bizni boshqa odam bo‘lishga majburlay olmaydi.

Mashq: “Ko‘rganimni aytaman”

Tuzilishi:

Maqsad: boshqa ishtirokchilarning xatti-harakatlarini bahosiz kuzatib, tasviriy tarzda gapirishni mashq qilish.

Qoidalar:

Boshqalarning harakatlarini kuzatib, baholamasdan yoki shaxsiy xususiyatlarga oid xulosa qilmasdan gapirish.

Masalan: “Kozim oyoqlarini kesib o‘tirgan”, “Kamola kulmoqda”.

Muhokama:

Mashq tugagach:

Qanchalik tez-tez baholash tendensiyasi kuzatildi?

Mashq qiyin bo‘ldimi?

Ishtirokchilar qanday his qildilar?

Maqsad:

Bahosiz, tasviriy gapirishni mashq qilish.

Mashq: “Ishonchsiz, ishonchli va agressiv javoblar”

Tuzilishi:

Har bir ishtirokchi berilgan vaziyatda uch xil javobni ko‘rsatadi:

1. Ishonchsiz javob
2. Ishonchli javob
3. Agressiv javob

Vaziyat misollari:

Do‘st siz bilan gaplashmoqda, siz esa ketmoqchisiz.

Do‘st sizni notanish odam bilan uchrashishga chaqirdi, oldindan ogohlantirmadi.

Kinoteatrda orqangizdagi odamlar baland gapirib sizga halaqit bermoqda.

Qo‘shningiz sizni qiziqarli ma’ruza paytida chalg‘itmoqda, siz esa ularni savollari qiziqarsiz deb hisoblaysiz.

O‘qituvchi sizning soch turmangiz o‘quvchining tashqi ko‘rinishiga mos emasligini aytadi.

Do‘st sizdan qimmatbaho narsangizni qarzga so‘raydi, siz esa uni mas’uliyatli emas deb bilasiz.

Tuzilishi:

Har bir ishtirokchi bitta vaziyatni ishlaydi.

Juftlar shaklida rolli o‘yinlar o‘tkaziladi.

Guruh har bir ishtirokchining javobini muhokama qiladi.

Vaqt: 40–50 daqiqa

Maqsad:

Turli vaziyatlarda adekvat reaksiyalarni shakllantirish

Javoblarni “transaktsion tahlil” orqali tahlil qilish va kerakli “rol sozlamalarini” rivojlantirish

Nazoratchi sharhi:

Turli xatti-harakat turlari (Thomas bo‘yicha):

1. Moslashish (Accommodation)
2. Kompromiss (Compromise)
3. Hamkorlik (Collaboration)
4. E’tiborsizlik (Avoidance)
5. Raqobat (Competition)

Thomas testi o‘tkaziladi.

1–2 qo‘shimcha rolli o‘yinlar o‘tkazilishi mumkin, bunda ishtirokchilar turli xatti-harakat turlarini kuzatishadi.

Mashq: “Konflikt tarkibiy qismlari”

Maqsad: Konfliktning tarkibiy qismlarini ajratib ko‘rsatish.

Tuzilishi:

Guruh mikro-guruhlarga bo‘linadi.

3 daqiqa davomida har bir mikro-guruh quyidagi masalalarni muhokama qiladi:

Konfliktda ishtirokchilarning xarakterli xatti-harakatlari

Emotsiyalarining o‘ziga xos namoyon bo‘lishi

Dialogning mazmuniga xos jihatlar

Imkoniyatli xulq-atvor aktlari

Keyin umumiy guruhda diskuisiya davom ettiriladi.

Mashq: “Xulqni kuchaytirish yoki to‘liq o‘zgartirish”

Tuzilishi:

Bu rolli o‘yin bo‘lib, guruh a’zolariga o‘z ichki shaxsiy konfliktlarini sahnalashtirish imkoniyati beriladi.

Rolli o‘yin xulq-atvorni anglash va uni o‘zgartirish imkoniyatlarini kengaytirish uchun ishlatiladi.

Qoidalar:

Ishtirokchi o‘zi tanlaydi: yoqimsiz shaxsiy xulq-atvor yoki guruh yordamida, ular o‘zlarida anglanmagan xulqni tanlaydi.

Agar ishtirokchi bu xulqni anglamasa, u xulqni kuchaytirishi kerak. Masalan: uydin bo‘lmagan shaxs baland va avtoritar ohangda, doimo o‘zini maqtash bilan gapiradi.

Agar ishtirokchi xulqni anglab, yoqimsiz deb bilsa, u uni to‘liq o‘zgartiradi.

Vaqt:

Har bir rolli o‘yin uchun 5–7 daqiqa

Muhokama:

So‘ng barcha ishtirokchilar kuzatish va his-tuyg‘ularini bo‘lishadilar.

Maqsad:

Rolni o‘ynash va guruh tahlili asosida xulqni tahlil qilish va uni modifikatsiya qilish ko‘nikmalarini shakllantirish.

Mashg‘ulot 2 - Salomlashuv

Tuzilishi:

Ishtirokchilar doira shaklida o‘tiradilar va navbat bilan bir-birini salomlaydilar.

Salomlashuv davomida har bir kishi sherigi shaxsiy xususiyatini alohida ta’kidlaydi. Masalan:

“Sizni ko‘rganimdan xursandman va aytmoqchimanki, siz ajoyib ko‘rinasiz.”

“Salom, siz har doim shijoatli va quvnoqsiz.”

Shu bilan birga, mashqning maqsadi birinchi tanishuvda aniqlangan shaxsiy xususiyatlarni eslatish (qarang: mashq “Tanishuv” mashqi).

Ishtirokchi hamma bilan yoki shaxsiy kishiga murojaat qilishi mumkin.

Vaqt: 10–15 daqiqa

Muhokama:

Trener ishtirokchilarning salomlashuv odatlari va xatolariga e’tibor qaratadi.

Eng samarali salomlashuv usullari namoyish qilinadi.

Maqsad:

Ishonchli kommunikatsiya uslubini shakllantirish
Ijobiy emotsional kayfiyatni yaratish va ochiq muloqotga tayyorlash

Mashq: “Mening kuchli tomonlarim”

Tuzilishi:

Barcha ishtirokchilar doira shaklida o‘tiradilar.

Instruksiya:

“Keling, bugungi mashg‘ulotni bir-birimizga e’tibor qaratishdan boshlaylik, bir-birimiz haqida o‘ylaylik. Shu tarzda qilamiz: ko‘zlarimizni yumamiz (trenyer pauza qiladi, barcha ishtirokchilar ko‘zlarini yumishi uchun kutadi) va tasavvurda doira bo‘ylab yurib, har bir ishtirokchining oldida to‘xtab, bu insonning qaysi kuchli tomonlari, ijobiy fazilatlari borligini o‘ylaymiz.”

Trener ham mashqda ishtirok etadi, bu unga barcha ishtirokchilar topshiriqni bajara olishlari uchun kerakli vaqtni hisoblash imkonini beradi.

Keyingi bosqich:

“Ko‘zlarimizni ochamiz. Endi guruhdagi bir kishi tanlagan ishtirokchiga to‘pni uloqtiradi va uning qaysi shubhasiz ijobiy fazilati yoki kuchli tomoniga ega ekanligini aytadi. To‘pni olgan kishi uni keyingiga uzatadi va uning kuchli tomonini aytadi, shunday qilib, to‘p har bir ishtirokchiga yetguncha davom etadi. Har bir kishi o‘z kuchli tomonlarini bilib oladi.”

Agar kimdir xohlasa, lekin to‘p uning qo‘liga kelishidan oldin boshqa kishi so‘zlagan bo‘lsa, trener unga to‘pni olish imkonini beradi. Bunday ishtirokchilar bir nechta bo‘lishi mumkin.

Muhokama:

Mashq yakunida so‘ralishi mumkin:

“Endi o‘zingizni qanday his qilasiz?”

Odatda, mashq davomida ishtirokchilar ijobiy his-tuyg‘ularni sezadilar.

Shu bilan birga, ba’zi ishtirokchilar o‘zlariga to‘g‘ri kelmagan yoki qiyinchilik tug‘dirgan vaziyatlarni aytishi mumkin. Bunday javoblar chuqurroq, mazmunli muhokamani rag‘batlantiradi. Masalan, mashq mavzusi: “Ma’qullash, ijobiy fikr bildirish” bo‘lsa, trener quyidagi savolni berishi mumkin:

“Boshqaga murojaat qilganingizda va sizga murojaat qilinganida qanday his qilganingizni ayting.”

Nazariy ma’lumot: Konfliktning asosiy bosqichlari va tuzilishi

Konfliktning bosqichlari:

1. Potentsial qarama-qarshi manfaatlar, qadriyatlar, normalarning shakllanish bosqichi

2. Potentsial konfliktni realga aylantirish yoki ishtirokchilarning o‘z manfaatlarini to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri tushunish bosqichi

3. Konflikt xatti-harakatlar bosqichi

4. Konfliktni yechish yoki bartaraf etish bosqichi

Konfliktning tarkibiy elementlari:

1. **Obyekt:** Konflikt vaziyati obyekti, masalan: texnologik va tashkiliy qiyinchiliklar, mehnat haqi masalalari yoki shaxsiy va ishbilarmonlik munosabatlari.

2. **Maqsadlar va motivlar:** Ishtirokchilarning subyektiv motivlari, qarashlari, e’tiqodlari, moddiy va ruhiy manfaatlari.

3. **Opponentlar:** Konfliktning aniq ishtirokchilari.

4. **Asosiy sabab va bahona:** Har doim yuzaga kelgan voqea va uning asl sababini ajratib ko‘rsatish muhim.

Objektiv sabablar:

Shaxs yoki guruhning ehtiyojlarini qondirishni imkonsiz qilganda, shaxsiy va/ yoki guruh manfaatlariga ta’sir qilganda konfliktga sabab bo‘ladi.

Individ reaksiyasi:

Shaxsning rivojlanganligi, ijtimoiy normalar va qabul qilingan qoidalar bilan belgilanadi.

Konfliktda ishtirok etish maqsadning ahamiyati va to‘siqning ularni amalga oshirishga qanchalik to‘sqinlik qilishi bilan bog‘liq.

Maqsad qanchalik muhim bo‘lsa, uning uchun ko‘proq harakat qilinsa, qarshilik shunchalik kuchli va konflikt interaktsiyasi keskin bo‘ladi.

Mashq: “Konflikt noverbal tarzda”

Maqsad: Guruh ishtirokchilari konflikt vaziyatlarini “jismoniy” va emosional darajada boshdan kechirsin.

Tuzilishi:

Guruh 4 kichik guruhga bo‘linadi.

Har bir kichik guruhga quyidagi vaziyatlarni tasavvur qilib, noverbal tarzda namoyish qilish vazifasi beriladi:

1. Statusi teng bo‘lgan odamlar ishtirokidagi konflikt, barcha bosqichlarda namoyon bo‘ladigan konflikt.

2. Statusi teng bo‘lmagan (ota-bola, rahbar-xodim) va barcha bosqichlarda namoyon bo‘ladigan konflikt.

3. Spontan, potentsial qarama-qarshilik bosqichi bo‘lmagan konflikt (masalan, navbatda, transportda, boshqa jamoat joylarida).

4. Yechimsiz konflikt, ya’ni oxirgi bosqichi mavjud emas.

Jarayon:

Har bir guruh sahna ko‘rinishida vaziyatni namoyish qiladi.

Keyin boshqa ishtirokchilar ushbu konfliktning o‘ziga xosligini tahlil qiladi.

Muhokamada konfliktning jismoniy his-tuyg‘ularga qanday ta’sir qilishi va turli bosqichlarda his-tuyg‘ularda farq bor-yo‘qligi ko‘rib chiqiladi.

Mashq-razminka: “Armlashuv” (Armrestling)

Maqsad: Emotsional taranglikni kamaytirish.

Jarayon:

Guruh juftliklarga bo‘linadi.

Juftliklar armrestling musobaqasidagi tartibda stolga joylashadi.

Instruksiya:

“Guruhdagi barcha juftliklar orasida g‘olib bo‘ladigan shaxs – eng ko‘p shirinlik (token) to‘plagan ishtirokchi bo‘ladi. Shirinlik (token) soni raqib ustidan qozonilgan g‘alabalar soniga bog‘liq. Musobaqa 3 daqiqa davom etadi.”

Musobaqa oxirida ishtirokchilar o‘z yutuqlari va bu yutuqlarning qiymati haqida fikr bildiradi.

Muhokamada, ayniqsa, kelishib ish yuritgan juftliklar va eng ko‘p shirinlik to‘plaganlar ustida to‘xtalish muhim. **O‘yin: “Qabul qiluvchi” (Obnimushki)**

Muntazam to‘p yoki olma tanlab olinadi, uni iyak va ko‘krak orasida ushlab turish kerak.

Maqsad: to‘pni qo‘llarsiz navbat bilan qo‘shniga uzatish.

Musobaqa uchun ikki jamoa tashkil qilish mumkin.

Rolyoviy o‘yin: “O‘tmish konflikti”

Maqsad: Trening davomida olingan tajribani mustahkamlash.

Jarayon:

Har bir ishtirokchi navbat bilan ilgari guvoh yoki ishtirokchi bo‘lgan konfliktni so‘zlab beradi.

Ushbu hikoya asosida rolli o‘yin boshlanadi, barcha ishtirokchilar ishtirok etadi.

Hikoya qiluvchi shuningdek, ssenariy muallifi va rejissyori bo‘lishi mumkin.

Har bir konflikt yakunida ijobiy yechim yoki kompromiss bo‘lishi shart.

Mashg‘ulot 3: “Trening qanday o‘tdi?”

Maqsad: Ishtirokchilar mashg‘ulot davomida olingan taassurotlarni umumlashtirsin va ma’lumotni birlashtirsin.

Materiallar: Tabletka, A4 qog‘oz, qalam.

Vaqti: 15 daqiqa

Jarayon:

Ishtirokchilar 3-4 kishilik mini-guruhlarga bo‘linadi.

Har bir guruhga 5 daqiqa ichida mashg‘ulotga mos keladigan sifatlar yoki atamalar ro‘yxatini tuzish vazifasi beriladi (masalan, “aktiv”, “informativ”).

Keyin har bir guruh o‘z ro‘yxatini o‘qiydi.

Variant: sifatlar o‘rniga mashg‘ulot mavzusi bilan bog‘liq asosiy tushunchalar va terminlar ro‘yxatini tuzish.

Mashq: “Chopuvchi mashina” (Pechatnaya mashinka)

Ishtirokchilarga so‘z yoki jumla beriladi.

Har bir harf guruh a’zolari orasida taqsimlanadi.

Keyin jumla imkon qadar tez aytiladi, har bir ishtirokchi o‘z harfini aytadi, so‘zlar orasida barcha qo‘llar bilan qarsak chaladi.

Maqsad: Jamoaviy ishni rivojlantirish va tezkor harakat ko‘nikmalarini shakllantirish.

Mashq: “Agar… men bo‘lardim…”

Doira bo‘ylab: bir ishtirokchi konfliktli vaziyatni boshlovchi jumla aytadi (“Agar meni do‘konda aldashganida…”).

Keyingi ishtirokchi uni davom ettiradi (“… men shikoyat kitobini talab qilardim”).

Bir nechta bosqichlarda barcha ishtirokchilar ishtirok etadi.

Muhokama: konflikt vaziyatlari va ularning yechimlari takrorlanishi mumkinligini ko‘rsatish.

Maqsad: Konflikt vaziyatlariga tezkor javob ko‘nikmalarini shakllantirish.

Mashq-razminka

Guruh juftliklarga bo‘linadi.

Juftliklar bir-birining yelkasiga turib, harakat bilan bir-birini siqib o‘tkazishga harakat qiladi.

Keyin orqa, yon va bel bilan takrorlanadi.

Mashq: “So‘nggi uchrashuv”

Instruksiya: Tasavvur qiling, mashg‘ulotlar yakunlandi va siz bir-biringiz bilan xayrlashyapsiz. Lekin hamma narsani ayta oldingizmi? Balki, siz o‘z his-tuyg‘ularingizni guruh bilan bo‘lishishni unutdingiz? Yoki siz qaysidir kishining o‘z fikrini bilishni xohlaysiz? Yoki kimdandir minnatdorchilik bildirmoqchimisiz? Buni **“shu yerda va hozir”** bajaring.

Maqsad:

Kommutativ madaniyatni takomillashtirish;

Ishtirokchilar faolligini rag‘batlantirish.

Mashq: “Birlik” (gruppovaya splochnost)

Instruksiya:

Ishtirokchilar doira shaklida o‘tiradi.

Har bir kishi qo‘lini yumshoq qilib yoping, so‘ng yetakchi so‘z beradi va barcha barmoqlarini bir vaqtning o‘zida ochishadi.

Guruh maqsadi: barcha ishtirokchilar mustaqil ravishda bir xil raqamni tanlashlari kerak.

Suhbatlashish taqiqlanadi.

O‘yin davom etadi, to guruh o‘z maqsadiga erishadi.

Maqsad:

Intellektual birlikni prognozlash darajasida shakllantirish;

Emotsional-vaqoviy birlikni rivojlantirish.

Mashq: “Pozitsiya”

Instruksiya:

Ishtirokchilar ikki doira hosil qiladi: ichki va tashqi.

Tashqi doira harakatlanadi, ichki doira joyida qoladi.

Tashqi doiradagi ishtirokchilar ichki doira a’zosi haqida o‘z taassurotlarini bildiradi, jumlalar bilan boshlanadi:

“Men seni ko‘ryapman”

“Men seningga shuni aytmoqchiman”

“Menga sening bu xususiyating yoqadi”

2 daqiqadan so‘ng tashqi doira bir kishi suriladi va davom etadi.

Maqsad:

Trening ishtirokchilarining o‘zaro baholash pozitsiyalarini refleksiya qilish.

Mashq: “Avtobus bekati”

Instruksiya:

Trening xonasining 4 devoriga flipchart varaqalari osiladi.

Har bir varaqda boshlang‘ich jumlalar yoziladi, masalan:

“Mana shu daqiqadan boshlab men…”

“Rahmat…”

“Ushbu trening men uchun…”

“Eng muhim narsa – bu…”

“Bugun men kashf qildim,ki…”

Ishtirokchilar 4 guruhga bo‘linadi va har bir bekatda 2-3 daqiqa qolib, jumlani davom ettiradi.

So‘ng qo‘shimcha 2 daqiqa beriladi, barcha varaqalarni ko‘rib chiqish uchun.

Maqsad:

Shaxsiy ahamiyatni anglash;
Ishonch va guruhga birikish muhitini yaratish.

Mashq: “So‘nggi uchrashuv” (eyni vaqt)
Instruksiya:
Barcha ishtirokchilar doira shaklida polga o‘tiradi.
Ko‘zlarni yuming va tasavvur qiling, siz oxirgi marta uchrashyapsiz.
Guruhga nima aytmoqchi ekaningizni o‘ylang.
Ko‘zlarni oching va o‘zingizning so‘zlaringizni ayting.
Maqsad:
Shaxsiy ahamiyatni anglash;
Ishonch va hamdardlik atmosferasini yaratish.

ORTIQCHA EMOTSIONAL TARANGLIKNI KAMAYTIRISHGA YO‘NALTIRILGAN MASHQLAR

Mashqlarning maqsadi:
Pozitiv o‘z-o‘zini qabul qilishni rivojlantirish;
O‘z-o‘zini qabul qilish xususiyatlarini va boshqalar tomonidan qabul qilinishni anglash.
Mashq davomiyligi: 15 daqiqa.
Kerakli materiallar: talab qilinmaydi.
Guruh hajmi: 5–20 kishi.
Mashq: «Kino sinovi»
Instruktsiya:
Hayotingizdagi g‘ururlanishga sabab bo‘lgan beshta vaziyatni sanab chiqing.
Shu ro‘yxatdan eng ko‘p g‘ururlanadigan yutuqingizni tanlang.
Turganingiz holda, guruhga murojaat qilib ayting: «Men maqtanishni xohlamayman, lekin…» va gapni o‘z yutug‘ingiz haqida so‘zlar bilan davom ettiring.
Muzokara savollari:
Yutuqlaringizni baham ko‘rganda qanday his qilgansiz?
Sizning fikringizcha, siz nutq qilgan paytda boshqa ishtirokchilar ham xuddi shunday his qilgan bo‘lishi mumkinmi? Nima uchun?

Mashq: «Ijobiy fazilatlar»
Instruktsiya:
Guruh a’zolari doira shaklida joylashadi.

Har bir ishtirokchi soat miliga qarab o‘z ijobiy fazilatlarini aytadi va keyin boshqalarning aytgan fazilatlarini shu tartibda takrorlaydi.

Mashq: «Chemodan»

Instruktsiya:

Guruhning bir a’zosi xonadan chiqib ketadi.

Qolganlar esa unga uzoq yo‘lga «chemodan» tayyorlaydi.

Ushbu «chemodan»ga guruhning fikricha, insonning shaxsiy va professional rivojlanishida foydali bo‘ladigan barcha ijobiy xususiyatlar solinadi. Shuningdek, insonga to‘sqinlik qiladigan, yaxshilanishi kerak bo‘lgan salbiy xususiyatlar ham ko‘rsatiladi.

Guruhdan «sekretar» tanlanadi, u barcha xususiyatlarni qayd qiladi.

Sekretar listni vertikal ravishda ikkiga bo‘ladi: bir tarafida «+», ikkinchisida «-». Har bir tomon uchun kamida 5–7 xususiyat kiritilishi zarur.

So‘ng, guruh a’zosi xonaga qaytadi va unga tayyorlangan ro‘yxat o‘qib beriladi hamda topshiriladi.

IJTIMOIY KO‘NIKMALAR VA O‘ZINI-O‘ZI ANGLASHNI RIVOJLANTIRISH UCHUN MASHQLAR

Mashq: «Sehrli so‘z»

Ma’no: Har bir ijtimoiy faol inson uchun muhim ko‘nikmalardan biri – «sehrli so‘zlarni» (odobli so‘zlar) ishlatish qobiliyatidir. Bu so‘zlar iliq va do‘stona munosabatlarni o‘rnatishga yordam beradi, ba’zan «butunlay yopiq eshikni» ham ochadi.

Instruktsiya:

Ishtirokchilarni ikki jamoaga bo‘ling.

Har bir jamoaga 1 daqiqa beriladi, shu vaqt ichida imkon qadar ko‘p odobli so‘zlar va iboralarni eslab chiqib, yozib qo‘yish topshiriladi.

Natija: Mashq so‘z boyligini oshirishga yordam beradi, odobli so‘zlarni eslab qolish va ularni salomlashuv va kundalik muloqotda qo‘llash imkoniyatini beradi.

Mashq: «Kompliment»

Instruktsiya:

Har bir ishtirokchi doira bo‘ylab o‘z qo‘shnisi bilan muloqot qiladi.

Frazani tugatadi: «Menga sizda … xususiyati yoqadi» va shu xususiyatni aytadi.

Mashq: «O‘xshashlikni ta’kidlash»

Ma’no: Mashq shaxsiy muammoning yagona ekanligini kamaytirish va boshqalarning kayfiyatini his qilish ko‘nikmasini rivojlantiradi.

Instruktsiya:

Har bir ishtirokchi doira bo‘ylab jumlani tugatadi:

«Men o‘ylaymanki, Olim (Murod, ...) xuddi men kabi quvnoq inson».

Mashqlar: Refleksiya va o‘z-o‘zini anglashni rivojlantirish

Ma’no: Ushbu mashqlar guruhda olingan tajribani tahlil qilish va o‘zaro fikr almashish orqali fikr-mulohazalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Vaqti: 15 daqiqa

Materiallar: to‘p, yumshoq o‘yinchoq

Guruh hajmi: 5–20 kishi

Mashq: «Avtoportret»

Instruktsiya:

Tasavvur qiling, siz tanish bo‘lmagan inson bilan uchrashasiz va u sizni tanishi kerak. O‘zingizni tasvirlab bering.

O‘zingizni odamlar orasida ajratib ko‘rsatadigan xususiyatlarni aniqlang: tashqi ko‘rinish, yurish-turish, nutq uslubi, kiyinish tarzi, diqqat tortuvchi imo-ishoralar.

Ish juftliklarda amalga oshiriladi: bir ishtirokchi taqdimot qiladi, ikkinchisi esa aniqlik kirituvchi savollar berishi mumkin.

Juftliklarda ishlash uchun 15–20 daqiqa ajratiladi.

Mashq yakunida ishtirokchilar doiraga o‘tirib, o‘z taassurotlarini bo‘lishadilar.

SHAXSIY ANGLASH VA IJTIMOIY KO‘NIKMALARNI RIVOJLANTIRISH UCHUN MASHQLAR

Mashq: «Maksiz» («Maskasiz»)

Ma’no: Ishtirokchilarning ichki hissiyotlarini ochiq va samimiy ifodalash ko‘nikmasini rivojlantirish.

Instruktsiya:

Har bir ishtirokchiga tugallanmagan jumla yozilgan karta beriladi.

Ishtirokchi oldindan tayyorgarliksiz ushbu jumlani davom ettirib, tugatadi.

Javoblar samimiy bo‘lishi kerak; agar guruh a’zolari yolg‘on yoki sun’iylik sezsa, ishtirokchi yana bir karta oladi.

Misollar:

«Eng ko‘p yoqadigan narsam shuki, atrofimdagi odamlar…»

«Ba’zan men haqiqatan xohlaydigan narsa – bu …»

«Ba’zan odamlar meni tushunmaydi, chunki men …»

«Ishonaman, men …»

«Menga uyalish hissi keladi, chunki men …»

Eng ko‘p meni asabiylashtiradigan narsa shuki, men …»

Mashq: «Ha»

Ma’no: Muloqot va tushunishni rivojlantirish, faol tinglash.

Instruktsiya:

Guruh juftliklarga bo‘linadi.

Birinchi ishtirokchi o‘z holati, kayfiyati yoki his-tuyg‘ularini ifodalaydigan jumla aytadi.

Ikkinchi ishtirokchi unga savollar berib, tafsilotlarni aniqlaydi.

Misol: «Qiziq, lekin men sezdimki, shunday kayfiyatda bo‘lganimda kiyimimning rangi deyarli bir xil bo‘ladi».

Mashq to‘liq bajarildi deb hisoblanadi, agar ishtirokchi uch marta «ha» javobini olgan bo‘lsa.

Mashq: «Karusel»

Ma’no: Tez va samarali muloqot o‘rnatish, qisqa vaqt ichida kontaktga kirish ko‘nikmasini rivojlantirish.

Instruktsiya:

Ishtirokchilar ikkita doira hosil qiladi: ichki (harakatsiz) va tashqi (harakatlanuvchi).

Har bir uchrashuv davomida vazifa: suhbatni boshlash, davom ettirish va xayrlashish.

Vaziyatlar misollari:

Sizga uzoq vaqt ko‘rmagan yaqin odam duch keladi. Siz bu uchrashuvdan xursandsiz.

Sizga tanish bo‘lmagan odam duch keladi. Uni tanishing va suhbat qiling.

Sizga kichkina bola duch keladi, u nimadandir qo‘rqdi. Yondashib, tinchlantiring.

Uzoq ajralishdan so‘ng sevimli insoningiz bilan uchrashdingiz, siz juda xursand bo‘ldingiz.

Vaqti: Har bir kontakt 3–4 daqiqa. Keyin ishtirokchilar navbatdagi shaxsga o‘tadi.

Mashq: «Xususiyatlar»

Ma’no: O‘z-o‘zini baholash va shaxsiy anglashni rivojlantirish.

Instruktsiya:

Har bir ishtirokchi o‘zining 10 ta ijobiy va 10 ta salbiy xususiyatlarini yozadi.

Xususiyatlar ro‘yxatini tartiblash va birinchi hamda oxirgi xususiyatlarga e’tibor qaratish tavsiya etiladi.

Mashq: «Komissiya do‘koni»

Ma’no: O‘zini anglash, salbiy xususiyatlardan qutulish va ijobiy xususiyatlarni rivojlantirish ko‘nikmasini shakllantirish.

Instruktsiya:

Mashqni do‘kon o‘yini shaklida tashkil qilish: mahsulot – insoniy xususiyatlar.

Ishtirokchilar o‘z ijobiy va salbiy xususiyatlarini kartochkalarga yozadi.

Keyin ular «savdo» qiladi: keraksiz xususiyatlardan qutulish va zarur xususiyatlarni olish.

Misol: Kimdir hayotini samarali o‘tkazish uchun ravon nutqni xohlashi mumkin va buning evaziga o‘zidagi tinchlik va barqarorlikdan bir qismini beradi.

Mashq yakunida natijalar muhokama qilinadi va ishtirokchilarning taassurotlari eslatib o‘tiladi.

O‘ZINI ANGLASH VA IJTIMOIY REFLEKSIYA UCHUN MASHQLAR

Mashq: «Qaysi pog‘onadayman?»

Ma’no: Shaxsiy o‘zini baholashni aniqlash, o‘z-o‘zini anglash.

Instruktsiya:

Ishtirokchilarga 10 pog‘onali zinapoyasi chizilgan blank beriladi.

Ko‘rsatma: «O‘zingizni hozir qaysi pog‘onada deb hisoblasangiz, shu pog‘onani belgilang».

Kalit:

1–4 pog‘ona – past o‘zini baholash;

5–7 pog‘ona – adekvat o‘zini baholash;

8–10 pog‘ona – yuqori o‘zini baholash.

Mashq: «Men shundayman, qanday men bor»

Ma’no: O‘zini anglash, shaxsiy tasavvurlar va hissiyotlarni ifodalash.

Instruktsiya:

Ishtirokchilar o‘zlarini chizadilar, boshqalar ko‘rmaydi.

Keyin barcha chizmalar yig‘iladi, aralashtiriladi va ularni ko‘rib chiqib, fikr almashish amalga oshiriladi.

Mashq: «Uch ism»

Ma’no: O‘zini turli kontekstlarda tushunish va aks ettirish.

Instruktsiya:

Har bir ishtirokchiga uchta kartochka beriladi.

Kartochkalarga o‘zining uch turdagi ismini yozadi (masalan, oila, ish yoki do‘stlar tomonidan chaqirilgan).

So‘ngra har bir ishtirokchi o‘sha ismlardan foydalangan holda o‘z xarakterining tegishli tomonini ta’riflaydi, yoki bu ism qanday paydo bo‘lganini tushuntiradi.

Mashq: «Xohlashlar doirasida»

Ma’no: Ijobiy fikrlash va guruh a’zolari bilan iliq aloqalarni mustahkamlash.

Instruktsiya:

Ishtirokchilar doira shaklida o‘tiradilar.

Har biri navbat bilan boshqalarga o‘z xohlashlarini, tilaklarini bildiradi.

Mashq: «Orqaga aloqa»

Ma’no: Refleksiya, kun davomida olingan tajriba va hissiyotlarni tahlil qilish.

Instruktsiya:

Mashq an’anaviy kechki «sharing» shaklida o‘tadi.

Savollar bir xil bo‘lishi mumkin, lekin turli trenerlar ularni turlicha ifodalashi mumkin.

Misol savollar:

«Bugun nima o‘rgandingiz?»

«Bugungi kun davomida nima yangiliklarni bildingiz?»

«Trening kuni sizda qaysi xotiralarni qoldirdi?»

«Bugun bizning ishlash jarayonida qanday his-tuyg‘ularni boshdan kechirdingiz?»

Izoh:

Savollar turli faoliyat sohalariga tegishli: xulq-atvor, bilim va his-tuyg‘ular.

Agar siz ishtirokchilardan ularning his-tuyg‘ularini so‘rasangiz ham, kun oxirida ular odatda chuqur hislarni bo‘lishmaydi, chunki guruh charchagan va ko‘plab yangi ma’lumot olgan.

Agar kun davomida jiddiy hissiy konflikt bo‘lmagan bo‘lsa, kechki «sharing»ni tez va soddalashtirilgan holda o‘tkazish tavsiya etiladi.

Agar hissiy oqim to‘g‘ri qayta ishlangan bo‘lsa, unga qaytishga hojat yo‘q.

Natija:

Ishtirokchilardan javoblar olingach, trener qisqacha kun yakunini chiqaradi.

Mashq: «Qiyin kunning kechasi»

Ma’no: Kunning o‘rtasidagi yoki oxirgi trening kunlarini konstruktiv va samarali yakunlash, ishtirokchilarni uydagi yoki shaxsiy ishlariga psixologik tayyorlash.

Tavsif:

O‘quv yoki trening kunlarini (birinchi kundan to oxirgacha) yakunlash, ularni boshlash kabi kreativ va funksional bo‘lishi mumkin.

Kunning boshlanishida turli kayfiyatlar bilan ishga kirish mumkin bo‘lsa, kun oxirida asosiy maqsad bir: **kun gesta‘lini (gestalt) yopish va ishtirokchilarga o‘z kechki ishlariga o‘tish imkoniyatini berish**.

Bu ayniqsa, agar ishtirokchilarga uy vazifasi berilgan bo‘lsa va ular ertasi kuni bajarishlari kerak bo‘lsa, muhimdir.

Yakunlash strategiyasi:

Kunning oxirini «tinch o‘yinlar» bilan yakunlash tavsiya etiladi (masalan, bolalar bog‘chasidagi kabi).

Agar siz oxirgi mashq sifatida kuchli hissiy reaksiyani keltirib chiqaradigan rol o‘yinini tanlasangiz, bu faqat trening maqsadlariga mos bo‘lishi va guruhni nazorat qila olishingiz sharti bilan.

Kunning yakunini belgilash vazifalari:

1. **Kun natijalarini tahlil qilish:** nima bajarildi, nimalar o‘rganildi, qaysi bosqichlar o‘tildi.
2. **Ishtirokchilar hissiy holatini nazorat qilish:** ularning kayfiyati va ruhiy holatini baholash.
3. **Keyingi kun uchun konstruktiv zamin yaratish:** ishtirokchilar ertasi kuni faol qatnashishga tayyor bo‘lishi.

Izoh:

Agar kunni xafa, ranjigan yoki charchagan holda yakunlasangiz, ishtirokchilarning keyingi kun qatnashishga qarshiligi kuchayadi.

Kunning yakunida **sensorli va assotsiativ stimullar** ishlatish mumkin: musiqiy fon, sham yoqish, kichik ritullar va boshqalar. Bu trening va kundalik hayot orasidagi o‘tishni yengillashtiradi.

Kunning bir nechta kundan iborat treninglarda:

Har kuni yakunlash uchun **maxsus ritual ishlab chiqish** tavsiya etiladi.

Oxirgi kunda ritualni modifikatsiya qilgan holda davom ettirish mumkin, lekin uning tanib olish belgisi saqlanishi kerak.

Ritual elementlari: kichik so‘z birikmasi, barcha ishtirokchilar bajaradigan imo-ishora yoki qisqa mashq bo‘lishi mumkin.

GLOSSARIY

AHLOQ	shaxsning jamiyatga va boshqa kishilarga nisbatan burchini belgilab beruvchi me'yorlar tizimi, ma’naviy hulq qoidalari.
ADAPTATSIYA	bolaning yangi ijtimoiy, psixologik yoki ta'lim muhitiga moslashish jarayoni.
AGRESSIV XULQ-ATVOR	bolaning o‘ziga yoki atrofdagilarga jismoniy, verbal yoki psixologik zarar yetkazishga yo‘naltirilgan xatti-harakatlari.
ALOHIDA EHTIYOJLAR	bolaning jismoniy, psixologik, ta'limiy yoki ijtimoiy rivojlanishida qo‘shimcha yordam va qo‘llab-quvvatlashni talab qiladigan holatlar.
ANDRAGOGIKA	kattalarni o‘qitish va tarbiyalashning nazariyasi hamda amaliyotini o‘rganuvchi pedagogika sohasi.
BOLA HUQUQLARI	har bir bolaning yashash, rivojlanish, ta'lim olish, himoyalanish va o‘z fikrini erkin ifodalashga bo‘lgan qonuniy huquqlari majmui.
BOLA MANFAATLARI	bolaning hayoti, sog‘lig‘i, xavfsizligi, rivojlanishi va farovonligini ta'minlashga qaratilgan ustuvor ehtiyojlar.
BOLALARNI HIMOYA QILISH	bolalarni zo‘ravonlik, ekspluatatsiya, kamsitish, beparvolik va boshqa xavf-xatarlardan muhofaza qilish tizimi.
DIAGNOSTIKA	bolaning psixologik, pedagogik, ijtimoiy va emotsional holatini aniqlash hamda baholash jarayoni.
DEPRIVATSIYA	bolaning asosiy ijtimoiy, psixologik yoki moddiy ehtiyojlari yetarli darajada qondirilmasligi natijasida yuzaga keladigan holat.
DISFUNKTSIONAL OILA	oila a'zolari o‘rtasidagi munosabatlar, tarbiya va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash jarayonlari izdan chiqqan oila.
DIFFUZ GURUH	odamlarning tasodifiy birlashuvi natijasida hosil bo‘lgan guruh.
DIN PSIXOLOGIYASI	diniy ong, his-tuyg‘ular kabi fenomenlarning ijtimoiy-psixologik omillarini o‘rganuvchi psixologiya tarmog‘i.
EMOTSIONAL BARQARORLIK	bolaning turli hayotiy vaziyatlarda o‘z his-tuyg‘ularini boshqarishi va ruhiy muvozanatini saqlay olishi qobiliyati.
EMPATIYA	boshqa insonning his-tuyg‘ulari va kechinmalarini tushunish hamda ularga hamdard bo‘lish qobiliyati.
ERTA ANIQLASH	bolaning rivojlanishi yoki farovonligiga xavf tug‘diruvchi muammolarni dastlabki bosqichlarda aniqlash jarayoni.
DIQQAT	ongning muayyan ob'ektga yo‘naltirilishi va unda to‘planishidan iborat psixik holat. Diqqat ixtiyorsiz, ixtiyoriy, va ixtiyoriydan keyingi turlarga ajratiladi.
GURUH	odamlarni birgalikdagi faoliyat mazmuni yoki muloqotda bo‘lish xarakteri kabi qator belgilariga asoslangan birligi. Guruhlar real va shartli bo‘lishi mumkin.
GERONTOPSIXOLOGIYA	psixologiya tarmog‘i, qarilik davri psixologiyasini o‘rganadi.

GESHTALTPSIXOLOGIYA	hozirgi zamon chet el psixologiya maktablaridan biri bo‘lib, XX asrning 30-yillarida Germaniyada shakllangan. Unda murakkab psixik hodisalarni tushuntirish uchun hodisalarning bir butunligini asos qilib olinadi. Asoschilar: M.Vertgeymer, V.Kyoler, K. Koffka.
BOSHQARUV PSIXOLOGIYASI	psixologiya fanidagi boshqarish faoliyatining psixologik qonuniyatlarini o‘rganuvchi soha.
BIXEVIORIZM	XX asr boshlarida AQShda maydonga kelgan yo‘nalish bo‘lib, bunda psixologiyani o‘rganish predmeti qilib faqat odamning Xulq-atvori olingan. Bu yo‘nalishning asoschilari D.Uotson, E.Torndayklardir
YOSH	individning ma’lum aniq vaqtda belgilangan psixik taraqqiyotining bosqichi.
YOSH PSIXOLOGIYASI	psixologiya fani tarmoqlaridan bo‘lib, turli yoshdagi odamlarning psixologik xususiyatlarini va rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganadi.
YOSH DAVRI NIZOLARI	o‘ziga xos, uncha uzoqqa cho‘zilmaydigan ontogenez davrlari bo‘lib, bu vaqtda keskin psixik o‘zgarishlar ro‘y beradi.
JAMOA	maqsadlari jamiyat maqsadiga mos keladigan umumiy faoliyat bilan birlashgan odamlar guruhi.
IDROK	sezgi a’zolariga ta’sir etib turgan narsa va hodisalarning bevosita yaxlitligacha aks ettirilish jarayoni.
IMIDJ	shaxsning boshqalar tomonidan tan olinadigan o‘ziga xos xususiyatlari.
INDIVID	biologik turga kiruvchi alohida tirik mavjudot.
KICHIK GURUH	a’zolari birgalikdagi faoliyat bilan shug‘ullanuvchi va bevosita shaxslararo munosabatda bo‘luvchi kishilar guruhi.
KONFORMLIK	individning guruh fikrlariga tashqi tomondangina qo‘shilib, ichki tomondan esa qo‘shilmay o‘z fikrida qolishi, guruhga ongli ravishda moslashishi.
KUZATUVCHANLIK	shaxs xususiyatlaridan biri, u idrok qilish jarayonida narsaning kamdan-kam uchraydigan, ammo muhim tomonlarini payqay olishida namoyon bo‘ladi.
KO‘NIKMA	odamning ma’lum ishni bajarishga tayyorligida ko‘rinadigan qobiliyati. Ko‘nikma mahoratning asosini tashkil qiladi
LONGITYUD TADQIQOT	tekshiriluvchilarni uzoq muddat va doimiy ravishda o‘rganish. Longityud tadqiqot odamdagi individual va yosh davrlaridagi o‘zgarishlarni qayd qiladi.
MALAKA	mashq qilish jarayonida ish harakatlar bajarishning avtomatlashgan usullari.
MEDITATSIYA	inson psixikasi va ongini chuqur jamlangan holatga keltirish maqsadida o‘z-o‘ziga aqliy ta’sir o‘tkazish. Bu holatda

	odamning tanasi bo‘shashgan, hissiy kechinmalar va tashqi muhit ta’sirlaridan holi bo‘ladi
MELANXOLIK	temperament turlaridan, psixik faollikning sust, tez ta’sirlanuvchan, xatto arzimagan narsalar uchun ham juda chuqur ta’sirotga berilishi bilan xarakterlanadi.
PEDAGOGIK PSIXOLOGIYA	psixologiya tarmog‘i, ta’lim va tarbiya qonuniyatlarining psixologik asoslarini o‘rganadi
PSIXIKA	yuksak darajada tashkil topgan materiya – miyaning funksiyasi. Uning mohiyati voqelikni tuyg‘ular, idrok, tasavvur, fikrlar, iroda va boshqalar ko‘rinishida aks ettirishdan iborat.
STRESS	kuchli qo‘zovchilar ta’sirida yuzaga keladigai ruhiy holat.
TEMPERAMENT	shaxsniig individual psixologik xususiyatlari majmui. TEST – standartlashtirilgan psixologik sinov.
UMUMIY PSIXOLOGIYA	psixologiyaning umumiy qonuniyatlarini, nazariy asoslarini, metodlarini nazariy va eksperimental tadqiq qiluvchi sohasi.
USTANOVKA	kishing tevarak atrofidagi odamlarga yoki ob'ektlarga nisbatan qanday munosabatda bo‘lish, ularni ma’lum darajada idrok qilish, sezish, ularga baho berish va qandaydir harakat qilishga tayyorgarligini anglatadigan holat.
QOBILIYATLAR	shaxsga ma’lum faoliyatni muvaffaqiyatli bajarish, bilimlarni tez va osonlik bilan o‘zlashtirishga yordam beruvchi individual psixologik xususiyat.
SHARTLI GURUH	odamlarning ayrim belgilari (yoshi, kasbi va h.k.)ga qarab birlashtiriluvchi guruh.
XOLERIK	temperament turi, u hissiyotning jo‘shqinligi, kayfiyatning birdaniga tez o‘zgarib qolishi, hissiyotning muvozanatsizligi va umumiy harakatchanligi bilan ifodalanadi
XARAKTER AKTSENTUATSIYASI	xarakter alohida xususiyatlarining haddan tashqari ifodalanishi (psixopatiyaga yaqinlashuvi).
XARAKTER	kishidagi barqaror psixik xususiyatlarning individual birligi. U shaxsning mehnatga, atrofdagi narsa va hodisalarga, boshqa kishilarga va o‘z-o‘ziga bo‘lgan munosabatlarida ifodalanadi.
FRUSTRATSIYA	kishining maqsadga erishish yo‘lida uchragan, ob'ektiv ravishda engib bo‘lmaydigan yoki sub'ektiv ravishda shunday tuyuladigan qiyinchiliklar tufayli paydo bo‘ladigan psixik holati.
FATAL	qochib bo‘lmaydigan, oldini olib bo‘lmaydigan hodisa.
HISSIYOT	odamnning yuksak ehtiyojlari qondirilishi yoki qondirilmasligiga nisbatan munosabati.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Huquqiy-me’yoriy hujjatlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” PF-60-son Farmoni, - T.: 2022.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” PF-5712-son Farmoni, - T.: 2019.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi “2022-2026yillarda maktab ta’limini rivojlantirish bo‘yicha milliy dasturni tasdiqlash to‘g‘risida” PF-134-son Farmoni, - T.: 2022.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 26 maydagi “Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-79 son Farmoni, - T.: 2023.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi “Maktabgacha va maktab ta’limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-231-son qarori, - T.: 2024.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari

6. Mirziyoyev Sh.M., Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va

7. 2017-yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma’ruza, 2017-yil 14-yanvar // Sh.M. Mirziyoyev. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. – 104 b.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2020-yil 29-dekabrdagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. (2020-yil 29-dekabr).

Maxsus adabiyotlar

9. Soliyev.M.T. Kichik maktab yoshidagi bolalarda kitobxonlik xususiyatini shakllantirishning psixologik jihatlari. Dissertatsiya. Toshkent-2026.

10. Latibjonov.R.A. Malaka oshirish kursi tinglovchilarining kommunikativ kompetensiyasini takomillashtirishda trening texnologiyalaridan foydalanish (amaliyotchi psixologlar misolida). Dissertatsiya. Toshkent-2026.

11. Sh.Yakubjanova, R.Abdullayeva. Ota-onalar va pedagog-psixologlar uchun “sog‘lom avlod” dasturi. T. 2022

12. Sh.T.Xalilova. “Men o‘zim” dasturi (trening ishlanmalari) 8-11-sinflar uchun. T. 2022

13. Sh.T.Xalilova. Bolalar va o‘smirlarda destruktiv xulq-atvorning va suitsid profilaktikasi ilmiy-metodik qo‘llanma. T. 2022

14. “Kamalova Nazifa Mirzaliyevna. TENG-TENGGA” - zamonaviy yoshlar kraudsorsing dasturining modifikatsiyasi (tengdoshlar darajasi). T. 2022

15. X.X.Jabborov. O‘qituvchining kasbiy faoliyatiga psixologik tayyorligi va kasbiy stress, kasbiy (emotsional so‘nish) holatlari diagnostika test to‘plami T. 2022 6.

16. Ismailov A., Daminov H., Karimov N., Ahmedov X., Tog‘aeva G. Qosimova Z. O‘quvchilarni xalqaro tadqiqotlarga tayyorlashga mo‘ljallangan Axborotnoma 1son.

17. Umumiy o‘rta ta’lim muassasalari o‘qituvchilari, soha mutaxassislari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o‘quvchilari uchun mo‘ljallangan test topshiriqlari to‘plami. “O‘qituvchi” Nashriyot-matbaa ijodiy uyi, Toshkent, 2020-yil, 14,85 bosma taboq.

18. Ishmuhamedov R.J, Yuldashev M.A, “Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar” “Nihol” nashryoti, -T.2013-y.

19. Ishmuhamedov R. O‘quv jarayonida interfaol uslublar va pedagogik texnologiyalarni qo‘llash uslubiyati. - T.: RBIMM, 2008. – 68 b.

20. Ergasheva M. O‘quvchilarning tabiiy-ilmiy savodxonligini monitoring qilish va baholash. Monografiya. Toshkent, 2023-yil

21. Eshqobilov S. Ta’lim muassasalarini boshqarishda axborot tizimlarini joriy qilish. Metodik qo‘llanma - A.Avloniy nomidagi XTTRMXQTMOI, 2018-y. 11. Jumanazarov S. Ta’limda raqamli texnologiyalar. Uslubiy qo‘llanma.

22. Toshkent: - 46 b. Toshkent shahar PYaMO‘MM

23. Tolipova J.O. Pedagogik texnologiyalar-do‘stona muhit yaratish omili. -T.: YuNISEF, 2005-y.

24. Yevropa Kommissiyasi (2020): Ta’lim va O‘qitish 2020 Dasturi, “O‘qituvchilarni kasbiy rivojlantirish” Mavzuiy Ishchi Guruhi, Limassoldagi Teng huquqli tahlim olish to‘g‘risidagi hisoboti, Kipr, 17-21-oktyabr, 2010.

25. Iqtisodiy Hamkorlik va Rivojlantirish Tashkiloti(OECD) (2015): Samarali o‘qituvchilarni ishga yollash, ularni rivojlantirish va ushlab qolish – Yakuniy hisobot:

26. O‘qituvchilar ahamiyatga egadir.

IV. Fanga oid adabiyotlar

27. Kamalova Nazifa Mirzaliyevna, “Ko‘rish, eshitish, tushunish” - voyaga yetmaganlarda o‘z joniga qasd qilish xatti-harakatlarini erta aniqlash bo‘yicha ko‘nikmalarni rivojlantirish dasturi. T. 2022

28. D.Ismailova, “Qizlar daftari” (umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 8-9-sinf o‘quvchilari uchun qo‘llanma). T. 2022

29. Q.Matxoliqov, “Yigitlar daftari” (umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 8-9-sinf o‘quvchilari uchun qo‘llanma). T. 2022

30. F.M.Abduraxmonov. Kasbiy stryess, emotsional so‘nish holatlari profilaktikasi va korryeksiyasiga qaratilgan korryeksion dasturi. T. 2022

31. M.Quronov, X.Jabborov. Shaxsning axloqiy -ma’naviy indikatorlari shaxsiy xususiyatlari va fazilatlarini aniqlovchi ijtimoiy – psixologik dastur. T. 2022

32. Sh.Yakubjanova, R.Abdullayeva. O‘quvchi-yoshlar uchun “Kelajak

33. qo‘lingizda” dasturi. T. 2022

34. Obuxova, L. F. 026 Vozrastnaya psixologiya: uchebnik dlya bakalavrov / L. F. Obuxova. - M.: Izdatelstvo Yurayt, 2013. - 460 s.

35. Bern, E. Igrы, v kotorыe igrayut lyudi / E. Bern. - M.: AST, 2004. - 368 s.

36. Karpman, S. A Game Free Life / S. Karpman. - New York: HarperCollins,

37. 1988. - 256 p.

Elektron ta’lim resurslari

38. https://onlinedu.uz/

39. https://avloniy.uz/uz

40. https://ru.wikipedia.org

41. https://www.oecd.org/

42. http://www.gov.uz

43. https://www.uzedu.uz/

44. http://ziyonet.uz/ru

MUNDARIJA

Kirish……..	**4**
I. OG‘IR HAYOTIY VAZIYATGA TUSHIB QOLGAN BOLALARNI ANIQLASH VA BAHOLASH……..	**5**
1§. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar tushunchasi va ularni aniqlash mezonlari….	**6**
2§. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalar bilan ishlash jarayonidagi muhim omillar….	**25**
3§. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni aniqlashda diagnostik metodlar va baholash vositalari……..	**36**
4§. Baholash natijalari asosida bolalarni qo‘llab-quvvatlash va individual yordam rejasini ishlab chiqish……..	**48**
II. OG‘IR HAYOTIY VAZIYATGA TUSHIB QOLGAN VA IJTIMOIY XAVFLI HOLATDA BO‘LGAN OILALAR FARZANDLARI BILAN ISHLASH ALGORITMI…….....	**63**
1§. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan va ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar farzandlarining ijtimoiy-psixologik tavsifi hamda ularni aniqlash mezonlari……	**63**
2§. Og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan va ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan oilalar farzandlari bilan ishlash algoritmi va bosqichlari…….....	**72**
3§. Mutaxassislararo hamkorlik va oilalarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning samarali mexanizmlari…….	**91**
III. OG‘IR HAYOTIY VAZIYAT ALOMATLARI ANIQLANGAN TAQDIRDA AMALGA OSHIRILADIGAN FAOLIYATLAR……	**98**
1§. Og‘ir hayotiy vaziyatlarga tushib qolgan o‘quvchi oilasining ijtimoiy pasporti…….	**98**
2§. Og‘ir hayotiy vaziyatlarga tushib qolgan bola va uning oilasi yashash sharoiti bo‘yicha xulosa berish……..	**102**
3§. Zo‘ravonlikdan jabrlangan yoki unga duch kelishi xavfi mavjud bo‘lgan bolalar uchun shaxsiy rivojlanish xaritasi…….....	**104**
IV.TA’LIM MUASSASALARI PEDAGOGLARI VA PSIXOLOGLARINING O‘QUVCHILAR VA OTA-ONALAR BILAN O‘ZARO HAMKORLIK ISHLARINI TASHKIL ETISH……	**116**
1§. Ta’lim muassasalari pedagoglari va psixologlarining o‘quvchilar va ota-onalar bilan o‘zaro hamkorlik standartlari…….	**116**
2§. Ota-onalar bilan ishlashda psixologik xizmatning o‘rni va ahamiyati……..	**123**
3§. O‘qituvchi va psixologning o‘quvchilar va ota-onalar/ qonuniy vakillar bilan o‘zaro munosabatlarining asosiy yo‘nalishlari……..	**128**
Qo‘shimcha materiallar…….	**134**
Amaliy mashg‘ulotlar……..	**136**
Glossariy……	**160**
Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati……	**163**

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	**4**
I. ВЫЯВЛЕНИЕ И ОЦЕНКА ДЕТЕЙ, ОКАЗАВШИХСЯ В ТРУДНОЙ ЖИЗНЕННОЙ СИТУАЦИИ	**5**
§1. Понятие детей, оказавшихся в трудной жизненной ситуации, и критерии их выявления	**6**
§2. Ключевые факторы в процессе работы с детьми, оказавшимися в трудной жизненной ситуации	**25**
§3. Диагностические методы и инструменты оценки, применяемые при выявлении детей, оказавшихся в трудной жизненной ситуации	**36**
§4. Разработка индивидуального плана поддержки и помощи детям на основе результатов оценки	**48**
II. АЛГОРИТМ РАБОТЫ С ДЕТЬМИ ИЗ СЕМЕЙ, НАХОДЯЩИХСЯ В ТРУДНОЙ ЖИЗНЕННОЙ СИТУАЦИИ И СОЦИАЛЬНО ОПАСНОМ ПОЛОЖЕНИИ.....	**63**
§1. Социально-психологическая характеристика детей из семей, находящихся в трудной жизненной ситуации и социально опасном положении, а также критерии их выявления	**63**
§2. Алгоритм и этапы работы с детьми из семей, находящихся в трудной жизненной ситуации и социально опасном положении	**72**
§3. Межведомственное взаимодействие специалистов и эффективные механизмы социальной поддержки семей	**91**
III. МЕРОПРИЯТИЯ, ОСУЩЕСТВЛЯЕМЫЕ ПРИ ВЫЯВЛЕНИИ ПРИЗНАКОВ ТРУДНОЙ ЖИЗНЕННОЙ СИТУАЦИИ	**98**
§1. Социальный паспорт семьи обучающегося, оказавшегося в трудной жизненной ситуации	**98**
§2. Заключение об условиях проживания ребёнка и его семьи, оказавшихся в трудной жизненной ситуации	**102**
§3. Индивидуальная карта развития ребёнка, пострадавшего от насилия или находящегося в группе риска его совершения	**104**
IV. ОРГАНИЗАЦИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ПЕДАГОГОВ И ПСИХОЛОГОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ С ОБУЧАЮЩИМИСЯ И ИХ РОДИТЕЛЯМИ	**116**
§1. Стандарты взаимодействия педагогов и психологов образовательных организаций с обучающимися и их родителями	**116**
§2. Роль и значение психологической службы в работе с родителями	**123**
§3. Основные направления взаимодействия учителя и психолога с обучающимися и их родителями (законными представителями)	**128**
Дополнительные материалы	**134**
Практические занятия	**136**
Глоссарий	**160**
Список использованной литературы	**163**

TABLE OF CONTENTS

Introduction	**4**
I. IDENTIFICATION AND ASSESSMENT OF CHILDREN IN DIFFICULT LIFE SITUATIONS	**5**
Section 1. The Concept of Children in Difficult Life Situations and the Criteria for Their Identification	**6**
Section 2. Key Factors in Working with Children in Difficult Life Situations …	**25**
Section 3. Diagnostic Methods and Assessment Tools for Identifying Children in Difficult Life Situations	**36**
Section 4. Developing Individual Support and Assistance Plans Based on Assessment Results	**48**
II. ALGORITHM FOR WORKING WITH CHILDREN FROM FAMILIES IN DIFFICULT LIFE SITUATIONS AND SOCIALLY RISKY CIRCUMSTANCES	**63**
Section 1. Socio-Psychological Characteristics of Children from Families in Difficult Life Situations and Socially Risky Circumstances, and the Criteria for Their Identification	**63**
Section 2. Algorithm and Stages of Working with Children from Families in Difficult Life Situations and Socially Risky Circumstances	**72**
Section 3. Interdisciplinary Cooperation and Effective Mechanisms for Providing Social Support to Families	**91**
III. MEASURES TO BE IMPLEMENTED WHEN SIGNS OF A DIFFICULT LIFE SITUATION ARE IDENTIFIED	**98**
Section 1. Social Profile of the Family of a Student in a Difficult Life Situation.	**98**
Section 2. Conclusion on the Living Conditions of the Child and the Family in a Difficult Life Situation	**102**
Section 3. Individual Development Plan for Children Who Have Experienced Violence or Are at Risk of Violence	**104**
IV. ORGANIZING COOPERATION BETWEEN EDUCATORS, PSYCHOLOGISTS, STUDENTS, AND PARENTS IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS	**116**
Section 1. Standards for Cooperation Between Educators, Psychologists, Students, and Parents in Educational Institutions	**116**
Section 2. The Role and Importance of Psychological Services in Working with Parents	**123**
Section 3. Main Areas of Interaction Between Teachers and Psychologists with Students and Their Parents/Legal Guardians	**128**
Supplementary Materials	**134**
Practical Activities	**136**
Glossary	**160**
References	**163**

Ushbu o‘quv qo‘llanma og‘ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarni aniqlash, ularning psixologik holatini baholash, ularga kompleks yordam ko‘rsatish hamda profilaktik ishlarni samarali tashkil etish bo‘yicha psixolog, pedagog va bosłqa mutaxassislar uchun mo‘ljallangan amaliy-metodik manbadir.

Qo‘llanmada:

- og‘ir hayotiy vaziyat tushunchasi va turlari;
- bolalarni aniqlash va baholash usullari;
- psixologik diagnostika va tahlil;
- individual yordam rejasini ishlab chiqish;
- ota-onalar va maktab bilan hamkorlik;
- mutaxassislararo hamkorlik va konsilium;
- profilaktika va psixologik qo‘llab-quvvatlash strategiyalari yoritilgan.

> *Har bir bola e’tibor, tushunish va qo‘llab-quvvatlashga ehtiyoj sezadi. Uning bugungi ahvoli – kelajakdagi hayot sifatining garovidir.*

TUSHUNISH HIMOYA HAMKORLIK RIVOJLANISH NATIJA

Bilim – bolaga berilgan eng katta boylik!